Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КІЗІЛОВА КСЕНІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 316.472.47: 316.35.023.6

ДИСЕРТАЦІЯ
«СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: СТРУКТУРА, ДИНАМІКА ТА ДЖЕРЕЛА В УКРАЇНІ»

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ К. О. Кізілова

Науковий керівник: Бакіров Віль Савбанович, доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Кізілова К.О. Соціальний капітал: структура, динаміка та джерела в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

В дисертації проведено комплексне соціологічне дослідження феномену соціального капіталу як суспільного блага. Виконано ідентифікацію та концептуалізацію структури, динаміки та джерел соціального капіталу в українському суспільстві, а також механізмів формування та конвертації різних його форм. В роботі визначено теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу феномену соціального капіталу як суспільного блага та проаналізовано евристичні можливості головних підходів до типологізації форм та видів соціального капіталу. Проведено концептуалізацію проблеми виміру різних форм соціального капіталу на рівні суспільства, зокрема узагальненої та інституційної довіри, членства в громадських організаціях, політичної участі, дотримання соціальних норм тощо. Виконано аналіз основних джерел та механізмів розвитку соціального капіталу, а також на основі аналізу вторинних даних експертних опитувань (Freedom House, Varieties of Democracy та інших), масових опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» та статистичних даних експліковано місце та роль держави та громадянського суспільства серед інших джерел соціального капіталу в українському суспільстві. Із використанням емпіричних даних дослідження «Світові цінності» охарактеризовано стан та структуру, визначено основні тренди динаміки соціального капіталу в українському суспільстві, а також виявлено головні принципи механізмів формування та конвертації різних форм соціального капіталу. Проведено порівняльний аналіз тенденцій розвитку соціального капіталу у пострадянських та посткомуністичних суспільствах на прикладі Україні, Польщі та Румунії.

У першому розділі «Соціальний капітал як об'єкт соціологічного аналізу» здійснено аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення соціального капіталу в соціогуманітарному знанні. Для уточнення змісту соціального капіталу підкреслюється його міждисциплінарне походження на стику соціально-економічних та політичних дисциплін, що пояснює його сутність як продуктивного ресурсу, що виникає у системі соціальних відносин та може виступати у якості суспільного блага, підвищуючи ефективність співробітництва на соцієтальному рівні у сфері економіки та управління. Розроблено авторське визначення поняття «соціальний капітал» як сукупності соціальних ресурсів, що визначаються кількісними та якісними характеристиками системи взаємодії, що є укорінені у певній історично-культурній, ціннісній та соціально-політичній системі, відтворюються у системі міжіндивідуальної, міжгрупової або міжінституціональної взаємодії та ефектом свого застосування мають підвищення ефективності взаємодії.

Здійснено аналіз типологій та основних класифікацій в теорії соціального капіталу стосовно його рівнів, форм, властивостей та функцій. На основі узагальнення теоретичних підходів до соціального капіталу визначено такі його принципові характеристики, як продуктивність, накопичуваність, здатність до конвертації, соціальна природа виникнення, історична та культурна зумовленість, структурна та контекстна укоріненість, загальний або партикулярний характер, необхідність відтворення форм соціальної взаємодії як процесів використання та водночас регенерації соціального капіталу. В результаті аналізу основних типологій та класифікацій розроблено концептуальну схему системи реалізації та відтворення соціального капіталу суспільства, що підкреслює взаємодію та взаємозалежність чотирьох його структурних доменів: *соціальної структури* (соціальні групи, соціальні інститути, соціальні мережі, організації); *когнітивно-реляційних характеристик взаємодії* (довіра, очікування, норми, зобов'язання, санкції, ідентичності); *індивідуальних характеристик*, що впливають на взаємодію (генетика та психологія, людський капітал, мотивація, оцінка ризиків та витрат); *факторів*

культурно-історичного та політико-економічного середовища (політична та економічна система, ресурси та технології, культура та цінності, історичний досвід, глобалізація та міжнародне середовище тощо).

У другому розділі «Дослідження соціального капіталу в Україні» проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення соціального капіталу, розроблені українськими дослідниками; надається огляд стану, структури та динаміки соціального капіталу в Україні. Проведено ґрунтовний аналіз потенціалу громадянського суспільства, політичної системи, інституту сім'ї та системи освіти як джерел соціального капіталу. Доведено, що усі зазначені джерела мають як стимулюючий, так і стримуючий вплив на розвиток соціального капіталу в Україні. Громадянські організації та вільні асоціації виступають агентами соціалізації, що сприяють вивченню практик кооперації та співробітництва заради загальної мети, а також виникненню та поширенню узагальненої довіри. Держава відіграє фундаментальну роль у формуванні соціального капіталу через інститути правопорядку, економічну систему, трудові відносини та систему соціальної підтримки. Ефективність, прозорість та підзвітність діяльності політичних інститутів сприяють створенню умов, які є конгруентними із розвитком соціального капіталу, зростання рівня довіри, прийняття норм та суспільних правил взаємодії. Елементи соціального капіталу, такі як громадянська та політична залученість індивідів, співпраця, толерантність, тісно пов'язані з діяльністю державних інститутів. Сім'я виступає джерелом соціального капіталу як агент соціалізації, який допомагає засвоїти цінності, переконання, практики поведінки, що орієнтовані на співпрацю. Освіта є іншим важливим джерелом соціального капіталу як на мікро-рівні окремого індивіда, так і на макрорівні суспільства. Навчання поширює знання, основну складову людського капіталу, та культивує соціальні норми, що становлять ядро соціального капіталу. У ході освітнього процесу індивіди засвоюють основні норми та обов'язки у суспільстві.

На основі аналізу функцій соціального капіталу проведено розмежування між *індивідуально-орієнтованими та суспільно-орієнтованими формами*

соціального капіталу, що відрізняються за такими основними характеристиками: мета (індивідуальнеціледосягання або суспільний розвиток); характер (партикулярний або загальний); доступ (обмежений або загальний); відтворення (безпосереднє або опосередковане). Доведено, що співвідношення між індивідуально-орієнтованими формами єднального та «неформального» капіталу та суспільно-орієнтованими формами горизонтально-інтегруючого та вертикального капіталів значною мірою визначає потенціал соціального капіталу як фактору національного розвитку.

На основі аналізу форм та джерел соціального капіталу розроблено теоретично обґрунтовану *матрицю джерел та функцій соціального капіталу*, що включає такі його основні форми: *єднальний* («сильні зв'язки», функцією яких є матеріальна та соціальна підтримка, індивідуальне ціледосягання, а основними джерелами виступають близьке коло спілкування та гомогенні соціальні групи); *горизонтально-інтегруючий «неформальний» капітал* («слабкі зв'язки», функцією яких є індивідуальне особистісне, професійне та інше ціледосягання, а основним джерелом виступають неформалізовані стосунки поза близьким колом спілкування); *горизонтально-інтегруючий «формальний» капітал* (функцією якого є соціальна інтеграція, солідарність, співпраця та колективна дія, а джерелами виступають організації громадянського суспільства, система освіти, етнічна структура суспільства, соціальна політика держави, історія та культура тощо); *вертикально-інтегруючий капітал* (функцією якого є інтеграція населення у політичну націю, а джерелами виступають громадянське суспільство, соціально-політичні та протестні рухи, система освіти, політична система, політична ідеологія, правова система держави тощо).

У третьому розділі «Динаміка та фактори соціального капіталу в Україні» на основі масиву опитування «Світові цінності» за 1995-2020 рр. проаналізовано показники стану та динаміки структурних компонентів соціального капіталу в Україні, у порівнянні із Польщею та Румунією, зокрема соціальної та інституційної довіри, суспільних норм, членства у громадських організаціях і

асоціаціях, проаналізовано кореляції між цими показниками, а також фактори, що впливають на формування та обсяг різних форм соціального капіталу.

Емпірично доведено наявність деякої позитивної динаміки, що свідчить про зростання в Україні обсягів та рівнів узагальненої довіри, організаційного членства, громадської участі та національної ідентичності. Негативну динаміку упродовж досліджуваного періоду було виявлено у відношенні до показників інституціональної довіри, толерантності та дотримання соціальних норм. Емпірично доведено, що визначальну роль у відмінності рівнів суспільно-орієнтованих форм капіталу, зокрема узагальненої та інституційної довіри, толерантності, дотримання соціальних норм, громадської активності та організаційного членства, відіграє успішність та завершеність демократичних перетворень політичної системи та становлення ринкової економіки, що розкриваються через показники рівню економічних свобод, якості функціонування та ефективності формальних інститутів, таких як верховенство права, ефективно діючі уряд, парламент, судова система, низький рівень політичної корупції тощо. Підкреслюється, що ці інститути обмежують невизначеність, сприяють розвитку узагальненої довіри, а отже роблять можливим співробітництво на суспільному рівні.

Аналіз кореляцій між різними формами капіталу підтвердив можливість конвертації одних форм в інші. Розглянуто особливості факторної зумовленості соціального капіталу факторами мікро- та макрорівнів. Серед основних індивідуальних факторів, що впливають на обсяг різних форм соціального капіталу, проаналізовано вік, сімейний стан, рівень освіти та доходів, тип населеного пункту тощо.

Ключові слова: соціальний капітал, суспільне благо, суспільно-орієнтовані форми соціального капіталу, громадянське суспільство, узагальнена довіра, інституційна довіра, соціальні норми, громадська участь.

ABSTRACT

Kizilova K. Social Capital: Structure, Dynamics, and Sources in Ukraine. - – Qualification research with manuscript copyright.

The dissertation for the degree of candidate of sociological sciences for speciality 22.00.04 – Special and Branch Sociologies. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Sciences of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation presents a comprehensive sociological study of the phenomenon of social capital as a public good. The identification and conceptualization of the structure, dynamics, and sources of social capital in the Ukrainian society, as well as the analysis of the mechanisms of the formation and conversion of its various forms have been carried out. The thesis summarizes the theoretical and methodological foundations of the sociological analysis of the phenomenon of social capital as a public good and analyses the heuristic possibilities of the main approaches to the typology and classification of various forms and types of social capital. The conceptualization of the problem of measuring various forms of social capital at the level of society, in particular, the generalized and institutional trust, membership in civil society organizations, political participation, adherence to social norms among the others, is carried out. The analysis of the main sources and mechanisms of the development of social capital is conducted. In-depth analysis of the place and role of the state and civil society among other sources of social capital in Ukrainian society are explicated based on secondary data from expert polls (Freedom House, Varieties of Democracy etc.), public opinion polls “Ukrainian society. Monitoring of social changes” and statistical data. Using public opinion research data from the World Values Survey, the state, structure, and main trends in the dynamics of social capital in the Ukrainian society are determined. Statistical analysis is employed to characterize the basic principles of the mechanisms of formation and conversion of various forms of social capital in the society. Comparative analysis of trends in the development of social capital in post-Soviet and post-communist societies on the example of Ukraine, Poland, and Romania is carried out.

The first chapter "Social capital as an object of sociological analysis" considers the main theoretical and methodological approaches to the analysis of social capital in socio-humanitarian knowledge. To specify and clarify the content of the concept of social capital, its interdisciplinary origin at the junction of socio-economic and political disciplines is emphasized, which explains the essence of social capital as a productive resource that arises in the system of social relations and can act as a public good, increasing the effectiveness of cooperation at the societal level, in particular in the field of economy and governance. The author's definition of the concept of social capital as a set of social resources determined by quantitative and qualitative characteristics of the system of social interaction, which are rooted in a certain historical, cultural, value and socio-political system, are reproduced in the system of interindividual, intergroup or interinstitutional interaction and as its effect increase the efficiency of interaction.

The analysis of typologies and main classifications in the theory of social capital in relation to its levels, forms, properties, and functions is carried out. Based on the generalization of theoretical approaches to social capital, its basic characteristics such as productivity, accumulation, ability to convert, social nature of origin, historical and cultural conditionality, structural and contextual roots, general or particular nature, social interaction system as the framework for its reproduction and implementation are outlined. As a result of the analysis of the basic typologies and classifications the conceptual scheme of realization and reproduction of social capital of a society is developed that emphasizes interaction and interdependence of its four structural domains: *social structure* (social groups, social institutes, social networks, organizations); *cognitive-relational characteristics of interaction* (trust, expectations, norms, obligations, sanctions, identity); *individual characteristics* that affect the interaction (genetics and psychology, human capital, motivation, risks and costs); *factors of historical, cultural, political and economic environment* (political system and regime, economic system, resources and technologies, culture and values, historical experience, globalization and the international environment).

The second chapter "Study of social capital in Ukraine" analyses the main theoretical and methodological approaches to the study of social capital, developed by

Ukrainian researchers; provides an overview of the state, structure and dynamics of social capital in Ukraine. A thorough analysis of the potential of *civil society, the political system, family, and the education system* to act as sources of social capital has been conducted. It is proved that all these sources have both stimulating and restraining influence on the development of social capital in Ukraine. Civic organizations and free associations are considered as a source of social capital because they act as agents of socialization, helping to study the practices of cooperation and collaboration for a common goal, as well as facilitate the emergence and spread of generalized trust. The state plays a fundamental role in the formation of social capital through the institutions of law and order, the economic system, labour relations and the system of social support. The effective operation of political institutions contributes to the creation of conditions that are congruent with the development of social capital, increasing the level of trust, adoption of social norms and rules of interaction in the society. Elements of social capital, such as civic and political involvement of individuals, norms of cooperation, tolerance, are closely linked with the efficiency of state institutions. The family acts as a source of social capital as an agent of socialization, which helps to learn and incorporate values, beliefs, practices of behaviour that are focused on cooperation. Education is another important source of social capital both at the micro-level of the individual and at the macro-level of society. Learning process disseminates knowledge, the main component of human capital, and cultivates social norms and norms of reciprocity that constitute the core of social capital. Through education, individuals learn the basic norms and responsibilities in the society.

Based on the analysis of the forms and functions of social capital, a distinction is made between *individually oriented* and *socially oriented* forms. These two groups of forms of social capital differ in their main characteristics: purpose (individual vs group goal achievement or social development); character (particular vs general); access (limited vs general); reproduction (direct vs indirect). It is proved that the ratio and relationship between individually oriented forms of bonding and "informal" social capital and socially-oriented forms of bridging "formal" and vertical social capital

largely determine the potential of social capital to serve as a factor of national development.

On the basis of the analysis of the forms and sources of social capital, a theoretically grounded matrix of the forms and functions of social capital is provided and includes distinction between *bonding social capital* (“strong ties”, the function of which is material and social support, individual goal-attainment, and the main sources are family, the close circle of communication and homogeneous social groups); *bridging “informal” social capital* (“weak ties”, the function of which is individual personal, professional and other goal-attainment, and the main source are informal relations outside the close circle of communication); *bridging “formal” social capital* (the function of which is social integration, solidarity, cooperation and collective action, and the sources are civil society organizations, education system, ethnic structure of society, social policy of the state, nation’s history and culture among the others); *vertical social capital* (the function of which is the integration of the population into a political nation, and the sources are civil society, socio-political and protest movements, the education system, the political system, political ideology, the legal system of the state among the others).

The third chapter "Dynamics and factors of social capital in Ukraine" analyses the status and dynamics of structural components of social capital in Ukraine, in comparison with Poland and Romania. Such forms of social capital as particularized, generalized, and institutional trust, social norms, tolerance, membership in public organizations and associations, political participation and civic activism are considered. Peculiarities of relationship between these forms as well as factors influencing the formation and size of various form of social capital are investigated based on the survey data from the World Values Survey for 1995-2020.

A conclusion is made about the presence of some positive dynamics of social capital in the Ukrainian society, in particular such its forms as generalized trust, organizational membership, political participation and national identity. Negative dynamics during the study period was revealed in relation to indicators of institutional trust, tolerance and compliance with social norms. It has been empirically proven that

the success and completion of the democratic transformations of the political system and the formation of a market economy that unfolds through indicators economic freedoms, the quality of functioning and efficiency of formal institutions, such as the rule of law, effective government, parliament, the judiciary, low levels of political corruption, play a major explanatory role in the discrepancies of the levels of socially oriented forms of capital, including generalized and institutional trust, tolerance, observance of social norms, social activity and organizational membership. It is emphasized that these political and public institutions limit uncertainty, promote generalized trust, and thus make cooperation at the societal level possible.

Analysis of correlations between different forms of capital confirmed the possibility of converting some forms into others. Peculiarities of factor conditionality of social capital by factors of micro- and macro-levels have been considered. Among the main individual factors influencing the level of various forms of social capital are age, marital status, level of education and income, type of settlement.

Keywords: social capital, public good, socially oriented forms of social capital, civil society, generalized trust, institutional trust, social norms, political participation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кізілова К. Теоретичні підходи до вивчення феномену соціального капіталу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць.* Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 221-227.
2. Бакіров В.С., Кізілов О.І., Кізілова К.О., Кузіна І.І. Якість життя в сучасній Україні: основні зміни в пострадянські часи. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. Вип. 17. С. 91-105 (*здобувачем Кізіловою К.О. розглянуто роль довіри та соціального капіталу як факторів якості життя та добробуту населення*).
3. Кізілов О.І., Кізілова К. О., Кузіна І.І. Довіра до соціально-політичних інститутів: основні чинники формування та тенденції змін. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : *збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 18. С. 218-226 (*здобувачем Кізіловою К.О. проведено аналіз предикторів політичної довіри як форми вертикального соціального капіталу).*
4. Haerpfer C., Kizilova K. Support for political system in New Independent States. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2014. № 1101. С. 118-125 (*здобувачем Кізіловою К.О.* запропоновано концептуалізацію ролі вертикального соціального капіталу як фактору сталого політичного розвитку).
5. Kizilova K., Haerpfer C., Kizilov A. Population happiness, life satisfaction and well-being in transitional societies. *Український соціологічний журнал.* 2015. № 1-2. С. 16-27 *(здобувачем Кізіловою К.О. розглянуто вплив елементів соціального капіталу, зокрема толерантності та довіри, на формування почуття щастя та задоволеності життям).*

6. Haerpfer C., Kizilova K. Support for Political System in Post-communist Europe and Post-Soviet Eurasia // Chapter 7 in The Civic Culture Transformed / Editorial Board: Russell J. Dalton, Christian Welzel - Cambridge University Press, 2014. ISBN978-1-107-03926-1. Pp. 158-190 (Scopus) *(здобувачем Кізіловою К.О. проаналізовано значення компонентів вертикального соціального капіталу, зокрема почуття національної гордості та інституційної довіри, для становлення та сталого розвитку демократичної політичної системи).*
7. Херпфер К., Кізілова К. Соціальний капітал як фактор соціально-економічного та політичного розвитку пострадянських країн Євразії. *Науково-теоретичний журнал Sociologia.* Мінськ : Білоруський державний університет, 2016. № 1. С. 17-38. (рос.) ISSN 2071-0968. (*здобувачем Кізіловою К.О. визначено теоретико-методологічну рамку дослідження, охарактеризовано стан та динаміку обсягів різних форм соціального капіталу у пострадянських суспільствах, у порівнянні із іншими регіонами світу, а також визначено ролі елементів соціального капіталу як факторів національного розвитку).*
8. Kizilova K., Haerpfer C. Social capital as the factor of societal transformations in post-communist societies. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. ISSN 2310-5593. Vienna. 2016. № 7-8 (4). Pp. 22-26 (*здобувачем Кізіловою К.О. проведено аналіз впливу соціального капіталу на демократичний перехід у країнах пострадянської Євразії).*

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Кизилова К. Социальный капитал: методологические основания измерения и виды эмпирических исследований. *Социологические методы в современной исследовательской практике: Сборник статей, посвященный памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А.О. Крыштановского* / отв. ред. и вступит. ст. О.А. Оберемко; НИУ ВШЭ; РОС; ИС РАН. Москва: НИУ ВШЭ, 2011. VIII, 557 с. 1 электрон. диск (CD-ROM). С. 101-105.
10. Haerpfer C., Kizilova K. Political Involvement of Citizens in Belarus and Ukraine: A Comparison with Russia, Moldova and Caucasus. *International Relations and*

Diplomacy. ISSN 2328-2134. June 2014. Vol. 2, No. 6. P. 361-369 *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено компаративний аналіз вертикального соціального капіталу у пострадянських країнах).*

11. Kizilova K., Haerpfer C. Patterns of conventional and unconventional political participation in global comparison // *European Journal of Law and Political Sciences*, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2016. ISSN 2310-5712. № 3. Pp.22-26 *(здобувачем Кізіловою К.О. ідентифіковано крос-національні та регіональні характерні риси та відмінностей у показниках громадської участі як однієї з форм соціального капіталу).*
12. Haerpfer C., Kizilova K. Democratization in Post-Communist Central and Eastern Europe // Chapter 21 in Democratization / Editorial Board: Christian Haerpfer, Ronald Inglehart, Christian Welzl, Patrick Bernhagen - Oxford University Press: Second Edition, 2018. ISBN 978-0-19-873228-0. Pp. 322-340 *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено історичний аналізі впливу комуністичної системи на соціально-політичні перетворення у країнах Східної Європи, а також вплив цих перетворень на формування соціального капіталу).*
13. Haerpfer C., Kizilova K. Democratization in Post-Soviet Eurasia // Chapter 22 in Democratization / Editorial Board: Christian Haerpfer, Ronald Inglehart, Christian Welzl, Patrick Bernhagen - Oxford University Press: Second Edition, 2018. ISBN 978-0-19-873228-0. Pp. 341-365 *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено історичний аналізі подій пострадянського демократичного переходу та його впливу на динаміку різних компонентів соціального капіталу).*
14. Haerpfer C., Kizilova K. Values and Transformation in Central Asia // In A.Mihr (Ed.), Transformation and Development in the OSCE Region. ISBN 978-3-030-42774-0. Springer Publisher, 2020. Vol 1. Pp.7-28. DOI: 10.1007/978-3-030-42775-7. *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено аналіз патерналістських цінностей як перешкоди на шляху формування елементів соціального капіталу).*

ЗМІСТ

ВСТУП…….. 3

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ …… 15

1.1.Теоретичні підходи до визначення феномену соціального капіталу…… 15

1.2.Структура та функції соціального капіталу: типологічний аналіз 47

1.3.Методологічні підході до аналізу соціального капіталу…….…… 60

Висновки до розділу 1……. 71

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ…….. 77

2.1.Специфіка досліджень соціального капіталу в Україні ……..….. 77

2.2.Джерела та форми соціального капіталу в Україні……..... 93

Висновки до розділу 2……. 125

РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА ТА ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ…… 131

3.1 Показники та фактори соціального капіталу в Україні ...…….…. 131

3.2 Структура та динаміка соціального капіталу в Україні ……..... 139

3.3.Особливості факторної зумовленості різних форм соціального капіталу в Україні ……...…… 169

Висновки до розділу 3……. 177

ВИСНОВКИ…… 181

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….. 186

ДОДАТКИ……... 210

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Останні кілька десятиліть соціальний капітал як теоретичний концепт та як об’єкт емпіричного дослідження посідає одне з центральних місць у соціологічній науці, а концепція соціального капіталу за кількістю референцій та інтерпретацій свого базового елементу є однієї з найпопулярніших в соціологічних дискусіях. Відповідно до одного з найбільш загальних визначень, соціальний капітал як суспільний ресурс об'єднує інститути, відносини, довіру та норми, які визначають якість і кількість соціальних взаємодій у суспільстві. Відповідно до стану сучасних теоретичних розробок, соціальний капітал може приймати різні форми (єднальний, горизонтально-інтегруючий, вертикально-інтегруючий), включає різні компоненти (формальні та неформальні мережі, соціальний норми, довіру, інститути), що у свою чергу належать до різних аспектів цього феномену (структурний, реляційний, когнітивний аспекти). Незважаючи на високий ступінь розробленості концепції соціального капіталу в західній та вітчизняній соціології, подальші дослідження в цій галузі продовжують залишатися надзвичайно актуальними. Перш за все, наявність великої кількості визначень та типологій соціального капіталу актуалізує необхідність консолідації існуючих теоретико-методологічних напрацювань та розробки загального підходу, а також інтегрального визначення цього поняття. З іншого боку, багатомірність феномену соціального капіталу актуалізує розробку синтетичних підходів до його вимірювання, таких, що уможливлюють проведення комплексного оцінювання стану соціального капіталу суспільства у всій багатоманітності його форм та проявів.

Постійно зростаючий інтерес до соціального капіталу зумовлений великим потенціалом цього поняття у поясненні багатьох явищ та процесів суспільного життя, таких, як економічна продуктивність та розвиток національної економіки, ефективна взаємодія суб'єктів політичної системи, зниження рівня злочинності, поліпшення стану фізичного та ментального здоров'я членів суспільства, якість

системи освіти, дієвість місцевого самоврядування тощо. Наявність великої низки потенційних позитивних наслідків соціального капіталу для суспільного розвитку та добробуту індивідів та місцевих громад актуалізує потребу дослідження його стану та джерел в Україні. А в умовах, коли сукупність уявлень про соціальний капітал набуває значення інтегральної концепції соціально-економічного розвитку суспільства актуальним стає визначення та ґрунтовне дослідження саме тих його форм, що є конгруентними із показниками суспільного розвитку. Актуальність цього завдання є значною для України, де непослідовність та виклики пострадянських соціально-економічних та політичних перетворень було поглиблено умовами військового конфлікту, а пізніше і пандемією коронавірусу. За цих умов соціальний капітал як суспільний ресурс, що сприяє співпраці та колективній дії, набуває значення невід'ємного елементу суспільної інтеграції, солідарності, а отже одного з факторів подолання кризового становища.

Разом з тим важливо зазначити, що позитивний вплив соціального капіталу на національний розвиток доведено переважно на прикладі країн, які є зразками успішного розвитку ринкової економіки та демократії. Перехідним суспільствам Східної Європи, на думку Ф. Фукуями, Р. Патнема та інших відомих вчених, бракує повноцінного соціального капіталу. Пострадянські суспільства характеризуються великим обсягом єднального соціального капіталу (сімейний соціальний капітал, неформальні мережі), у той час як його горизонтально-інтегруюча (узагальнена довіра, організаційне членство, суспільно-орієнтовані норми поведінки) та вертикально-інтегруюча (інституційна довіра, громадська активність) форми є менш представленими. Більшість дослідників соціального капіталу, визнаючи важливість єднального капіталу, погоджуються, що саме його горизонтально-інтегруючі та вертикально-інтегруючі форми є продуктивнішими як ресурсу суспільного розвитку. Отже, актуальності набуває дослідження проблематики конвертації форм соціального капіталу, зокрема трансформації та екстраполяції довіри та норм взаємності з партикулярних відносин на практики соціальної взаємодії на більш загальному суспільному рівні.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Ідея соціального капіталу сходить до концепцій, розроблених класиками економічної думки – А. Смітом, Д. Рикардо, К. Марксом, Л. фон Мізесом, а також до соціологічних теорій, що розкривають структурну інтерпретацію природи соціальних відносин. Серед класиків соціологічної думки джерела ідеї соціального капіталу можна знайти в працях А. де Токвілля, Е. Дюркгейма, М. Вебера, Г. Зіммеля. Перше використання терміну «соціальний капітал» у значенні, наближеному до сучасного, приписується Л.Ханіфан і датується 1916 р. Розробка поняття «соціальний капітал» як самостійної та цілісної соціологічної концепції була започаткована у 1980-1990 рр. і базується на роботах трьох основних авторів П. Бурдьє, Д. Коулмана та Р. Патнема, які представили перші версії самостійної соціологічної теорії соціального капіталу. Бурдьє визначає соціальний капітал як сукупність ресурсів, пов’язаних із володінням мережею або членством у групі. Для Джеймса Коулмана соціальний капітал складає ряд аспектів соціальної структури, інформаційних каналів, зобов'язань та очікувань, наборів правил та систем санкцій, що полегшують або гальмують дії суб'єктів. Роберт Патнем визначає соціальний капітал як характеристики соціальної організації, зокрема соціальні зв'язки, норми, довіру, які можуть сприяти розвитку та удосконаленню суспільства шляхом підвищення ефективності колективної дії. Дослідження Патнема також ознаменували зсув акценту в аналізі соціального капіталу з його економічної функції на пояснення його природи як суспільного блага – підхід, який багато в чому визначає сучасний стан наукових дискусій з приводу соціального капіталу. Подальша розробка теорії соціального капіталу отримала у роботах А. Портеса, М. Фулі, Б. Едвардса, С. Нека, П. Кіфера, М. Вулкока, Р. Інглехарта, К. Велцела, М. Палдама та багатьох інших.

Багатоманітність визначень соціального капіталу у західній соціології знайшла своє віддзеркалення у численності визначень і дефініцій, розроблених українськими соціологами, філософами, політологами та економістами, адже поле досліджень соціального капіталу мультидисциплінарне. Серед українських дослідників можна відзначити роботи А.Бови, В. Буркинського, О. Голікова,

А. Гриненка, О. Грішнової, Е. Гугніна, Ю. Зайцева, Т. Заяць, Л. Ємельяненко, К. Козлова, О. Кірєєвої, А. Колота, А. Колодія, М. Лесечко, М. Чемерис, О. Убейволк, О. Демківа, Н. Степули, І. Комраницького, З. Галушки, І. Кочуми, І. Кравченко, Е. Лібановой, О. Оржель, Ю. Опалька, Г. Палія, І. Петрової, Ю. Полунєєва, Ю. Привалова, О. Рогожина, А. Ручки, Ю. Саєнко, М. Семикіної, О. Сердюка, Ю. Середи, А. Сіленко, В. Степаненко, В. Фесенко, В. Чепак, Н. Черниш та багатьох інших. Предметом вивчення українських вчених стали зміст концепції та теоретико-методологічні підходи до визначення елементів соціального капіталу, їхня типологія та пов'язані аспекти; особливості формування соціального капіталу у кризовому суспільстві та такому, що трансформується; державно-управлінські аспекти механізмів формування соціального капіталу; форми та канали впливу соціального капіталу на національний розвиток та формування суспільного блага; нарощення та використання соціального капіталу у різних сферах громадського життя. Широко поширеними є дослідження таких форм соціального капіталу, як міжособистісна, узагальнена та інституціональна довіра; діяльність громадянського суспільства; формування та функції неформальних соціальних мереж. Важливим джерелом інформації щодо стану різних компонентів соціального капіталу стали також опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін». Отже, можна зазначити наявність добре сформованих як теоретичних, так і емпіричних інструментів вивчення соціального капіталу в Україні. Разом з тим подальший внесок є необхідним для розробки комплексного підходу до аналізу соціального капіталу, як на теоретико-методологічного, так і емпіричному рівнях, що дозволить оцінити особливості динаміки та конвертації різних його форм в українському суспільстві.

Мета і задачі дослідження. *Метою* роботи є ідентифікація та концептуалізація чинників та механізмів формування та конвертації соціального капіталу в українському суспільстві з урахуванням характерних особливостей його структури, динаміки та джерел.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних дослідницьких *завдань*:

– визначити теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу феномену соціального капіталу як суспільного блага;

– проаналізувати евристичні можливості найбільш поширених підходів до типологізації форм та видів соціального капіталу;

– концептуалізувати проблеми виміру різних форм соціального капіталу;

– проаналізувати основні джерела та особливості формування різних форм соціального капіталу;

– експлікувати місце та роль держави та громадянського суспільства серед інших джерел соціального капіталу;

– виявити основні принципи конвертації різних форм соціального капіталу;

– охарактеризувати стан, структуру та основні тенденції динаміки соціального капіталу в українському суспільстві;

– провести порівняльний аналіз тенденцій розвитку соціального капіталу у пост-радянських та пост-комуністичних суспільствах на прикладі Україні, Польщі та Румунії.

Об'єкт дисертаційного дослідження — соціальний капітал в українському суспільстві. *Предмет* дослідження — структура, динаміка та джерела соціального капіталу, механізми формування та взаємодії різних його форм.

Методи дослідження. Досягнення поставленої мети та реалізація задач дослідження забезпечувалися шляхом використання як загальнонаукових, так і спеціальних методів: аналізу та синтезу (для узагальнення теоретико-методологічних підходів до соціологічного вивчення феномену соціального капіталу, його структури та джерел), історичного аналізу (для дослідження ґенези наукового дискурсу соціального капіталу), компаративного аналізу (для виявлення схожості та відмінностей форм та тенденцій різних форм соціального капіталу в Україні, Польщі та Румунії), системного аналізу (для виявлення механізмів взаємодії різних форм соціального капіталу), типологізації (для диференціації рівнів, форм та аспектів соціального капіталу), узагальнення та порівняння (для виявлення сутності підходів до феномену соціального капіталу та

порівняння методологічних підходів до його вимірювання, а також порівняння результатів міжнародних досліджень), моделювання (для конструювання концептуальної моделі соціального капіталу як суспільної характеристики та суспільного ресурсу в Україні на базі регресійних моделей).

Теоретико-методологічною рамкою роботи виступає суспільно-громадянська концепція соціального капіталу Р.Патнема, яку застосовано для обґрунтування загального підходу до визначення соціального капіталу як сукупності ресурсів та характеристики суспільства взагалі, що ефектом свого використання має збільшення суспільного блага. Соціальний капітал належить до тих характеристик соціальної організації (соціальних зв'язків, норм, довіри), які сприяють соціально-політичному та економічному розвитку суспільства шляхом підвищення ефективності колективної дії. До теоретико-методологічної бази роботи також увійшли теоретичні наробітки Д.Коулмана, зокрема визначення соціального капіталу як багатомірного (multi-facet) явища, чия концептуальна цілісність розкривається через спільну функцію різних елементів, а саме сприяння соціальній взаємодії. Цей підхід дозволяє визначити контекстну зумовленість реалізації соціального капіталу, зокрема можливість виникнення негативних ефектів та наслідків для суспільства від використання цього ресурсу на індивідуальному рівні. Культурологічний підхід Р.Інглехарта, а саме підхід до визначення соціального капіталу як «культури довіри», став важливим для вивчення зв’язків між узагальненою довірою як основною формою соціального капіталу на суспільному рівні та різними типами цінностей (матеріалістичних, постматеріалістичних, цінностей емансипації тощо). Теоретичні наробітки Адлера та Квона дозволили уточнити механізми трансформації соціального капіталу з індивідуального на груповий та суспільний рівень, з урахуванням елементів мотивації, оцінки ризиків та відповідності до контексту як регуляторів використання соціального капіталу. Підхід М.Вулкока, зокрема розрізнення єднального, горизонтально-інтегруючого та вертикально-інтегруючого форм соціального капіталу за своїми джерелами, особливостями використання та функціями, а також підхід Д.Нахапієт та С.Гошал, зокрема виділення

структурних, реляційних та когнітивних елементів соціального капіталу, стали джерелами формування комплексної матриці показників соціального капіталу як суспільного блага. Підхід К.Велцела у розрізненні джерел, трансляторів та результатів соціального капіталу дозволив уточнити поняття «колективної дії», яка стає можливою як результат використання ресурсів соціального капіталу.

Для збору первинної соціологічної інформації використано метод індивідуального інтерв'ю у техніці «face-to-face», для аналізу соціологічної кількісної інформації — статистичні методи, зокрема дисперсійний аналіз (для дослідження факторної зумовленості різних форм соціального капіталу); індексний метод (для побудови індексів різних форм та компонентів соціального капіталу), кореляційний аналіз (для визначення механізмів взаємодії та конвертації різних форм соціального капіталу); регресійний аналіз (для виявлення залежності показників різних форм соціального капіталу від мікро (індивідуальних) та макро (національних) факторів); факторний аналіз (для виявлення латентних факторів та головних компонентів різних форм соціального капіталу).

Емпіричну базу дослідження складають дані опитування «Світові цінності» (World Values Survey) за 1995-2020 рр. Дослідницька асоціація «Світові цінності» є добровільним професійним об'єднанням, що включає соціологів, політологів і дослідників, які вивчають динаміку цінностей і їхній вплив на соціально-політичні процеси в житті суспільства. Асоціація проводить репрезентативні національні дослідження в більш ніж 120 країнах, що охоплюють майже 95 відсотків населення світу. У 2021 році за участі авторки асоціація завершила 7 хвилю дослідження, що охоплює близько 90 країн світу. Україна бере участь у проекті з 1996 року; у 2020 році було проведено п'яту хвилю дослідження в Україні. Обсяги вибіркової сукупності становлять у 1996 р. N=2811; у 2000 р. N=1207; у 2008 р. N=2507; у 2011 р. N=1500; у 2020 р. N=1289. Опитування використовують метод випадкової ймовірнісної вибірки дорослого населення країни, а отже дані є репрезентативними для усього населення країни. Також в дисертації використано матеріали наступних досліджень: експертне опитування Freedom in the World

(N=130 експертів опитано щороку у 1990-2021 рр. недержавною організацією Freedom House, США); експертне опитування Varieties of Democracy (N=1200 експертів опитано щороку у 1990-2021 рр. дослідницьким проектом Varieties of Democracy, Швеція); дослідження «Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України» (N=2017 респондентів опитано Центром Разумкова в Україні в 2019 р.); дослідження «Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян» (N=2017 респондентів опитано Фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва в 2019 р.); дані статистичного збірника «Діти, жінки та сім'я в Україні (2020)» державної служби статистики України; дані статистичного збірника «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році» державної служби статистики України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розв'язанні важливого наукового завдання в галузі соціології, а саме у концептуалізації процесу формування та конвертації різних форм соціального капіталу в українському суспільстві, а саме:

Вперше:

– запропоновано інтегральне авторське визначення поняття «*соціальний капітал»* як сукупності соціальних ресурсів, що визначаються кількісними та якісними характеристиками системи взаємодії, що є укорінені у певній історично-культурній, ціннісній та соціально-політичній системі та ефектом свого застосування мають підвищення ефективності взаємодії. Інтегральне визначення об'єднує такі характерні риси соціального капіталу, як ресурсна сутність, функція, когнітивна та структурна укоріненість;

– розроблено концептуальну схему реалізації та відтворення соціального капіталу суспільства, що підкреслює взаємодію та взаємозалежність чотирьох його структурних доменів: *соціальної структури* (соціальні групи, соціальні інститути, соціальні мережі, організації); *когнітивно-реляційних характеристик взаємодії* (довіра, очікування, норми, зобов'язання, санкції, ідентичності); *індивідуальних характеристик*, що впливають на взаємодію (генетика та психологія, людський капітал, мотивація, ризики та витрати); *факторів*

культурно-історичного та політико-економічного середовища (політична система та режим, економічна система, ресурси та технології, культура та цінності, історичний досвід, глобалізація та міжнародне середовище);

– розроблено теоретично обґрунтовану *матрицю джерел та функцій соціального капіталу,* що включає такі його основні форми: єднальний; горизонтально-інтегруючий «неформальний» капітал; горизонтально-інтегруючий «формальний» капітал; вертикально-інтегруючий капітал. За основними функціями проведене розмежування між індивідуально-орієнтованими та суспільно-орієнтованими формами соціального капіталу;

– розроблено та випробувано *комплексну теоретично обґрунтовану матрицю показників соціального капіталу* шляхом операціоналізації через низку з 40 емпіричних індикаторів трьох форм (єднального, горизонтально-інтегруючого та вертикально-інтегруючого) та трьох аспектів (структурного, когнітивного та реляційного) соціального капіталу.

Удосконалено:

– концептуалізацію потенціалу *основних джерел соціального капіталу* в українському суспільстві, а саме: шляхом аналізу даних масових та експертних соціологічних опитувань, а також статистичних даних експліковано характерні риси, що обумовлюють стимулюючий або стримуючий вплив на розвиток соціального капіталу в Україні інститутів громадянського суспільства (з огляду на їхню здатність сприяти виникненню довіри та розвитку норм та практик кооперації заради загальної мети), держави (з огляду на її потенціал створити умови, які є конгруентними із зростанням рівня довіри, прийняття норм та суспільних правил взаємодії), сім'ї та системи освіти (шляхом оцінки їхньої ролі для передачі норм, цінностей, переконань, установок та поведінкових практик, що орієнтовані на співпрацю);

– *теоретичну та емпіричну інтерпретацію* концепту «соціальний капітал» шляхом аналізу особливостей факторної зумовленості та конвертації різних його форм із використанням методів регресійного та кореляційного аналізу, а саме: емпірично доведено взаємопідсилюючий вплив форм партикулярної, узагальненої

та інституційної довіри, а також суспільно-орієнтованих форм горизонтального та вертикального соціального капіталу, як узагальнена довіра, толерантність, організаційне членство та громадська участь. Емпірично доведено, що розвиток та поширення постматеріалістичних та цінностей емансипації є конгруентним із збільшенням обсягів суспільно-орієнтованих форм соціального капіталу.

Дістали подальший розвиток:

– аналіз особливостей *факторної зумовленості динаміки соціального капіталу* посткомуністичних країн через проведення компаративного аналізу структури та динаміки соціального капіталу в Україні, Польщі та Румунії за період 1995-2020 рр., а саме: емпірично доведено, що визначальну роль у відмінності рівнів суспільно-орієнтованих форм капіталу, зокрема узагальненої та інституційної довіри, толерантності, громадської активності та організаційного членства відіграє успішність та завершеність демократичних перетворень політичної системи та становлення ринкової економіки;

– характеристика специфіки *динаміки обсягів різних форм соціального капіталу* у період 1995-2020 рр., що надало змогу виявити новітні тенденції, а саме: зростання рівнів узагальненої довіри, організаційного членства як показників горизонтально-інтегруючого капіталу; громадської участі та національної ідентичності як показників вертикально-інтегруючого капіталу; зниження показників інституційної довіри, а також конституювати каузальний зв'язок динаміки розвитку соціального капіталу із екстраординарними етапами суспільно-політичного розвитку України, як Помаранчева революція, Революція гідності, війна на Сході України та анексія Криму.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у розширенні теорії соціального капіталу шляхом проведення комплексного соціологічного аналізу та розробки теоретико-методологічного підходу із урахуванням сутності соціального капіталу суспільства як багатомірного та багато-компонентного феномену, що може бути застосовано у подальших його дослідженнях, у розвитку категоріального апарату таких галузей наукового знання, як політична соціологія, економічна соціологія та соціологія довіри, зокрема в інтерпретації та уточненні

змісту понять «узагальнена довіра», «інституціональна довіра», «соціальні норми», «громадська участь», «політична участь» тощо. Теоретичні положення та висновки, запропоновані в дисертаційному дослідженні, доповнюють наявні теорії та знання про соціальний капітал та способи і методології його теоретичного та емпіричного дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх для подальшого дослідження державних інститутів та громадських організацій як капіталогенеруючих структур, зокрема для подальшого вивчення механізмів формування соціального капіталу на рівні суспільства. Основні положення та висновки дослідження можуть бути застосованими органами державної влади при визначенні напрямів та способів реалізації державної соціальної політики та політик у галузі освіти, спрямованих на розвиток та поширення норм взаємності, толерантності та довіри. Отримані результати можуть бути використані для вдосконалення професійної підготовки фахових соціологів, зокрема для змістовного збагачення викладання навчальних дисциплін «Сучасні соціологічні теорії», «Соціальна робота в громаді», «Політична соціологія», «Методи багатомірного аналізу даних» тощо, а також курсів «Демократія: від теорії до практики» та «Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації» соціологічного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Її основні висновки та положення наукової новизни є результатом самостійно проведеного дослідження. Результати дослідження відображені в публікаціях здобувача, які є його особистим доробком. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, які безпосередньо належать авторці дисертації.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднено на наукових конференціях, серед яких конгреси Міжнародної Політологічної Асоціації IPSA (Монреаль 2014, Познань 2016, Брісбен 2018), Міжнародної Соціологічної Асоціації ISA (Торонто 2018), Міжнародної Асоціації

Дослідження Громадської Думки WAPOR (Марракеш 2018, Торонто 2019, Саламанка 2020) та інші заходи, зокрема доповіді: «*Соціальний капітал та політична участь у перехідних суспільствах Східної Європи*» (74-та щорічна конференція Асоціації політичних наук на Середньому Заході, 6-10 квітня 2016 р., Чикаго, США); «*Соціальний капітал і трансформація політичної культури в країнах Східної Європи*» (24-й конгрес Міжнародної асоціації політичних наук, 23-28 липня 2016 р., Познань, Польща); «*Вимірювання та інтерпретація соціальної та політичної довіри в посткомуністичних суспільствах*» (доповідь на міжнародній конференції «Політична та соціальна довіра: громадяни та контекст» в Університеті Тампере, Фінляндія, 10-11 травня, 2017); «*Політична довіра та політична культура в Україні*» (конференція «Соціальний вплив та соціальні науки: теорія та практика в епоху пропаганди, фальшивих новин та маніпуляції ЗМІ, 5-6 грудня 2019 року в Університеті Бухаресту, Румунія); «*Моніторинг довіри до державних установ та політичних інститутів: результати дослідження «Світові цінності»*» (запрошена доповідь на веб-семінарі «Що ми насправді знаємо про довіру?», проведеної ПРООН 19 листопада 2020 р. - онлайн-захід).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у 14 публікаціях, 2 з яких є опублікованими у фахових виданнях України з соціологічних наук, 3 – у періодичних наукових виданнях України, 6 – у закордонних періодичних наукових виданнях, 3 – глави у закордонних колективних монографіях (у т. ч. з них 1, що входить до наукометричної бази даних Scopus) (загальний обсяг 20,1 д.а.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та 2 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 224 сторінки, з яких основного тексту – 185 сторінок. Робота містить 13 рисунків і 15 таблиць. Список використаних джерел складає 249 найменувань.

РОЗДІЛ 1.
СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Теоретичні підходи до визначення феномену соціального капіталу

З часів своєї популяризації у середині 1990х рр. у роботах Роберта Патнема [196, 197, 198, 199] концепт соціального капіталу набув широкої вживаності, а кількість наукових праць, що присвячені дослідженню факторів соціального капіталу та впливу соціального капіталу на економічний розвиток, динаміку демократичних перетворень, активність громадянського суспільства та інші сфери суспільного життя, збільшилася, за даними наукометричної бази SCOPUS та електронного академічного сервісу Google Scholar, більше ніж у 300 разів. Велика популярність концепції соціального капіталу обумовлена результатами багатьох досліджень, що довели наявність позитивного каузального зв'язку між різними формами соціального капіталу та економічним зростанням, станом фізичного та психологічного здоров'я індивідів, зменшенням рівню злочинності, успішністю навчання школярів та студентів, ефективністю державного управління, зменшенням рівню корупції та багатьма іншими феноменами, які є важливими для функціонування суспільства взагалі, місцевих спільнот та життя окремих індивідів. Емпірично доведений значний позитивний ефект соціального капіталу на життя суспільства зумовив крос-секторний інтерес до цього явища: окрім проведення академічних досліджень (емпіричних та теоретичних), комплексні програми наукового дослідження соціального капіталу було підтримано урядами у багатьох країнах світу, а також впливовими міжнародними організаціями, як Світовий Банк та Організація Економічного Співробітництва та Розвитку [83, 104, 110, 128, 129, 176, 181, 181, 213].

Незважаючи на свою велику популярність, концепт соціального капіталу часто характеризують як «суперечливу теорію», насамперед через наявність великої кількості дефініцій та підходів, які у свою чергу виділяють різні форми,

рівні та компоненти соціального капіталу. Завданням даного розділу є огляд основних теоретико-методологічних підходів до визначення та аналізу феномену соціального капіталу, а також уточнення теоретичного підходу, що буде використано для подальшого аналізу соціального капіталу в Україні.

Багато сучасних дослідників погоджуються, що концепція соціального капіталу є гуртуючою або «концепцією-парасолькою» (umbrella concept), оскільки вона об'єднує такі різноманітні аспекти соціальної організації, як норми, цінності, соціальні мережі та довіру [172]. І хоча ряд досліджень підтверджує можливість негативної ролі певних його форм (наприклад, зв’язуючого (bonding) соціального капіталу, як буде зазначено у наступних підрозділах), загалом більшість наукових праць свідчить про те, що соціальний капітал полегшує взаємодію та співпрацю на взаємну користь. Близьке до цього розуміння бере свій початок у теоретичній думці 18 сторіччя. За своїм походженням концепт «соціального капіталу» є результатом термінологічного запозичення з економічної науки та переосмислення економічної категорії в термінах соціально-гуманітарних наук, тому можна зазначити, що концепція соціального капіталу у якості свого теоретико-методологічного джерела має дві традиції суспільної думки – політичну економію та соціологічну теорію [30, 31, 32, 139]. Деякі дослідники вважають, що саме економічний «присмак» концепції і є запорукою її великої популярності, адже сама по собі ідея того, що залучення до групи та участь у колективних заходах можуть мати позитивні наслідки для особистості і громади, є відомим фактом, а новизна та евристична сила соціального капіталу походять з того, що концепт звертає увагу на те, як нематеріальні ресурси та немонетарні форми також можуть стати важливими джерелами влади та впливу [192].

В класичній політичній економії теорія капіталу як продуктивного ресурсу економічної діяльності одержала обґрунтування у класиків економічної думки – Адама Сміта, Давида Рікардо, Карла Маркса та інших [121, 190]. У своїх «Лекціях з правознавства» Сміт (1763) розкриває важливу роль щільної мережі взаємодії як механізму виникнення довіри та надійності, стверджуючи, що

«репутація надійності передається через мережі торгових відносин; чим щільніше мережа – тим більша цінність репутації, а отже тим більший ступінь довіри» [218, с. 7]. Цей опис мережевого походження довіри як однієї з форм соціального капіталу є дуже подібний до сучасних теорій, зокрема робіт Грановеттера та Патнема [121, 126, 127, 195, 197, 199]. У «Дослідженні природи та причин багатства націй» (1776) Сміт відзначав можливість потенційного негативного впливу діяльності високо-згуртованої групи індивідів що можна ототожнити із негативними ефектами «ексклюзивного» соціального капіталу: «коли люди однієї професії збираються разом, навіть для веселощів, то розмова завжди закінчується у змові проти громадськості, або у вигадуванні якогось способу, щоб підняти ціни» [189, с.127]. Пізніше класичним прикладом дослідження цього феномену, коли високий рівень довіри та висока щільність взаємодії всередині однієї групи мають негативній вплив на розвиток суспільства взагалі, стануть наукові праці, присвячені кланам італійської мафії [91].

Маркс розкрив суть феномену соціального капіталу через піднесення пролетарської свідомості та перетворення робітників з атомізованого і роз'єднаного «класу у собі» на мобілізований та ефективний «клас для себе»: «з розвитком промисловості кількість пролетаріату не тільки збільшується, але й концентрується в більші маси, її сила зростає, і вона відчуває, що ця сила стає більше. Різні інтереси та умови життя в рядах пролетаріату дедалі більше вирівнюються. Зіткнення між окремими робітниками та окремими буржуа все більше набувають характеру зіткнень між двома класами» [171, с. 17-18]. Таким чином, зброєю та силою робітничого класу в цій боротьбі стає його внутрішня солідарність, породжена загальним усвідомленням капіталістичної експлуатації [192]. Використовуючи сучасну типологію, загальне усвідомлення однієї ідеї та цілі можна охарактеризувати як когнітивний аспект соціального капіталу, а внутрішню солідарність – як реляційний.

Друге джерело концепції соціального капіталу представлено соціально-філософськими та соціологічними теоріями соціальної системи, в яких її структура розглядається у якості джерела принципово нових, емерджентних

властивостей системи взаємодії. Витоки ідеї існування особливостей соціальної організації, що полегшують дії та співпрацю на взаємну користь, можна знайти ще у роботах давньогрецького філософа Аристотеля, який першу книгу свого твору «Політика» відкриває тезою, що «кожна держава [pólin] є свого роду партнерство [koinônían], і кожне партнерство формується з метою деякого блага [agathou]» [89, с.4]. Значний внесок в розробку ідеї соціального капіталу зробив Алексіс де Токвілль. В своїй роботі «Демократія в Америці» (1835) він прагнув відповісти на головне запитання (до якого згодом звертатиметься і «класик» теорії соціального капіталу – Роберт Патнем): чому деякі громади процвітають, мають ефективні політичні інститути та законослухняних і задоволених громадян, а інші – ні [113, 228]. Де Токвілль дійшов висновку, що успіх у першому випадку був зумовлений громадянськими настроями та поведінкою пересічних громадян: «Американці протистоять індивідуалізму за допомогою принципового інтересу, який полягає у тому, що вони самовдоволено показують, як основна турбота про самих себе постійно підштовхує їх до допомоги один одному і вимушує їх добровільно жертвувати частину свого часу і власності в ім'я благополуччя Штатів» [228, с. 168]. Таким чином, політична участь та участь у добровільних об'єднаннях викликають інтерес до загального благополуччя, оскільки добровільні асоціації дозволили об’єднати окремих людей з різними поглядами та направити їхню енергію задля досягнення конкретної мети. Це в свою чергу сприяє соціальній співпраці та вирішує проблему колективної дії. Погляди Роберта Патнема, одного з найвпливовіших дослідників соціального капіталу, дуже схожі із ідеями Токвіля щодо визначення важливості характеристик громадянського суспільства, політичної участі та громадянської залученості індивідів (які Патнем вважав елементами соціального капіталу), для функціонування демократії та політичних інститутів [194, 195, 196, 197, 198].

Серед представників класичної соціології Макс Вебер зосередився на індивідах та моделях і правилах поведінки, зокрема в економічній діяльності. В своїй роботі «Економіка та суспільство» (1922) він підкреслив моральний характер економічних операцій, які керуються ціннісними імперативами,

засвоєними індивідами в процесі соціалізації. Він провів розмежування між формальною та суттєвою раціональністю в ринкових операціях. Формальна раціональність пов'язана з операціями, заснованими на універсальних нормах і відкритому обміні; суттєва раціональність передбачає особливі обов'язки монополій або напівмонополій, що приносять користь певній групі. Вебер відзначав, що окремі члени групи підпорядковують свої нинішні бажання колективним очікуванням з огляду на те, що він називає «комунальними послугами», тобто довготривалими ринковими перевагами завдяки членству в групі. Процес та деякі інституційні структури, що лежать в його основі, узагальнені таким чином: «відносини, які оцінюються як потенційне джерело теперішнього або майбутнього розпорядження комунальними послугами, є також об'єктами економічного забезпечення. Можливості переваг, які надають звичаї, сукупність інтересів або звичайний чи правовий порядок для цілей економічної одиниці, називатимуться економічними перевагами» [240, с. 165]. Інший аспект впливу культурних та когнітивних елементів соціального капіталу на економічний зріст розкрито в аналізі протестантської етики та цінностей, де зазначається, що певні релігійні та культурні норми є більш сприятливими (ніж інші) для ведення економічної діяльності [241]. Цей зв'язок було підтверджено також і нещодавніми дослідженнями, зокрема на емпіричному рівні: порівнюючи детермінанти генералізованої довіри, однієї з форм соціального капіталу, Крістіан Бйорнсков визначив, що країни, де переважна більшість населення належить до протестантської релігійної традиції, загалом мають більш високий рівень соціального капіталу [93].

Інший класик соціології Еміль Дюркгейм розглядав суспільство як таке, що складається з соціальних фактів або соціальних структур, які виконують ряд функцій [25]. Підходячи до теми взаємодії суспільства та індивіда з позицій соціологічного реалізму, Дюркгейм припускає, що люди по своїй суті егоїстичні, тоді як «колективна свідомість», що включає в себе норми, переконання та цінності, утворює моральну основу суспільства, необхідну для соціальної інтеграції індивідів. Колективна свідомість має ключове значення для

суспільства – це його життєво важлива функція, без якої суспільство не може існувати. Ця свідомість відтворює суспільство і утримує його разом, тоді як індивіди виробляють колективну свідомість шляхом своїх взаємодій [25, 38, 219]. Таким чином, «колективна свідомість» за своєю структурою, механізмом відтворення та функціями відповідає сучасним когнітивним елементам соціального капіталу, таким як норми, цінності, переконання, які також можна віднести до поля культури.

В роботі «Поділ праці в суспільстві» (1893) Дюркгейм аналізує важливість громадянських організацій та вільних асоціацій, зазначивши що «нація може підтримуватися тільки, якщо між державою та індивідом існує цілий ряд вторинних груп, які є достатньо близькими для індивідів, щоб привабити їх до своєї сфери діяльності і залучити таким чином до загального потоку суспільного життя» [108, с.32]. У «Поділі праці в суспільстві» також подано потужне інтелектуальне обґрунтування соціологічного аналізу економічних операцій як відображення основного морального порядку: «Контракт сам по собі недостатній, бо можливий лише через існування регулювання договорів, що має соціальне походження». [108, с. 162].

Велику роль соціального оточення було продемонстровано на прикладі вивчення девіантної поведінки. Дюркгейм зазначав, що навіть у випадку найбільш індивідуалістичних актів (як самогубство) поведінка особи не може бути зрозумілою без достатньої уваги до характеристик спільноти і існуючих в ній стосунків, в яких укорінені характеристики цієї індивідуальної поведінки. На прикладі суїциду Дюркгейм довів, що цей індивідуальний акт відбувався значно частіше в спільнотах, де панували слабкі соціальні зв’язки, і навпаки, суспільства, які характеризуються високим рівнем соціальної згуртованості та солідарності, були здатні захистити своїх членів від суїциду шляхом надання взаємної моральної підтримки [186].

Соціологія Георга Зіммеля також становить одне з теоретичних корінь теорії соціального капіталу, зокрема його дослідження форм і змісту процесів соціальної взаємодії та ролі довіри як соціалізуючої сили в суспільстві. Зіммель

вказує на те, що люди мають інстинкти і цілі, які змушують їх вступати у взаємодію з іншими людьми, що Зіммель назвав «взаємними діями» (reciprocal action). Існування цих взаємних дій означає, що окремі носії цих інстинктів, які спонукали їх до об'єднання, стали єдністю, суспільством, бо єдність в емпіричному розумінні – це не що інше, як взаємна дія елементів [217, с. 15-16]. В своїх роботах Зіммель також підкреслював важливу роль іншого елементу соціального капіталу – довіри. Він вказав на те, що довіра є однією із синтетичних сил суспільства, тим, що люди мають у собі і тим, що робить соціалізацію можливою. Розуміння довіри як синтетичної силі суспільства схоже із часто вживаним метафоричним тлумаченням соціального капіталу як «клею суспільства».

Зіммель також висловив думку з приводу виникнення інституціональної довіри, довіри до політичної системи, яку деякі дослідники вважають формою вертикального соціального капіталу: «Відчуття особистої безпеки, яке надає володіння грошима, є мабуть, найбільш концентрованою та чіткою формою та проявом довіри до суспільно-політичної організації та порядку» [216, с.178]. Як пізніше буде зауважено в багатьох роботах, що досліджують роль держави як джерела соціального капіталу, саме роль політичної системи як «гаранта» безпечного середовища із низькими ризиками взаємодії уможливлює узагальнену довіру [206]. Нарешті, в роботах Зіммеля присутній аналіз потенційних негативних наслідків соціального капіталу, що виникають внаслідок обмежень, утворених соціальними нормами. В есе «Метрополіс і психічне життя» (1903) Зіммель досліджує дилему між солідарністю громади та свободою особистості та відзначає, що соціальні норми спільноти можуть накладати обмеження на індивідуальні дії та сприйнятливість до культури поза межами спільноти або соціальної групи [217]. Відповідно до цього сучасні дослідники пояснюють негативні наслідки високого рівня внутрігрупового («ексклюзивного») соціального капіталу, який є важливим для підтримання групи, але водночас стає перешкодою на шляху інтеграції групи у суспільство та може мати такі негативні наслідки, як розвиток націоналізму, расизму та

ксенофобії. Пізніше до аналогічних висновків прийде і Майкл Вулкок, зазначивши, що надмірна «укоріненість» у певну мережу або соціальний контекст може призвести до витрат або негативних наслідків. Щоб уникнути цього, оптимальним шляхом стає комбінація різних взаємодій, побудованих на засадах як «укоріненості», так і «автономії» [244].

Витоки концепції соціального капіталу можна простежити і в роботах Фердинанда Тьонніса. Ілюструючи історичний перехід від громади до сучасного суспільства, Тьонніс розмежував поняття «спільноти» (Gemeinschaft) та «суспільства» (Gesellschaft). Термін «спільнота» він відносить до груп, заснованих на почутті єдності і взаємних зв'язків, які вважаються метою, яку слід підтримувати, а їх члени є засобом для досягнення цієї мети. Групи, об’єднання яких підтримується за рахунок важливого значення, яке група має для індивідуальних цілей та завдань їх членів, належать до категорії «суспільство». Рівновага в Gemeinschaft досягається за допомогою санкцій – тобто засобів соціального контролю, таких як мораль, конформізм та відчуження, тоді як Gesellschaft зберігає рівновагу за допомогою інститутів – поліції, законів, судової системи [229]. Це розмежування пізніше буде використано Робертом Патнемом для пояснення різниці між двома типами соціального капіталу, «єднальним» (bonding), характерним для гомогенних груп, та «горизонтально-інтегруючим» (bridging), що використовується для встановлення зв’язків та взаємодії у гетерогенних групах або між різними групами [198, 199].

Перша згадка власне терміну «соціальний капітал» належить Лайді Джадсону Ханіфану – державному наглядачеві сільських шкіл у Західній Вірджинії, США. В своїх записах у 1916 році Ханіфан відзначав важливість спільної залученості задля розширення ролі школи від простого навчання дітей до агенту формування громадської ідентичності, що у свою чергу визначатиме соціальний розвиток, задля пояснення чого він і використав ідею соціального капіталу. Для Ханіфана до соціального капіталу відносяться ті субстанції, що мають найбільше значення у повсякденному житті людей: доброзичливість, дружні стосунки, співчуття та соціальні зв’язки між індивідами та сім’ями, що

утворюють соціальну спільноту. Ханіфан відзначає, що «індивід є соціально безпорадним, якщо його залишити наодинці» [140, с.133], але коли він вступає у контакт з іншими, то відбувається «акумуляція соціального капіталу» [140, с.133]. Це, у свою чергу, задовольняє соціальні потреби індивіда та стає соціальним підґрунтям удосконалення життєвих умов всієї спільноти [199]. Таким чином, громада в цілому отримує вигоду від співпраці всіх її частин, а індивід знаходить у своїх соціальних зв'язках (асоціаціях) такі переваги, як допомога, співчуття та спілкування.

Виникненню концепції соціального капіталу багато в чому сприяла розробка у 1960-і роки концепції людського капіталу, обґрунтованої в роботах Гарі Беккера та Теодора Шульца [6, 120]. Концепція людського капіталу доводила економічну продуктивність інвестицій в розвиток професійних навичок, прибігаючи для цього до економічних моделей продуктивності, витрат і прибутку. При цьому у якості джерела людського капіталу визначалася індивідуальна здатність до навчання, до використання отриманих знань і навичок, а сам людський капітал ставав предметом індивідуального акумулювання, подібно фізичному або фінансовому капіталу. Продовженням зазначеного підходу стала розробка проблематики ролі соціальних зв'язків як джерела економічних ресурсів – у цьому значенні термін «соціальний капітал» використався в роботах Джейн Джакобс (1961) та Глена Лоурі (1977).

У своїй книзі «Смерть і життя великих американських міст» (1961) соціолог-урбаніст Джейн Джейкобз використала термін «соціальний капітал» для критики штучного розвитку американських міст. Підхід Джейкобз до розуміння динаміки міста та міського життя поєднував елементи біологічного та еволюційного підходів: міста виникали, розвивалися та занепадали, а усі елементі міста, включаючи будівлі та людей, були його органічними частинами і розвивалися разом. Особливе місце серед багатьох різноманітних функцій, які будівлі та люди відіграють у житті міста, посідає підтримка соціальної згуртованості. Йдеться не стільки про підтримку тісного зв'язку з сусідами, скільки про те, що будь-яка соціальна взаємодія потрібна на вулиці, на

автобусних зупинках або в магазинах. Так у людей виникає відчуття приналежності до однієї громади. Щоб вказати на ці добровільні форми громадських асоціацій та позначити такі не надто близькі мережі взаємодії між сусідами, Джейкобз використала термін «соціальний капітал» [147].

Економіст Глен Лоурі присвятив свої дослідження спільнотам людей, що мешкали у расово-сегрегованих районах, і вивченню того, який вплив це справило на їхній людський капітал. Він стверджував, що застосування концепції «соціального капіталу» може бути влучним, щоб представити вплив соціального становища на можливості індивіда для набуття певних характеристик людського капіталу. Лоурі стверджує, що громадам расових та етнічних меншин бракує ресурсів, що у свою чергу обмежує індивідуальні можливості нарощування людського капіталу. Лоурі наводив приклад ситуації неминущої расової нерівності на ринку праці внаслідок спадкування від батьків вбогих матеріальних ресурсів і низьких освітніх можливостей, а також відсутності у молодих працівників, що походять з груп расових та етнічних меншин, зв'язків на ринку праці і через те – нестача інформації про потенційні можливості. Таким чином, доречно говорити про спадкування соціального капіталу. Незважаючи на те, що Лоурі не дає чіткої дефініції соціального капіталу, з його робот можна зробити висновок, що це поняття включає характеристики спільноти, які мають позитивний або негативний влив на індивіда – підтримують або обмежують розвиток людського капіталу [169, 170]. Джеймс Коулман, аналізуючи роботи Лоурі, відзначав, що той використовує соціальний капітал, щоб означати «сукупність ресурсів, що присутні в сімейних відносинах і в соціальній організації громади, і є корисними для когнітивного або соціального розвитку дитини або молодої людини» [102 с. 300]. Роботи Лоурі допомогли сформуватися концепції Джеймса Коулмана, присвяченої ролі соціального капіталу у створенні людського капіталу [101].

В якості ще одного джерела концепції соціального капіталу виступають роботи Марка Грановеттера, відомого своєю теорією соціальних мереж та ідеями щодо поширення інформації в соціальних мережах, викладених ним у праці

«Сила слабких зв'язків» (1973) [126]. У своїй критиці концепцій індивідуальної дії в економічній та соціологічній науках Грановеттер відкидає ідею про недостатньо соціалізованих акторів як таких, що поводяться атомізовано, відірвано від соціального контексту, а також погляд на індивідуальну дію, де актори просто слідують сценарію, властивому тим соціальним категоріям та групам, до яких вони належать. Натомість Грановеттер використовує поняття «укоріненості» і наголошує на «ролі конкретних особистих відносин і структур таких відносин (або «мереж») у створенні довіри та уникненні зловживань» [127 с. 490].

Теза про «силу слабких зв’язків» пояснює, як люди можуть отримати доступ до ресурсів через свої слабкі зв’язки, якими є знайомствами (на відміну від «сильних» зав’язків, як то родинні або дружні відносини) та інші подібні неформальні стосунки. Грановеттер пояснює, чому це так: «Ті, до кого ми слабо прив'язані, частіше рухаються в колах, відмінних від нашого, і, таким чином, матимуть доступ до інформації, відмінної від тієї, яку ми отримуємо» [126, с.63]. Ідея про інформацію як ресурс у мережах згодом стала визначальною рисою соціального капіталу, а вплив Грановеттера на свої підходи до концептуалізації соціального капіталу відзначили і Коулман, і Патнем [101, 102, 194, 195, 196]. Важливими є також зауваження Грановеттера, що існування міцних соціальних відносин може сприяти як виробленню довіри та надійної поведінки, так і, навпаки, недовірі та зловживанням [127, с. 493]. Тобто «укоріненість» може як сприяти вирішенню проблеми, так і творити перешкоди. Поняття «сильних зв’язків» у сучасній теорії соціального капіталу визначається як «єднальний» (bonding) капітал, а можливості його негативного впливу на індивіда та спільноту згодом отримали емпіричне підтвердження.

Сучасна теорія соціального капіталу була започаткована у 1980-1990 рр. і базується на роботах трьох основних авторів Пьєра Бурдьє, Джеймса Коулмана та Роберта Патнема, які представили перші версії самостійної соціологічної теорії соціального капіталу. Перший систематичний аналіз соціального капіталу, який багато дослідників також визначають як найбільш теоретично

обґрунтований, було проведено Пьєром Бурдьє [90, 92]. У статті «Форми капіталу» (1986) [92] він визначає соціальний капітал як ресурси, доступні суб'єкту, які є функцією належності до групи: «…сукупність фактичних або потенційних ресурсів, пов’язаних із володінням довготривалою мережею більш-менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства та визнання – або іншими словами, з членством у групі – що забезпечує кожному з її членів капітал, що належить колективу» [92, с.247]. З визначення Бурдьє слідує, що в своїй структурі соціальний капітал містить два елементи: по-перше – це самі соціальні відносини, що дозволяють особам отримувати доступ до ресурсів, якими володіють їхні спільники; по-друге, кількість та якість цих ресурсів.

У тій самій роботі Бурдьє пояснює, як можна визначити обсяг соціального капіталу, тобто надає свій варіант операціоналізації цього поняття: «обсяг соціального капіталу, яким володіє той чи інший агент, залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, та від обсягу капіталу (економічного, культурного чи символічного), яким володіє кожен із тих, з ким він пов'язаний» [92, с.247]. Це визначення суттєво відрізняється від попередніх формулювань, оскільки воно орієнтоване на ресурси, членство в групах та мережі, а не на школи, сім’ї або сусідські громади. Трактування концепції соціального капіталу у Бурдьє є досить інструментальним, зосереджуючись на вигодах, які приносить індивідам участь в групах, і на доцільній комунікабельності з метою розбудови цього ресурсу: «вигода, що акумулюється завдяки членству в групі, є основою солідарності, яка робить їх можливими» [92, с. 249]. Схоже із цим, «спонтанна товариськість» була визначена Ф. Фукуямою як важлива навичка, що сприяє розбудові довіри [118].

Незважаючи на «егоцентричний» та «корисливий» характер соціального капіталу у Бурдьє, у своїх теоретичних побудовах він виходить із принципової відмінності джерела соціального капіталу від інших його форм: якщо фінансовий або людський капітал є надбанням окремих суб'єктів, то капітал соціальний, укладений у системі відносин, що зв'язують багатьох суб'єктів, доступний індивіду лише доти, доки той залишається суб'єктом таких відносин. При цьому

Бурдьє зауважує, що соціальні мережі не є даністю, а продуктом «нескінченних зусиль». Мережі повинні будуватися за допомогою інвестиційних стратегій, орієнтованих на інституціоналізацію групових відносин, які можна використовувати як надійне джерело інших вигод. Відтворення соціального капіталу передбачає невпинні зусилля комунікабельності, безперервний ряд обмінів, в яких визнання нескінченно підтверджується [92, с.249].

Водночас соціальний капітал у Бурдьє представлений лише як частина більш загальної теорії, де різні форми капіталу використовуються для пояснення розподілу влади та привілеїв між людьми, тобто як елемент механізму відтворення та легітимації соціальної стратифікації суспільства. Бурдьє підкреслює першість соціального походження та культурного капіталу, стверджуючи, що соціальний капітал та економічний капітал, хоч і можуть накопичуватися із часом, значною мірою залежать від інших форм. У цьому контексті слід відзначити взаємозамінність або конвертованість різних форм капіталу: соціальний капітал надає можливість отримати прямий доступ до економічних ресурсів; економічний капітал може бути використаний для розширення соціальних мереж або для вдосконалення культурного капіталу. Хоча соціальний капітал неможливо повністю звести до суми економічного та культурного капіталів, якими володіє індивід (або навіть усі інші індивіди, з якими він пов'язаний), в той самий час соціальний капітал ніколи не є повністю незалежним від інших форм капіталу, оскільки «обміни, що встановлюють взаємне визнання, передбачають підтвердження мінімуму об'єктивної однорідності» [92, с.247].

Приблизно водночас із творами Бурдьє було опубліковано статтю Джеймса Коулмана «Соціальний капітал у створенні людського капіталу» [101]. Стаття не містить посилань на Бурдьє, а підхід до визначення соціального капіталу є відмінним. Для Джеймса Коулмана соціальний капітал складає цілий ряд аспектів соціальної структури, інформаційних каналів, зобов'язань та очікувань, наборів правил та систем санкцій, що полегшують або гальмують дії суб'єктів [101, с. 98]. Він використовував цей термін у поєднанні з поняттями

фізичного та людського капіталу, проводячи чіткі відмінності між ними. Фізичний капітал відноситься до інвестицій в інструменти, машини та інше матеріальне виробниче обладнання, тоді як людський капітал відноситься до тих менш відчутних вкладень у майстерність та знання людей [6, 220]. Соціальний капітал ще менш відчутний, оскільки він походить від змін у відносинах між людьми. Всі форми капіталу мають потенціал для полегшення дій, або, як висловлюється Коулман, «соціальний капітал є продуктивним, що робить можливим досягнення певних цілей, яких неможливо було б досягти за його відсутності» [101, с. 102]. Коулман наводить приклад, що соціальна група, в якій відносини побудовані на довірі та надійності, зможе зробити набагато більше за ту групу, де цих елементів соціального капіталу немає.

Визначення, яке пропонує Коулман, зменшує акцент на ресурсах, який робить Бурдьє: «Соціальний капітал визначається його функцією. Це не єдине ціле, а безліч різних сутностей, що мають два спільні елементи: усі вони складаються з певного аспекту соціальних структур і сприяють певним діям суб'єктів – будь то особи чи корпоративні суб'єкти – всередині структури» [101, с. 112]. Визначення, розроблене Коулманом, відображає суть соціального капіталу як багатомірного та багатогранного (multi-facet) явища, що відмічають усі дослідники цієї концепції, які пізніше зробили спробу класифікувати численні дефініції та визначення соціального капіталу, які істотно накопичилися у соціальних науках вже к 2000 року. Коулман підкреслює, що соціальний капітал властивий структурі відносин між акторами або серед акторів, але він не міститься в самих акторах чи матеріальних ресурсах [101, 102].

Коулман стверджував, що соціальний капітал приймає такі форми: «зобов'язання та очікування, які залежать від надійності соціального середовища, можливості інформаційного потоку всередині соціальної структури, та норми, що супроводжуються санкціями». Зобов'язання, очікування та надійність структури можна описати за допомогою ситуації, коли у відносинах між двома індивідами одна із сторін робить послугу іншій, то існує очікування взаємності у майбутньому. Коулман називає це «кредитною

розпискою» [102, с. 306], до якої можна звернутися в майбутньому. Чи буде повернено цей «кредит», залежить від рівня довіри між індивідами, від того, чи не буде цю довіру втрачено, тобто від надійності структури. Інформаційні канали дають можливість отримання інформації з меншими витратами часу та матеріальних ресурсів. Відносини та довіра в цьому випадку вже не так важливі, найбільш значимою функцією цієї форми соціального капіталу є обмін інформацією. Під нормами та санкціями як третьою формою соціального капіталу маються на увазі неписані норми, моральні приписання, що спонукають кожного жертвувати власними інтересами та діяти в інтересах колективу: норма такого роду орієнтує на взаємодопомогу та взаємопідтримку, на діяльність в інтересах суспільства [101, 102]. Розвиток соціального капіталу також залежить від характеристик соціальної структури або від конфігурації соціальної мережі: ефективність норм безпосередньо пов’язана з такою властивістю соціальних відносин як замкнутість – у замкнутій спільноті легше контролювати дотримання норм та застосовувати санкцій.

Поняття соціального капіталу у Коулмана охоплює як властивості діадичних відносин, так і соціальні структури, в які ці відносини вбудовані. Автор також стверджує, що характеристика соціального капіталу як суспільного блага властива більшості його форм і є його відмінною рисою щодо інших форм капіталу [102, с. 317]. Багато переваг, що слідують із взаємодій, що створюють соціальний капітал, можуть користуватися іншими людьми, крім тих індивідів, хто власне сприяв відтворенню соціального капіталу. Коулман використав сферу освіти для вивчення ролі соціального капіталу і проаналізував зв'язок і ступінь його впливу на людський капітал. На відміну від Пьєра Бурдьє, чиї розміркування на тему соціального капіталу були переважно теоретичними, Коулман у своїх роботах звертався до результатів емпіричних досліджень соціального капіталу.

Важливий внесок у розвиток концепції соціального капіталу зробив Алехандро Портес [189, 190, 191, 192]. Він є автором низки робіт, присвячених різним аспектам соціального капіталу; його спільна із Джулією Сенсенбреннер

стаття «Укоріненість та імміграція: примітки про соціальні детермінанти економічних дій» (1993) надає огляд теоретичних витоків концепції соціального капіталу, а також наводить висновки щодо різних форм, в яких соціальні структури впливають на економічну діяльність на прикладі дослідження мігрантів [190]. Автори відзначають важливість роботи Коулмана, але підкреслюють її теоретичну незакінченість, а саме питання про те, що таке ті «соціальні сутності», що сприяють досягненню індивідуальних цілей, і звідки вони беруться. Також вони зазначають, що підхід Коулмана не враховує того, що соціальні структури можуть як сприяти досягненню індивідуальних цілей, так і виступати в якості обмежуючих факторів, тобто мати негативний вплив.

Портес та Сенсенбреннер надають інше визначення соціального капіталу як «очікування щодо дій в рамках колективу, які впливають на економічні цілі та поведінку членів цього колективу, навіть якщо ці очікування безпосередньо не пов'язані з економічною сферою» [190, с.1323]. Автори відмічають, що «це визначення соціального капіталу здається досить загальним, щоб охопити більшість прикладів використання терміну в сучасній соціологічній літературі», тобто свій підхід Портес та Сенсенбреннер розробили як першу (з багатьох, що послідкують пізніше) спробу синтезувати існуючі теорії та визначення досліджуваного концепту [190].

Портес та Сенсенбреннер відзначають, що соціальний капітал виникає у взаємодії між індивідами, тому фактично не сам індивід, а інший(і) учасник(и) взаємодії є джерелом тих ресурсів або вигоди, яка виникає в процесі або результаті взаємодії. Якщо мотивація щодо отримання ресурсів або вигоди є очевидною (для бенефіціарія), мотивація інших індивідів (донорів) надавати ці ресурси не є однорідною. Джерела такої мотивації і інтерпретуються як джерела соціального капіталу. Перше джерело – це ціннісні орієнтації, які спонукають індивідів у своїй поведінці керуватися не лише егоїстичними мотивами, в силу того, що самі цінності є імперативом, засвоєним в процесі соціалізації. Друге джерело – це взаємовигідна соціальна взаємодія. Третім джерелом є обмежена солідарність, тобто соціальна поведінка, орієнтована на групу. Цей тип

солідарності призводить до того, що члени групи починають дотримуватися норм взаємної підтримки, що може сприйматися як ресурс. Нарешті, останнім джерелом є так звана «змушена довіра», яка базується не на безпосередній міжособистісний довірі (тобто на впевненості, яка виникла внаслідок попереднього досвіду), а на вірі в те, що спільнота або група будуть спроможні притягти до відповідальності порушника і той врешті решт поверне свій «борг» [190, с.1343]. Таке визначення «змушеної довіри» є дуже близьким за змістом до концепту «генералізованої довіри» (довіри до людей взагалі), що є одним з найпоширеніших способів операціоналізації та емпіричних індикаторів соціального капіталу.

Портес та Сенсенбреннер відзначають, що подібно до того, як джерела соціального капіталу є множинними, так само багаточисленними є і його наслідки. Вони виділяють три основні функції соціального капіталу, що можуть бути застосовні у різних контекстах: (a) як джерело соціального контролю (наприклад, соціальний капітал, створений тісними громадськими мережами, має позитивний ефект для батьків, вчителів та поліцейських, оскільки вони прагнуть зберегти дисципліну); (b) як джерело сімейної підтримки; (c) як джерело вигід через позасімейні мережі (це найпоширеніша функція, яка приписується соціальному капіталу та пояснює доступ до таких вигід, як працевлаштування, кар'єрний зріст, підприємницький успіх тощо). Автори зазначають, що соціальний капітал може мати і негативний вплив, адже ті самі соціальні механізми, що породжують ресурси для досягнення індивідуальних цілей, можуть також стримувати їх. До таких стримуючих факторів можна віднести обмеження, які норми спільноти накладають на індивідуальні дії та які обмежують сприйнятливість до зовнішньої культури [190, 192].

Запроваджений Патнемом підхід до визначення соціального капіталу як суспільного явища Портес визначає як «концептуальний поворот» та підкреслює його «логічну круговість», оскільки як властивість спільнот та націй, а не окремих людей, соціальний капітал є одночасно і причиною, і наслідком. У своїх висновках Портес погоджується, що «немає нічого неправильного в тому, щоб

перевизначити соціальний капітал як структурну властивість великих агрегатів», але це потребує чіткого розрізнення між факторами та проявами цього феномену [192, с.21].

Концепція соціального капіталу одержала широку популярність завдяки дослідженням Роберта Патнема, що запропонував оригінальну інтерпретацію його сутності і функцій у різних сферах людської діяльності [194, 195, 196, 197, 198, 199]. На відміну від попередніх індивідуалістичних чи класових перспектив відтворення, цей автор формує більш культурологічний погляд на соціальний капітал. Дослідження Патнема ознаменували зсув акценту в аналізі соціального капіталу з його економічної функції на пояснення його природи як суспільного блага. Даний підхід багато в чому визначає сучасний стан наукових дискусій з приводу феномену соціального капіталу.

Роберт Патнем визначає соціальний капітал як характеристику суспільства взагалі: «По аналогії з поняттями фізичного та людського капіталів, засобів та навиків, що покращують індивідуальну виробничу продуктивність, соціальний капітал належить до характеристик соціальної організації, зокрема соціальних зв'язків, норм, довіри, які можуть удосконалити ефективність суспільства шляхом покращення колективної дії» [195, с.35]. Таким чином, згідно з теорією Патнема, соціальний капітал виникає з активних взаємозв'язків між індивідами, у межах яких довіра та спільні цінності пов'язують членів мереж та спільнот, роблять можливою спільну дію та спрощують її. Завдяки соціальному капіталу у суспільстві затверджуються певні зразки взаємодії, які підвищують ефективність функціонування соціальних інститутів. При цьому особливу увагу цей автор концентрує на дослідженні впливу соціального капіталу на політичну участь. Результатами цих досліджень стали наукові праці «Створення демократії. Традиції цивільної активності в сучасній Італії» (1995) [194] та «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу в Америці» (2000) [199].

У першій роботі фокус дослідження Патнема полягав у кращому розумінні факторів, що сприяють розвитку демократії та ефективного врядування. У 1970 році в Італії було проведено реформу децентралізації. Патнем використав цю

історичну подію для дослідження показників ефективності діяльності інститутів у північних та південних регіонах Італії у наступні 20 років після децентралізації. Дослідження тривало більше 20 років, упродовж яких автор зібрав велику кількість емпіричних показників якості державного управління на різних рівнях. Шляхом порівняння різних показників ефективності надання державних послуг було виявлено дуже чітку закономірність: уряди північних регіонів Італії були стабільнішими та успішнішими, ніж їхні колеги на півдні. Розглянувши низку можливих пояснень, Патнем дійшов висновку, що головною причиною такого протиставлення було різне почуття «громадянської спільноти», різний ступінь громадської участі у регіонах північної та південної Італії, які зіграли відповідну роль у зростанні економічного успіху та вищих показниках інституційного розвитку у північних регіонах. У визначенні громадянської спільноти Патнем використав дефініцію де Токвіля, де зазначається, що громадяни переслідують «власний інтерес, належним чином зрозумілий» [228, с.134], тобто власний інтерес, який «визначається в контексті більш широких суспільних потреб» і «відповідає інтересам інших» [194, с. 88]. Для Патнема ця громадська орієнтація проявилася через активну участь у вільних асоціаціях та сподівання, що інші члени тієї самої спільноти, ймовірно, будуть дотримуватися тих самих правил – іншими словами, мова йшла про «соціальний капітал у формі норм взаємності та мереж громадянської участі» [194, с. 167].

Цікавим є той факт, що Патнем не був піонером дослідження відмінностей між північними та південними регіонами Італії. У своїй книзі «Моральні основи відсталого суспільства» (1958) [91], проводячи дослідження, присвячене сімейному та громадському життю у невеликому селищі на півдні Італії, інший дослідник, Едвард Банфілд, використав концепцію «аморального фамілізму» (аморальної родинності), щоб описати сімейно-орієнтоване суспільство, де мешканці жертвували суспільними благами заради інтересів нуклеарної родини. Відсталість такої громади Банфілд пояснював «неможливістю діяти разом заради загального блага або для будь-якої мети, що перевищує безпосередній

матеріальний інтерес нуклеарної сім'ї», значною мірою через відсутність довіри до своїх односельців [91].

У книзі «Гра в кеглі наодинці» [199] Патнем розширив концепцію соціального капіталу, включаючи різні форми міжособистісних мереж (зв’язки на робочому місці та неформальне спілкування), а також соціальну заангажованість (політична та громадянська участь, залученість до вільних асоціацій, зокрема релігійних організацій), норми та цінності (взаємність, довіра та альтруїзм). Патнем пов'язував соціальний капітал із розвитком демократії та економічним процвітанням різних штатів США, а також вищими показниками освіти, рівня безпеки, стану здоров'я та суб'єктивного добробуту. Патнем констатує істотний спад суспільної активності в 1970-1980-хрр. в електоральній і політичній поведінці, волонтерській участі, участі у роботі недержавних організацій та добровільних асоціаціях, читанні газет, відвідуванні родичів і друзів, колективному проводженні часу. Гру в кеглі було використано Патнемом для назви своєї роботи через те, що у певний період часу ця практика була не тільки зразком рекреаційного дозвілля, але й високо соціальною, асоціаційною дією, що являла собою джерело соціальної взаємодії та комунікації і таким чином була однією з важливих форм соціального капіталу [199].

Як і Коулман, Патнем був активно залучений до емпіричних досліджень. Саме ним було розроблено перший комплексний інструмент для вимірювання рівня соціального капіталу у суспільстві. Патнем використовує модель соціального капіталу, що включає такі його форми: соціальні норми; інституціолізована у зразках пануючої соціальної практики довіра; представлені соціальними мережами людські взаємовідносини. Оскільки два перших фактори є соціально-психологічними атрибутами індивіда, то вимірювання соціального капіталу є можливим за допомогою індивідуальних індикаторів – таких, як інтенсивність і сила контактів, членство в суспільних об'єднаннях, електоральна активність, дотримання норм взаємності, почуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів. Групові або територіальні показники соціального капіталу було побудовано за допомогою агрегації індивідуальних відповідей

респондентів. В порівняльному аналізі економічного розвитку декількох регіонів світу Патнем показав, що зміна якості соціальних відносин передувала економічному розвитку. Таким чином можна відмітити, що соціальний капітал в інтерпретації Патнема є інтегральною соцієтальною характеристикою, яка охоплює рівень розвитку громадянського співробітництва та властивості громадян до об'єднання, а також норми та цінності суспільних відносин, в першу чергу взаємність та довіру [194, 196, 198].

Патнемом також була розроблена перша типологія соціального капіталу, що складалася з двох елементів: «єднального» (bonding) та «горизонтально інтегруючого» (briding) видів. Інші терміни, які використовує Патнем, це «ексклюзивний» капітал – тобто культурні норми та елементи соціальної структури, що підтримують солідарність та єдність окремої групи, певною мірою за рахунок її відмінності від інших. «Інклюзивний» соціальний капітал характеризує норми та структури, що забезпечують інтеграцію групи у більш широкий суспільний контекст. Обидва види соціального капіталу є необхідними для успішного розвитку групи або спільноти, тому що низький рівень ексклюзивного капіталу призводить до розпаду групи, а низький рівень інклюзивного соціального капіталу призводить до поширення сепаратистських настроїв та сегрегації [195, 197, 199].

Значний внесок у розробку концепції соціального капіталу зробив Френсіс Фукуяма. Він зазначав, що більшість визначень цього поняття стосуються проявів соціального капіталу, а не самого соціального капіталу. Своє власне визначення науковець розкриває через здатність людей працювати разом задля досягнення спільної мети у групі або в організації: «соціальний капітал - це неформальна норма, яка сприяє співпраці двох або більше людей» [119, с.6]. Норми, що становлять соціальний капітал, можуть варіюватися від норми взаємності між двома друзями до складних і детально сформульованих нормативних систем та доктрин, таких як християнство чи конфуціанство. Фукуяма відзначав, що не будь-яка суспільна норма автоматично становить соціальний капітал; це повинні бути норми, які призводять до співпраці,

колективної дії, тобто такі, що пов'язані з традиційними чеснотами, як чесність, дотримання зобов'язань, надійне виконання обов'язків, взаємність тощо. Норми повинні бути присутні в контексті реальних людських стосунків: норма взаємності існує потенційно в стосунках індивіда з усіма людьми, але актуалізується лише в його стосунках з друзями та знайомими.

Важливим елементом підходу Фукуями до визначення сутності соціального капіталу є елемент довіри. Фукуяма визначає довіру як очікування постійної чесної, орієнтованої на сумісно поділювані цінності поведінки з боку інших членів цієї спільноти. В цьому контексті важливим стає поняття «радіусу довіри»: усі групи, що втілюють соціальний капітал, мають певний радіус довіри, тобто коло людей, серед яких норми кооперації діють. Фукуяма зазначає, що всі форми традиційних культурно-соціальних груп, як племена, клани, сільські об'єднання, релігійні секти тощо, базуються на спільних нормах і використовують ці норми для досягнення цілей кооперації. Водночас радіус довіри в таких об’єднаннях є дуже маленьким – традиційні спільноти довіряють членам своєї громади, але не іншим громадам. Надто висока внутрішньогрупова солідарність зменшує здатність членів групи співпрацювати зі сторонніми особами та часто накладає негативні зовнішні ефекти на останніх. Прикладами можуть служити країни Східної Азії, зокрема Китай, та багато країн Латинської Америки, де соціальний капітал перебуває переважно в сім'ях та досить вузькому колі особистих друзів. Індивідам важко довіряти тим, хто не входить до цих вузьких мереж. Незнайомці належать до іншої категорії, ніж родичі або друзі, тому відповідно, нижчий рівень моральних вимог застосовується до незнайомців, коли людина стає, наприклад, державним чиновником. Оскільки довіра до членів родини та друзів є дуже високою, а довіра до незнайомців – дуже низькою, то, наприклад, красти на державній службі в інтересах своєї родини здається правомірним, адже інтереси родини стоять набагато вище, ніж інтереси інших членів суспільства, з якими особа не знайома особисто або не має тісних відносин із ними. Таким чином, вузький радіус довіри стає культурно-нормативним підкріпленням корупції [118, 119].

Фукуяма вважає довіру, а отже і соціальний капітал, головним чинником національного благополуччя та конкурентоспроможності [118, с. 7]. Він зазначає, що економічна функція соціального капіталу полягає у зменшенні трансакційних витрат, пов'язаних із офіційними механізмами координації, такими як контракти, ієрархії, бюрократичні правила тощо. Хоча Макс Вебер стверджував, що формальна, раціональна бюрократія становить суть сучасності, згідно Фукуями, координація, що заснована на неформальних нормах, залишається важливою частиною сучасної економіки і, можливо, стає більш важливою, оскільки характер економічної діяльності стає більш комплексним.

Заснована на довірі до сторонніх спроможність спонтанно спілкуватися, за Фукуямою, є однією з найважливіших етичних звичок, бо вона грає визначну роль в організаційних інноваціях і як наслідок – у створенні багатства і у процвітанні країни. Таким чином, можливість спонтанно спілкуватися або так звана «спонтанна товариськість» є важливою складовою соціального капіталу, адже вона означає можливості співробітництва згідно з встановленими принципами та дозволяє створювати нові асоціації, невід'ємними рисами яких є горизонтальність та неформальність. Фукуяма, проводячи порівняльний аналіз економічної ефективності суспільств з високим та низьким рівнем довіри, доводить, що успіхи країн із більш розвиненою економікою (Німеччина, Японія, США), пов'язані з високим рівнем в цих країнах довіри та спонтанної товариськості [118, 119].

У якості специфічних рис соціального капіталу, які відрізняють його від інших видів капіталу, Фукуяма наводить механізми його відтворення , а саме – релігію, традиції та історичний звичай. Соціальний капітал має культурні коріння оскільки він часто є «побічним продуктом» релігії, традицій, спільного історичного досвіду та інших схожих факторів [119, с. 14]. Тому, на думку автора, відтворення соціального капіталу інструментами державної політики є неможливим. Політики можуть знати про вже існуючі форми соціального капіталу, наприклад, соціальні мережі, що використовуються для мікрокредитування, та сприяти покращенню середовища для їхнього

функціонування, але вони не зможуть продублювати ефект релігії як джерела спільних цінностей. Політики також повинні усвідомлювати, що соціальний капітал, особливо якщо він пов'язаний з групами, що мають вузький радіус довіри, може спричинити негативні зовнішні ефекти та нашкодити суспільству у більш широкому розумінні [119].

Сфера, де уряд має найбільшу здатність підтримати генерацію соціального капіталу, – це освіта. Навчальні заклади не просто передають людський капітал, вони також передають соціальний капітал у формі соціальних правил і норм. Це стосується не лише початкової і середньої освіти, а й вищої та професійної освіти. Фукуяма наводить приклад, що «лікарі вивчають не просто медицину, а клятву Гіппократа» [119, с. 15]. Тому один з найважливіших запобіжних заходів проти корупції він вбачає у наданні чиновникам високоякісної професійної підготовки та створенні корпоративного духу серед політичної еліти. Іншим способом для державних інституцій підтримати розвиток соціального капіталу може бути ефективне забезпечення права власності та громадської безпеки: люди не можуть спілкуватися, займатися волонтерською діяльністю чи піклуватися один про одного, якщо їм доводиться боятися за своє життя або безпеку. Стабільна ситуація в країні та безпечне середовище для взаємодії сприятимуть виникненню довіри серед громадян. Фукуяма також наводить своє пояснення, як втручання державних органів у громадянське суспільство або приватну сферу може мати значний негативний вплив на соціальний капітал. У якості прикладу Фукуяма наводить колишній Радянський Союз, де комуністична партія свідомо намагалася підірвати всі форми горизонтальних об'єднань на користь вертикальних зв'язків між партією-державою та окремими індивідами. Це залишило пострадянське суспільство позбавленим як горизонтальної узагальненої довіри, так і міцного громадянського суспільства [119].

Велика роль довіри у системі соціального капіталу також була відзначена і Рональдом Інглехартом, який визначив соціальний капітал як «культуру довіри та толерантності, в якій виникають обширні мережі добровільних асоціацій» [144, с.197]. Автор зауважує, що мережі є наслідком людей довіряти один

одному, радше ніж довіра формується в якості побічного продукту асоціації. Люди, які довіряють один одному, взаємодіють задля утворення асоціацій, починаючи від культурних організацій і спортивних груп до професійних асоціацій і, таким чином, стають ще більш довірливими [144, 145].

Дослідження Нана Ліна, зокрема книга «Соціальний капітал: теорія соціальної структури та дії» (2001), посідають особливе місце в теорії соціального капіталу. У своїх роботах Лін спробував об'єднати існуючі різні дефініції та визначення терміну «соціальний капітал», та винайти між ними точки дотику та перетину, перетворивши тим самим дискурс соціального капіталу з набору гетерогенних концептуалізацій на гармонізовану теорію. Лін аналізує роботи своїх попередників та доходить висновку, що незважаючи на те, що дві основні точки зору на соціальний капітал (тобто мікро- та макро- підходи, з точки зору індивіда або групи, суспільства) по-різному описують рівні, на яких соціальний капітал може приносити вигоду, але всі вони збігаються на тезі, що саме взаємодіючі індивіди (члени мережі, групи або суспільства) роблять можливим підтримку та відтворення цього соціального активу. Отже усі теорії поділяють твердження щодо того, що соціальний капітал складається з ресурсів, вбудованих у соціальні відносини та соціальну структуру, які можуть бути мобілізовані, коли актор хоче збільшити ймовірність успіху у цілеспрямованій дії [166, с.24]. Тому проблема із визначенням соціального капіталу, на думку Ліна, не пов'язана з використанням мікро- чи макро- методологічних підходів. Лін зазначає, що концепція втрачає свою чіткість, коли соціальний капітал розглядається як колективне або громадське благо, нарівні із довірою та нормами. Автор вважає, що «від'єднаний від своїх коренів в індивідуальній взаємодії та мережах, соціальний капітал стає лише черговим модним терміном для використання в широкому контексті вдосконалення або побудови соціальної інтеграції та солідарності» [166, с.26]. Тому важливою характеристикою соціального капіталу є його укоріненість у соціальних мережах взаємодії. Можуть бути сформульовані причинно-наслідкові зв'язки, які вказують, що, наприклад, колективні активи, такі як довіра, сприяють розвитку відносин та

мереж та збільшують корисність вбудованих ресурсів, але, на думку Ліна, не слід вважати, що всі вони є альтернативними формами соціального капіталу [138, 166].

Лін наводить своє визначення соціального капіталу як «інвестицій та використання ресурсів, вбудованих у соціальних відносинах, для очікуваної віддачі» [165, с.790]. У такому трактуванні соціальний капітал можна представити як кількість та / або якість ресурсів, до яких актор (індивідуальний або колективний суб'єкт) може отримати доступ або використовувати через своє місцезнаходження в соціальній мережі. Перша частина такої концептуалізації робить наголос на ресурсах, вбудованих у соціальні відносини, або соціальних ресурсах. Друга ж частина робить акцент на місцях у мережі або характеристиках соціальної мережі, частиною якої є індивід. Лін також досліджував нерівність у розподілі соціального капіталу. Соціальні групи (виділені за статтю, етнічною або расовою приналежністю тощо) мають різний доступ до соціального капіталу через їхні вигідні або неблагополучні позиції у соціальній структурі та пов'язані з ними соціальні мережі. Розташовані на різних позиціях у соціальній ієрархії та беручи до уваги тенденцію до взаємодії з іншими членами тієї самої соціальної групи, до якої вони належать, індивіди, що знаходяться у менш вигідному становищі, можуть мати дефіцит у соціальному капіталі. Отже, нерівність у соціальному капіталі може здебільшого пояснюватися структурними обмеженнями та нормативною динамікою соціальних взаємодій [165, 166, 167, 168].

Майкл Фулі та Боб Едвардз провели аналіз існуючих емпіричних досліджень соціального капіталу та зробили внесок до подальшої інституціоналізації концепції соціального капіталу. Як і Лін, автори зробили спробу систематизації існуючих підходів до визначення соціального капіталу, його форм та елементів. Свою роботу дослідники описують, як теоретичне з'ясування концепції на основі аналізу кілька десятків останніх наукових робіт, що повідомляють про результати емпіричних досліджень та використовують поняття «соціальний капітал» [115]. Автори зазначають, що література

приблизно порівну розподілена між тими, хто застосовує цю концепцію переважно з точки зору норм, цінностей, установок, і тими, хто обирає операціоналізацію через соціальну структуру, посилаючись на соціальні мережі, організації та зв'язки. У сфері аналізу соціального капіталу як переважно нормативної категорії домінують політологи та економісти, тоді як соціологи частіше використовують розуміння соціального капіталу як таке, що пов’язане із соціальною мережею або структурою взаємодії. Автори зазначають, що недоліки існують в обох підходах, а ключ до розуміння того, як соціальні відносини полегшують індивідуальні та колективні дії, полягає у комплексному підході до соціального капіталу, що визнає залежність його «споживчої вартості» та «ліквідності» від конкретного соціального контексту, в якому він знаходиться [114, 115].

Критикуючи ототожнення соціального капіталу із довірою, Едвардз та Фулі відзначають, що довіра виникає в контексті певної соціальної, економічної та політичної системи, яка може добре працювати для одних, але не для інших [115]. Більше того, довіра – це не універсальне мастило, яке змащує колеса співпраці скрізь, де воно застосовується. Швидше за все, співпраця досягається за допомогою різноманітних механізмів, не менш важливим з яких є ефективне державне регулювання. Там, де співпраця є успішною, може виникати довіра. Використанням норм і цінностей як показників соціального капіталу має тенденцію до роз’єднання суб’єктивних властивостей індивідів із соціальним контекстом, в якому (і лише в якому) їх можна зрозуміти як соціальний капітал. Будь-яка норма стає соціальним капіталом лише, якщо інші індивіди в громаді можуть спиратися на неї при формулюванні очікувань, складанні планів та здійснюючи свою діяльність. Отже, соціальний контекст, що включає характеристики щодо підтримки таких норм, цінностей та поглядів серед населення, так і для кого вони є «доступними», має велике значення [114, 115].

Майкл Вулкок, відомий своєю роботою для Світового Банку, присвятив свої праці аналізу впливу соціального капіталу на соціальний та економічний розвиток суспільств та громад [244, 245, 246]. Він пояснює основну ідею

соціального капіталу тим, що сім'я, друзі та товариші є важливим ресурсом, до якого можна звернутися за часів кризи, а також використовувати цей «актив» задля досягнення своїх цілей. Таким чином, громади, які наділені багатим запасом соціальних мереж та громадських об'єднань, матимуть сильнішу позицію протистояти бідності та вразливості, вирішувати суперечки та / або використовувати нові можливості. Вулкок зазначає, що найбільш переконливі емпіричні докази на підтримку тези про позитивний вплив соціального капіталу походять із досліджень на рівні домогосподарств, що спираються на складні мережі громад, характер та ступінь участі громадян та обмін між сусідами. У країнах, що входять до Організації Економічного Співробітництва та Розвитку, найбільш вичерпні висновки були отримані в дослідженнях ролі соціального капіталу для розвитку міст, у сфері громадського здоров'я та корпоративного життя. Загальним висновком є те, що особи, включені у широкі мережі взаємодії, швидше будуть найняті на роботу, отримають житло, будуть здорові та щасливі [244, 245, 246].

Визнаючи розмаїття існуючих підходів до визначення соціального капіталу та певні переваги кожного із них, найточнішим, на думку Вулкока, є наступне: соціальний капітал відноситься до норм та мереж, що сприяють колективним діям [244, 245]. Більшість визначень, на думку Вулкока, не підходять для використання та операціоналізації соціального капіталу, оскільки вони змішують його джерела та наслідки. Вулкок зазначає, що визначення соціального капіталу має зосереджуватись на його джерелах, а не на наслідках, тобто на тому, що він є, а не на тому, що він робить. Цей підхід, наприклад, усуває таку сутність, як «довіра», важливу саму по собі, але яка в контексті соціального капіталу, за Вулкоком, є результатом взаємодії соціальних норм та мереж. Вулкок проводить систематизацію існуючих підходів до визначення взаємодії між соціальним капіталом та економічним розвитком та виділяє чотири групи теорій: комунітарні теорії, мережеві підходи, інституціональні та синергетичні [244].

Вулкок зазначає, що для того, щоб досліджувати усі ефекти або результати соціального капіталу, необхідно визнати багатоманітність його джерел. У цьому контексті слід перш за все зробити розрізнення між його основними формами – єднальний та горизонтально-інтегруючий капітали, кожний з яких має свої різні джерела. Перший відноситься до відносин між членами сім'ї, близькими друзями та сусідами, другий – до більш віддалених друзів, соратників та колег. Вулкок концептуалізував уявлення про «вертикальну» (вертикально-інтегруючу) форму соціального капіталу. Головною властивістю вертикального соціального капіталу є те, що він створює можливості для обміну та відносин, заснованих на довірі та повазі між індивідами, представниками місцевих громад та іншими корпоративними агентами в межах певного громадянського суспільства, а також з силами за його межам. На думку Вулкока, соціальний капітал слід завжди розглядати в контексті певної соціально-економічної системи, оскільки низький чи високий рівень соціального капіталу не можна зрозуміти незалежно від його більш широкого інституційного середовища [244, 247].

Янін Нахапієт та Сумантра Гошал розробили підхід до визначення соціального капіталу, що вирізняє три його аспекти: структурний, реляційний та когнітивний. Вони визначили соціальний капітал як «суму актуальних та потенційних ресурсів, укорінених, доступних через те що походять з мережі відносин, якою володіє індивід або соціальне утворення (група, організація, суспільство). Соціальний капітал таким чином включає як саму мережу, так і активи, які можна мобілізувати через дану мережу» [175, с.245].

Адлер та Квон у своїх широко цитованих роботах проводять огляд та аналіз визначень, підходів та результатів аналізу соціального капіталу з більше сотні джерел. Вони пропонують кілька класифікацій існуючих підходів, а також власне визначення соціального капіталу, яке є інтегральним: «соціальний капітал – це добра воля, доступна окремим людям або групам. Його джерело полягає в структурі та змісті соціальних відносин актора. Його ефекти випливають із інформації, впливу та солідарності, які вони надають акторові» [77, с. 23]. Інтегральний характер визначається тим, що дефініція охоплює внутрішні та

зовнішні зв'язки і дозволяє приписувати соціальний капітал як індивідуальним, так і колективним суб'єктам; також це визначення охоплює соціальний капітал, який доступний актору завдяки вже встановленим зв'язкам, а також соціальний капітал, який актор може мобілізувати, створюючи нові зв'язки (див. рис. 1.1).

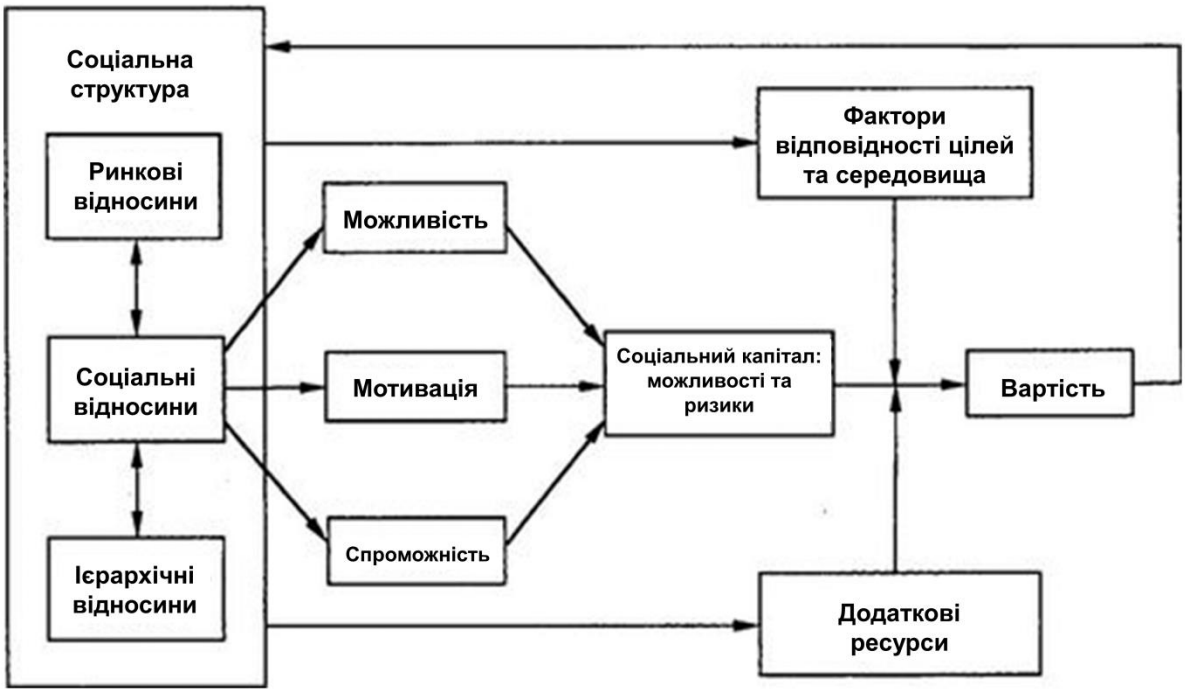

Джерело: адаптовано з [77].

Рисунок 1.1. Причино-наслідкова модель соціального капіталу.

Крістіан Велцел робить подальший внесок у розвиток теорії соціального капіталу та додає політичну участь як його важливу форму [107, 242, 243]. Він також пропонує концептуальну модель механізму функціонування соціального капіталу, що складається з чотирьох основних компонентів (див. рис. 1.2). Першим компонентом є джерела соціального капіталу, тобто що є необхідним для його функціонування (так званий «базис»). До цієї групи відносяться общинні зв'язки, включаючи мережі міжособистісних контактів, а також психологічні зв'язки зі спільнотою, такі як групова і територіальна ідентичність. Незважаючи на те, що суспільні зв'язки є необхідними для функціонування соціального капіталу, власне сам соціальний капітал не слід ототожнювати із цими зв'язками та мережами. Навпаки, соціальний капітал включає в себе ті

фактори, які допомагають перетворити дані зв'язки на колективні дії, тобто «транслятори» соціального капіталу, які є другим елементом схеми [242].

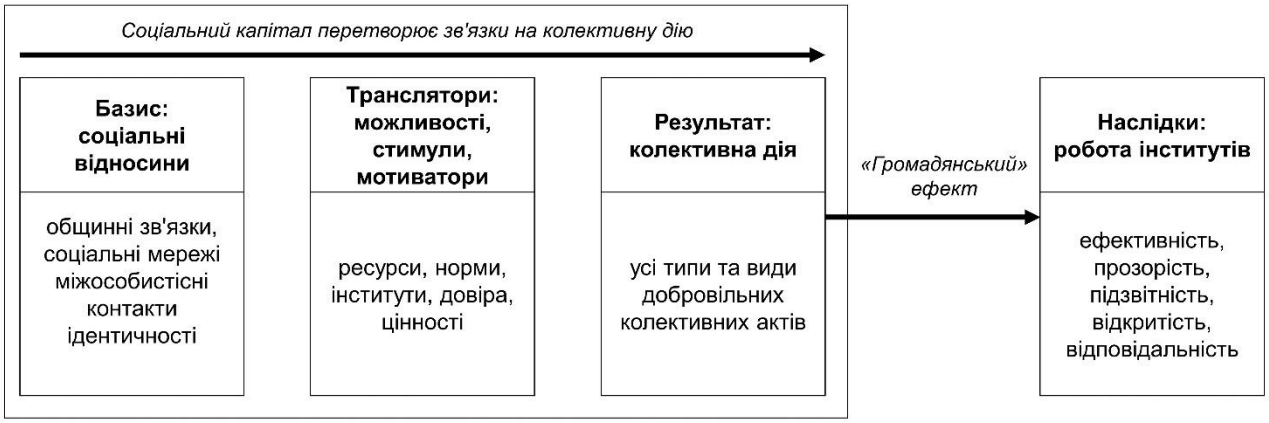

Джерело: адаптовано з [242].

Рисунок 1.2. Схема реалізації соціального капіталу.

За Велцелем, самі це «транслятори» (або перекладачі) складають сам соціальний капітал. Вони включають в себе різні соціальні елементі, але усі належать до таких категорій, як ресурсно-забезпечені можливості, інституціонально-зумовлені заохочення або засновані на цінностях мотиватори. Мобілізація ресурсів передбачає, що матеріальні та інтелектуальні ресурси є необхідними для того, щоб індивіди були здатні перетворювати свої зв'язки в колективні дії (тобто можливості). Відповідні норми і інститути створюють позитивні стимули, спонукаючи людей використовувати свої зв'язки для колективних цілей (тобто заохочення), а довіра знижує трансакційні витрати, які необхідно інвестувати при використанні зв'язків для ініціації колективних дій. Нарешті, певні ціннісні орієнтації забезпечують внутрішні мотиватори, що стимулюють людей інвестувати свої зв’язки в колективні дії [242].

Третім елементом механізму соціального капіталу, після «базису» та «трансляторів», є «продукт», тобто колективна дія. Продуктивність соціального капіталу вимірюється частотою та радіусом колективних дій у суспільстві: чим частішими та більш поширеними є колективні дії, тим більш продуктивними є форми соціального капіталу. Четвертим і останнім елементом механізму соціального капіталу є наслідки колективної дії. Велцел підкреслює, що дослідження соціального капіталу повинні відрізнятися від досліджень

громадянського суспільства своїм ключовим питанням, а саме: вивчення соціального капіталу має бути відкритим для всіх типів соціальних зв'язків, для усіх типів «трансляторів», всіх видів колективних дій та їхніх наслідків. На основі цього можна проаналізувати, які аспекти та форми соціального капіталу є найбільш вигідними у своїх наслідках та ефектах. Однак визначення того, які форми та аспекти соціального капіталу найбільше сприяють якості демократичної системи або ефективності діяльності інститутів є вже запитанням з галузі дослідження громадянського суспільства. Застосування такого підходи у дослідженнях соціального капіталу звужує зміст концепції та коло досліджуваних наслідків [242].

Починаючи з 2000-х років кількість авторів, які продовжили розробляти концепцію соціального капіталу, істотно зросла. Сучасний стан досліджень соціального капіталу характеризується наявністю певних протиріч між широтою охоплення емпіричних явищ, розмаїттям методологічних підходів з одного боку, і недостатньою погодженістю концептуальних визначень соціального капіталу з іншого. Дуже поширеними є джерела, де автори зосереджуються на аналізі емпіричних даних, детермінант або наслідків соціального капіталу, зазначаючи, що соціальний капітал «найкраще визначити через його елементи». Ця обставина призводить до проблем інтерпретації емпіричних даних, виникнення труднощів при зіставлення порівняльних досліджень, що все частіше ставиться в центр теоретичних дискусій про соціальний капітал [76, 77, 94, 104, 107, 121, 160]. Надзвичайно широкий контекст використання концепції соціального капіталу послужив підставою для деяких авторів ставити під сумнів доцільність подальшого використання цього терміну. Настільки радикальна позиція не одержала підтримки в співтоваристві соціологів, політологів та економістів. На сучасному етапі дослідження природи і функцій соціального капіталу спостерігається зближення позицій представників економічного і соціологічного підходів, що особливо помітно на рівні емпіричних досліджень і у меншому ступені – в області розробки теорії [124, 148, 153, 155, 159, 160, 173, 179, 181, 184].

1.2. Структура та функції соціального капіталу: типологічний аналіз

Розмаїття використань терміну «соціальний капітал» призвело до багаточисельності його дефініцій. Сучасний дискурс про соціальний капітал містить величезну кількість визначень та трактувань цього феномену. Завданням даного підрозділу є визначення типології та основних класифікацій в теорії соціального капіталу стосовно його рівнів, форм, властивостей та функцій.

Враховуючи відсутність єдиного загальновизнаного підходу до пояснення сутності та природи соціального капіталу в сучасній соціологічній науці, буде правомірним при визначенні цього феномену виходити з наступних принципових характеристик соціального капіталу. Відбиваючи загальну властивість капіталу, соціальний капітал:

- є *накопичуваним* продуктивним ресурсом, подібно до того, як інвестиції фінансового капіталу у виробничу сферу здатні приносити прибуток, а людський капітал здатний збільшувати ціну робочої сили, створення та підтримання соціальних зв'язків є продуктивним. Вони дозволяють успішно вирішувати задачі, які не можна було б вирішити іншим способом або їхнє вирішення було б менш ефективним.

- може бути *конвертований* (певною мірою) в інші форми капіталу, тобто соціальні зв'язки, норми, довіра можуть забезпечити отримання фінансового й матеріального капіталів, можуть бути використані для підвищення якості людського капіталу тощо. Також соціальний капітал виконує функцію конвертації інших форм капіталу.

На відміну від інших форм капіталу, соціальний капітал:

- не є атрибутом окремого індивіда, однак і не існує поза людьми, природа його виникнення *соціальна*.

- не є реїфікованим, на нього не можуть бути оформлені права власності, він дуже *важко відчужується* від свого власника, проте можна говорити про *наслідування* соціального капіталу в межах родинних зв’язків або у більш

широкому контексті суспільної системи, коли певні соціальні групи історично мають кращий (або гірший) статус, доступ до ресурсів, інформації тощо.

- *не знецінюється* в процесі використання, чим активніше використовується соціальний капітал, тим імовірніше, що соціальні зв'язки будуть нарощувати здатність генерувати більший обсяг ресурсів. Разом з тим, активне використання соціального капіталу одними учасниками відносин за рахунок інших може знижувати сукупний обсяг соціального капіталу соціальної спільноти.

- має *апропріативний* характер (може бути застосований для різного використання): подібно тому, як фінансовий капітал може бути звернений у засіб споживання, інвестований у виробництво або виміняний на інші форми капіталу, та сама мережа соціальних зв'язків індивідів, що спочатку створювалася в одних цілях або без усвідомлення таких, може використатися для досягнення інших, що не планувалися цілей.

Всі форми соціального капіталу збільшують обсяг доступних індивідам ресурсів, що розглядається в якості його *функції*. Можна виділити такі атрибути, що дозволяють ототожнити зазначений результат з функцією соціального капіталу:

- збільшення обсягу соціального капіталу збільшує можливості доступу суб’єктів до благ у порівнянні з можливостями суб’єктів, що розташовують меншим його обсягом.

- можливість доступу до більшого обсягу благ як наслідок збільшення обсягу соціального капіталу має місце незалежно від того, чи переслідує суб’єкт таку мету свідомо. Актуальний обсяг доступних суб’єкту благ може не відбивати потенціал соціального капіталу внаслідок недовикористання його можливостей.

- соціальний капітал забезпечує доступ до благ, які можуть бути придбані шляхом інвестування інших форм капіталу (фінансового, фізичного, людського). Однак забезпечення доступу до деяких благ є специфічним для соціального капіталу й не може бути реалізоване при його повній відсутності (репутація, повага).

Соціальний капітал, щоб залишатися продуктивним, вимагає постійної *підтримки*: соціальні зв'язки слабшають, якщо суб'єкти перестають підтримувати регулярні контакти, однак на відміну від людського капіталу, індивід не може самостійно розвивати соціальний капітал – він вимагає спільних зусиль декількох сторін. Відтворення соціального капіталу не може бути зведено тільки до результатів індивідуального агентства. На мікрорівні відтворення соціального капіталу реалізується здатністю соціальних мереж накопичувати й розподіляти ресурси й цінності, збільшувати ефективність колективної діяльності учасників соціальної мережі. Відтворення соціального капіталу на соцієтальному (макро) рівні визначається здатністю соціальних інститутів стимулювати спонтанну кооперацію і генералізовану довіру. Відтворення соціального капіталу не завжди є наслідком раціональних цілеспрямованих дій; він може бути «побічним продуктом» діяльності індивідів, груп або соціальних інститутів, що не переслідують такої мети.

Однією з найважливіших властивостей соціального капіталу є його *структурне укорінення*. Структурне укорінення соціального капіталу полягає в його невіддільності від соціальних мереж або більш-менш інституціоналізованих відносин, отже він є властивий структурі зв'язків між акторами. Термін «укорінення» було введено Марком Грановеттером для опису соціальної обумовленості економічної поведінки [126, 127].

Далі ми розглянемо три основні підходи до типологізації соціального капіталу за аспектами (структурний, когнітивний, реляційний), рівнями (мікро, мезо, макро) та формами (єднальний, горизонтально-інтегруючий, вертикально-інтегруючий).

Розрізнення між структурним, когнітивним та реляційним соціальним капіталом утворює найбільш широко вживану на сьогоднішній день та прийняту модель для розуміння структури соціального капіталу [175]. Ці виміри є концептуальним розмежуванням, адже на практиці соціальний капітал проявляє складні взаємозв'язки між трьома вимірами, які важко одділити один від одного у рамках емпіричного аналізу. Структурний соціальний капітал пов'язаний із

наявністю мережі через яку відбувається взаємодія та доступ до ресурсів, тоді як реляційний та когнітивний соціальний капітал співвідносяться із можливостями для обміну ресурсами у межах зазначеної системи взаємодії.

Структурний аспект соціального капіталу пов'язаний із властивостями мережі відносин або соціальної системи у цілому. Відносини між індивідами оформлені в рамках певної соціальної структури – сукупності статусних позицій соціальної мережі. Соціальний капітал, доступний індивідам, визначається тим, яке місце вони займають у системі соціальних позицій тієї або іншої мережі, конфігурацією соціальних мереж тощо. На макро-рівні структурний аспект соціального капіталу пов'язаний із властивостями соціальної системи, різними формами соціальної організації, що складають суспільство [82, 93].

Структурний соціальний капітал сприяє взаємовигідним обмінам та колективним діям через встановлені ролі та соціальні мережі, доповнені правилами, процедурами. Структурний соціальний капітал маже бути охарактеризований через такі елементи, як щільність мережі, частота взаємодій, ієрархічність мережі та система позицій всередині мережі, відповідність мережі відносин певному соціальному контексту, як група, організація чи громада. На рівні суспільства структурний аспект соціального капіталу визначається сукупністю соціальних груп, організацій, інститутів та характеристиками їхніх зав’язків. Важливими аспектами структурного соціального капіталу індивіда є кількість, якість та міцність зв'язків із членами сім’ї, друзями, колегами, знайомими тощо. Структурний соціальний капітал може бути досліджений із використанням мережевого підходу, де вимірюється частота контактів та соціальна відстань між суб'єктами [128, 129, 159].

Когнітивний аспект соціального капіталу стосується ресурсів, що забезпечують спільне представлення та систему значень між суб’єктами, що взаємодіють. Ця форма включає такі елементи, як спільна мова та наративи, спільна культура та парадигми, що дозволяють зрозуміти прийнятні дії та моделі поведінки у межах соціальної структури, у рамках якої відбувається взаємодія. Когнітивний соціальний капітал включає спільні цінності, установки,

переконання, які схиляють індивідів до взаємовигідних колективних дій. Таким чином, когнітивний соціальний капітал забезпечує сукупність норм прийнятної поведінки. Когнітивний аспект нематеріальний, оскільки стосується спільних розумінь та інтерпретацій реальності. Когнітивний аспект соціального капіталу схожий із розуміння габітусу (habitus) у Бурдьє як сукупності диспозицій, рефлексів і форм поведінки, які люди набувають, діючи в суспільстві [106, 125].

Реляційний аспект соціального капіталу використовується для позначення активів або ресурсів, створених та залучених за допомогою відносин. Основними елементами реляційного соціального капіталу є довіра та надійність, норми та санкції, зобов'язання та очікування, а також ідентичність та ідентифікація. Ця форма стосується особливостей тих стосунків, що склалися між індивідами за історію взаємодії, таких як повага та дружба, які впливають на їхню поведінку. Саме завдяки цим постійним особистим стосункам люди реалізують такі соціальні мотиви, як комунікабельність, схвалення та престиж. На рівні суспільства, де взаємодія часто є деперсоніфікованою, тобто такою, що не містить елементу особистих стосунків між індивідами, групами та інститутами, реляційний аспект соціального капіталу пов'язаний з характеристиками та якостями деперсоніфікованих відносин, як узагальнена довіра, суспільні норми та ідентичності. Реляційний вимір заохочує нормативну поведінку, засновану на довірі, взаємності, зобов'язаннях та очікуваннях [162, 175].

Структурний аспект соціального капіталу є попередником як когнітивного, так і реляційного, оскільки соціальні відносини та структури є необхідною передумовою будь-якого соціального обміну. Мережеві зв’язки сприяють соціальній взаємодії, що у свою чергу стимулює розвиток когнітивного та реляційного аспектів. Таким чином, передумовою для розвитку та підтримки реляційно-когнітивних аспектів соціального капіталу є соціальна взаємодія. Когнітивний та реляційний соціальні капітали можуть здатися подібними, проте когнітивний стосується суб'єктивних інтерпретацій спільних розумінь, тоді як реляційний включає почуття довіри, які поділяють багато суб'єктів у соціальному контексті (група, організація, спільнота). Спрощена формула

високого рівня соціального капіталу може буди представлена як міцні зв'язки (структурний аспект), високий рівень довіри (реляційний аспект) та почуття спільної ідентичності (когнітивний аспект). Цей підхід до виділення структурних елементів у складі соціального капіталу певною мірою схожий із компонентами, запропонованими Бурдьє, які складаються із розрізнення між станами соціального капіталу: об’єктивований (що включає систему соціальних зв'язків і соціальних мереж, що дозволяють акумулювати ресурси); інституціолізований (що являє собою сукупність норм, правил та санкцій, що регулюють відносини між членами соціальної мережі); інкорпорований (що включає очікування, зобов'язання та довіру) [92].

За іншою класифікацією соціальний капітал позиціонується на різних рівнях – на індивідуальному рівні, на рівні окремої групи, організації або громади, а також на рівні великої соціальної групи або суспільства взагалі. В якості легітимації рівнів соціального капіталу виступає ієрархія ідентичностей: соціальний капітал існує в межах різних рівнів, оскільки індивід завжди має систему ідентичностей, що визначають його одночасною приналежністю до сім'ї, місцевої громади, професійної спільноти, політичної нації тощо [153].

Джерела соціального капіталу лежать у соціальній структурі, в якій знаходиться актор, тому в залежності від рівня, індивідуальні соціальні мережі, мережі на рівні місцевої громади, організації або суспільства взагалі можуть виступати джерелами соціального капіталу. Тому класифікація на *мікро (індивідуальний), мезо (груповий)* та *макро (соціальний)* рівні часто використовується для аналізу соціального капіталу. Цей поділ на три підходи відповідає категоризації соціального капіталу як індивідуального, колективного або суспільного блага [77, с. 22; 105; 194; 195; 196; 199].

З *мікросоціальної* точки зору, соціальний капітал є індивідуальним ресурсом, який складається з мереж відносин суб'єкта, що приносять йому набір інструментальних та нематеріальних ресурсів. На індивідуальному рівні актор використовує свою мережу взаємовідносин для досягнення особистих цілей, як

інструментальних (дохід, статус, влада), так і інших (загальний добробут, здоров'я, визнання, взаємодопомога) [92, 166, 167] (див. таблицю 1.1).

Таблиця 1.1.

Рівні соціального капіталу

Рівень	Зміст
Мікро (індивідуальний)	Індивідуальний ресурс, який складається з мереж відносин суб'єкта, що приносять йому інструментальні та нематеріальні ресурси.
Мезо (комунітарний)	Ресурс громади, сукупність характеристик та властивостей, присутніх у соціальній структурі, що полегшують співпрацю та колективні дії.
Макро (суспільний)	Ресурс суспільства, що спирається на такі аспекти, як громадянська орієнтація та соціальна довіра, що сприяє функціонуванню економіки, політичної системи та суспільства взагалі.

Джерело: розробка автора на основі огляду літератури

З *мезосоціальної* перспективи, тобто рівня комуни, місцевої спільноти соціальний капітал є ресурсом громади – сукупністю атрибутів та властивостей, присутніх у соціальній структурі громади (спільні норми та цінності, довіра), що полегшують її функціонування та колективні дії її членів. На груповому або організаційному рівні соціальний капітал осмислюється частіше як суспільне, ніж приватне благо, з більшим акцентом на нормах взаємності та довірі. Група як механізм колективної дії створює спільний досвід та відчуття приналежності та єдності у спільній справі [95, 101]. Групи формують правила та настанови, а також спільні норми та переконання, які впливають на поведінку особистості [79, 172]. На рівні групи соціальний капітал можна визначити як індивідуальний, так і колективний актив, а отже, як приватне, так і суспільне благо. Тому на прикладі соціального капіталу групи (громади, організації тощо) можна виділити

внутрішній та зовнішній соціальний капітал. Внутрішній соціальний капітал перебуває у відносинах між членами групи або організації, тоді як зовнішній соціальний капітал існує у формі відносин із зовнішніми суб'єктами, якими можуть бути особи поза межами групи чи інші соціальні групи [248, 249].

У *макросоціальній* перспективі, соціальний капітал є макроінституційним ресурсом, що спирається на такі аспекти, як громадянська ідентичність та позиція, узагальнена довіра та соціальна згуртованість. Ці форми соціального капіталу сприяють розвитку економіки, політичної системи та суспільства взагалі [194, 196, 197, 199]. Цей підхід до соціального капіталу значною мірою орієнтований на культуру, розглядає його як ресурс, що приносить користь широкій соціально-економічній сукупності, не заперечуючи однак переваг, які він створює і на індивідуальному та груповому рівнях [118; 119; 236, с. 200-202; 239, с. 123; 246, с.70]. Цей підхід стверджує, що соціальний капітал є важливим для функціонування демократії, для розвитку політичних інститутів, вільного ринку та економічного розвитку, а також для соціальної згуртованості та прогресивного громадянського суспільства. У рамках цього підходу є два основних елементи, які різні дослідники визначають як джерело соціального капіталу, а саме: мережі асоціацій як попередній крок до розширення громадянської свідомості, узагальнена та інституційна довіра.

Трирівнева модель соціального капіталу є важливою для розуміння взаємодії та взаємозалежності форм та наслідків реалізації соціального капіталу на різних рівнях. Так, хоча на кожному з рівнів система соціального капіталу включає більш менш однотипні елементи (головним чином мережі, норми та довіру), мережі, норми та характер довіри, що сприяють генерації соціального капіталу на рівні індивіда, на рівні групи та на рівні суспільства, є дуже різними за усіма своїми характеристиками. Більш того, використання соціального капіталу, що дозволяє досягти реалізації певних інтересів індивідуального або групового суб’єкта, може мати значно менш позитивні або взагалі негативні наслідки для розвитку інших соціальних груп або суспільства взагалі. Отже, рівень, на якому реалізується соціальний капітал, є не лише соціальним

контекстом, важливим для розуміння виникнення та динаміки певних форм соціального капіталу, але й визначає характер різних ефектів або наслідків однієї й тієї ж соціальної взаємодії. Доречним (зокрема актуальним для Україні) прикладом можливості таких протиріч між різними рівнями, на яких відбувається використання соціального капіталу, є залучення неформального соціального капіталу на індивідуальному рівні для досягнення певних цілей або інтересів, що сприяють підвищенню рівня добробуту окремого індивіда або організації та що на рівні суспільства можуть перетворюватися у феномен корупції та мати негативний вплив на розвиток економічної, політичної та соціальної систем суспільства.

Інша типологія пропонує розрізнювати між трьома основними формами соціального капіталу: єднальний (bonding); горизонтально-інтегруючий (bridging); вертикально-інтегруючий (linking). Наслідуючи концепцію сильних і слабких зв’язків Грановеттера [126, 127], переважна більшість дослідників погоджується із відмінністю між єднальним (bonding) та горизонтально-інтегруючим (bridging) формами соціального капіталу [78, 197, 244, 245]. Основна відмінність між ними полягає в тому, чи є соціальний зв'язок або мережа гомогенною чи гетерогенною. *Єднальний соціальний капітал* (bonding) представлений сукупністю «сильних» соціальних зв'язків і відповідної їм нормативно-ціннісної системи, що утворюють відносно замкнуту структуру і визначають характер взаємодії індивідів у її межах. Єднальний соціальний капітал виникає у міцних стосунках, що складаються між людьми подібного походження та інтересів, що зазвичай включають сім’ю та друзів та стають джерелом матеріальної та емоційної підтримки. Така група чи спільнота зазвичай є гомогенною, її члени характеризуються високим рівнем схожості за демографічними характеристиками, установками та доступною інформацією та ресурсами.

Єднальний соціальний капітал функціонує у мережах з високою щільністю відносин між членами, де більшість, якщо не всі, особи, що належать до мережі, взаємопов'язані, оскільки вони знають один одного особисто і часто взаємодіють

між собою. Ця форма соціального капіталу існує між «такими людьми, як я», які перебувають «разом» і які зазвичай мають міцні, тісні стосунки. Соціальний капітал у цій формі представлений у згуртованих групах, як сімейно-родинні групи, групи близьких друзів, закриті елітарні клуби, релігійні секти тощо. Специфіка даної форми соціального капіталу полягає у тому, що сильні соціальні зв'язки, довіра і зобов'язання усередині груп забезпечують високий рівень підтримки групою її членів але водночас вимагають від них більшої лояльності та відповідних зобов'язань. Якщо ми розглянемо це у вимірі простору, то єднальний соціальний капітал може виникати у взаємодії між мешканцями одного села або невеликого містечка. Можна додати, що тісний зв'язок між єднальним соціальним капіталом та місцевістю або географією був більш актуальним в умовах традиційного суспільства. В індустріальних та постіндустріальних суспільствах інші ознаки, як професійна приналежність або соціальний статус, визначають групи, в яких розвивається єднальний соціальний капітал.

Єднальний соціальний капітал маже мати як позитивний, так і негативний ефект. Він виконує важливу соціальну функцію, надаючи джерело соціальної та матеріальної підтримки людям, які страждають від соціально-економічних труднощів або проблем зі здоров'ям (фізичним та особливо психологічним). Водночас надмірне зміцнення стосунків всередині групи призводить до збільшення соціальної дистанції із іншими членами суспільства або іншими групами (етнічними, релігійними тощо). Мережі з надмірно високим рівнем єднального капіталу можуть породжувати упередженості, зокрема расизм, сексизм, елітарність. Стосовно економічного розвитку, зокрема економічного росту, зайнятості, численні емпіричні дослідження свідчать про те, що єднальний соціальний капітал або не має на них ніякого впливу, або має негативний вплив – на відміну від горизонтально-інтегруючого капіталу. Тобто там, де довіра поширюється лише на найближчих членів сім'ї та кровних родичів, виникає парадокс розвитку [78, 197, 244, 245].

Горизонтально-інтегруючий (bridging) соціальний капітал являє собою сукупність слабких, переважно горизонтальних зв'язків і відповідної їм нормативно-ціннісної системи, що поєднують індивідів, які належать до гетерогенних груп. Слабкі соціальні зв'язки конструюються та підтримуються як на основі раціонального розрахунку, так і на основі спільності інтересів, спільної діяльності, емпатії. Вони підкріплюються довірою, взаємними очікуваннями і санкціями, що сформувалися внаслідок досвіду успішної взаємодії суб'єктів [78]. Важливість таких зв’язків було підкреслено Зіммелем, який визнав, що бідні громади повинні створювати соціальні зв'язки, що виходять за межі їх первісних груп, якщо потрібно досягти довгострокових результатів розвитку. Саме горизонтально-інтегруючий капітал має вирішальне значення для отримання доступу до більш широкої різноманітності ресурсів та поліпшення поширення інформації всередині і між групами [199].

Обидва види соціального капіталу є важливими для благополуччя індивідів, розвитку соціальних груп та громад. Низький рівень єднального капіталу, за умови також низького горизонтально-інтегруючого капіталу, призводить до аномального індивідуалізму, тобто неможливості індивідів до існування у будь-яких об’єднаннях або участі у колективній дії – що межує із неможливістю існування суспільства взагалі. Цей феномен виникає у спільнотах, де вузькі індивідуальні інтереси пронизують усю соціальну та економічну систему та діяльність, і де члени спільноти ізольовані один від одного та від усіх форм соціальних мереж обставинами, наприклад, в результаті практик дискримінації. Такі приклади важко зустріти у соціальній реальності на рівні великих груп або суспільств, оскільки існування будь-якого суспільства вже передбачає наявність у ньому якихось форм соціального капіталу. Деякі дослідники зазначають, що особи без постійного місця проживання, які не мають родини та друзів та не є інтегрованими у будь-яку соціальну групу або суспільство в цілому, можуть виступати у якості прикладу носіїв маленьких обсягів як єднального, так і горизонтально-інтегруючого капіталів.

З іншого боку низький рівень єднального капіталу та високий рівень горизонтально-інтегруючого капіталу, які, наприклад, можуть існувати у контексті міських середовищ в індустріальних суспільствах, призводять до аномії, коли індивіди мають свободу та можливість участі у багатьох заходах, але їм бракує почуття єдності, громади, спільної ідентичності, які могли б забезпечити керівні принципи та норми діяльності та соціальну підтримку. Аномальний фамілізм (або аномальна сімейність) визначається як нездатність та небажання діяти разом задля загального блага або будь-якої мети, що перевищує безпосередній інтерес власної родини, та виникає за умови високого єднального капіталу та низького горизонтально-інтегруючого. Якщо наслідками аномії, що були описані ще у роботах Дюркгейма, є збільшення рівня незадоволеності життям, самогубств та злочинності у суспільстві [144, 145,173, 174, 204, 205], то аномальний фамілізм підриває ефективність усіх форм обміну поза межами близького оточення (родини або, наприклад, етнічної або релігійної групи), значно збільшуючи трансакційні витрати цих обмінів, і таким чином стримує економічний розвиток суспільства, сприяє виникненню корупції [91, 244]. Отже, високий рівень інтеграції та сильні зв'язку всередині родини або місцевої спільноти можуть бути вельми корисним тією мірою, поки вони доповнюються певним рівнем зв’язків між цією спільнотою та іншими соціальними групами або суспільством взагалі (див. таблицю 1.2).

Таблиця 1.2.

Взаємодія форм соціального капіталу у суспільстві

		Єднальний капітал	
		Низький	*Високий*
Горизонтально-інтегруючий капітал	*Низький*	Аномальний індивідуалізм	Аномальний фамілізм
	Високий	Аномія	Можливість розвитку

Джерело: адаптовано з [244].

Вертикально-інтегруючий (linking) соціальний капітал характеризує норми поваги і мережі довірчих відносин між людьми, які взаємодіють через формальні або інституціональні відносини влади та авторитету в суспільстві, та стосується зв'язків із людьми на владних посадах, таких як представники державних (поліція, політичні партії) та приватних (банки) установ [221, 244]. Ці відносини характеризуються як «вертикальні», оскільки базовою рисою таких взаємодій є відмінність у соціальній позиції або обсягу влади між суб’єктами. Прикладами можуть служити відносини між суспільством та політичними інститутами, що виражаються через довіру до поліції, суду, держави та органів влади. Важливо відзначити, що соціальний капітал виникає не просто через присутність цих інститутів (банків, страхових агентств, державних установ) в структурі суспільства, а через характер, якість та кількість соціальних зв'язків між клієнтами і постачальниками цих послуг. Таким чином, вертикально-інтегруючий капітал має центральне значення для добробуту, особливо в бідних громадах і країнах та таких, що розвиваються, де часто якість роботи ключових соціальних та політичних суспільних інститутів є низькою [176, 177, 178].

Взаємодія горизонтально- та вертикально-інтегруючим капіталом, тобто взаємодія між суспільством та політичною системою, також породжує кілька типових варіацій. Низький рівень обох форм капіталу сприяє виникненню так званих «зруйнованих держав», де панує анархія і де держава, а разом із нею і основний правопорядок, перестали існувати у будь-якій значущій формі. Анархічні держави пов'язані із іншим типом, де низький рівень горизонтально-інтегруючого та високий рівень вертикально-інтегруючого капіталу призводять до виникнення диктатур, авторитарних та тоталітарних режимів, де відсутність компетентних та узгоджених державних бюрократій призводить до розвитку корупції, знищення приватної власності та порушення основних прав людини. Прикладами таких держав є військові або інші диктатури, що є непідзвітними суспільству та міжнародним організаціям, де поширеними є кумівство та тісни зв’язки між політиками та підприємцями для забезпечення власних потреб. Джерелом підтримки існування таких держав є монополія на насильство.

Високий рівень горизонтального капіталу та низький вертикального відповідає ситуації так званої «слабкої держави», де уряд може робити певний внесок у підтримання загального рівня правопорядку та уникати практик корупції, але слабкі та неефективні інститути не задовольняють потреб населення та мають негативний вплив на розвиток економіки та країни взагалі. За таких умов, об'єднання індивідів, зокрема злочинні угрупування, утворюються, щоб заповнити цей вакуум та задовольнити потреби населення. Таким чином, баланс та гармонічне співіснування форм горизонтально- та вертикально-інтегруючого капіталів є важливою засадою національного розвитку [244, 245, 246] (див. таблицю 1.3).

Таблиця 1.3.

Взаємодія горизонтально- та вертикально-інтегруючих капіталів

		Горизонтально-інтегруючий капітал	
		Низький	*Високий*
Вертикально-інтегруючий капітал	*Низький*	Анархія	Слабка держава
	Високий	Диктатура	Співробітництво, розвиток

Джерело: адаптовано з [244].

1.3. Методологічні підходи до аналізу соціального капіталу

Проблема вимірювання соціального капіталу є найбільш обговорюваною та суперечливою частиною цієї концепції. Труднощі, що виникають під час вимірювання соціального капіталу, пов'язані як з наявністю принаймні декількох широко вживаних визначень соціального капіталу, так і з відсутністю більш менш розповсюдженої домовленості, як саме, за якими критеріями та використовуючи які показники слід вимірювати соціальний капітал. Завданням даного підрозділу є аналіз того, як існуючі теоретичні підходи та типології

вплинули на формування методологічних підходів дослідження соціального капіталу.

Загалом можна відмітити, що показники соціального капіталу повинні бути як можна більше всеосяжними у відбитті своїх ключових компонентів (зв'язків, норм, довіри) та збалансованими з погляду суб'єктивно-оцінних елементів (наприклад, рівень довіри до людей) і поведінкових аспектів (наприклад, участь у вільних асоціаціях і розгалуженість соціальних зв'язків). Використання таких показників повинне співвідноситися з культурним контекстом, в якому відбувається оцінка поведінки або відносин, пов'язаних із соціальним капіталом. Наприклад, у країнах, де громадянські об’єднання заборонені або знаходяться під пильним контролем держави, кількість таких об’єднань або рівень членства населення у них матимуть дуже обмежений пояснювальний потенціал у визначенні обсягу соціального капіталу у суспільстві, а інші форми, такі як неформальні взаємодії та об’єднання, можуть бути більш важливими. Іншим поширеним прикладом, що підкреслює важливість соціального контексту у вимірюванні соціального капіталу, є різне тлумачення поняття довіри та тих еквівалентів, що використовуються у різних мовах для вимірювання рівня узагальненої або інституціональної довіри у суспільстві.

У сучасній дослідницькій традиції уявляється можливим виділити дві методологічні позиції, виходячи з яких відбуваються емпіричні дослідження соціального капіталу. Відповідно до першої позиції, соціальний капітал може бути обмірюваний безпосередньо: він трактується у категоріях відносин і поведінки, а в якості його емпіричних індикаторів виступають характеристики останніх. Техніки прямого (безпосереднього) виміру соціального капіталу передбачають такі прийоми, як:

- статистика участі в об'єднаннях (чим більше добровільних суспільних об'єднань у суспільстві та чим вище частка населення, залучена в їхню діяльність, тим вищим є обсяг соціального капіталу на соцієтальному рівні);

- експериментальні дослідження поведінки (оцінка готовності індивідів прийти на допомогу другу, здатність до кооперації в ситуаціях експерименту);

- оцінка рівня довіри й громадянської свідомості громадян у суспільстві (визначаються на основі опитувань щодо можливості й доцільності довіри до незнайомців).

Емпірична оцінка соціального капіталу на основі прямого виміру дозволяє фіксувати головним чином його структурні та у меншому ступені змістовні (реляційні та когнітивні) аспекти, що служить підставою для критики даного підходу.

Комбінований спосіб, запропонований Ф. Фукуямою, допускає вимір не тільки кількісних показників мереж добровільної кооперації й довіри, але й оцінку інтенсивності зв'язків індивідів (вона визначається на основі суб'єктивного ранжирування індивідами інтенсивності своїх зв'язків у різних типах соціальних мереж) [118, 119]. У цілому даний підхід є більше продуктивним для оцінки соціального капіталу на соцієтальному рівні, однак він не дозволяє врахувати різну природу соціальних відносин, що лежать в основі структурування різних соціальних мереж, що важливо для дослідження соціального капіталу на мікро-рівні.

Більшість дослідників погоджуються, що соціальний капітал не можна виміряти безпосередньо, але висновок щодо основних компонентів можна зробити з його детермінант чи проявів. Детермінанти є факторами, які впливають на соціальну взаємодію і, отже, дозволяють формуватися соціальному капіталу. Прояви – це результат соціального капіталу, наприклад, нижчий рівень злочинності. Отже, дослідження соціального капіталу є можливим, використовуючи показники або «наближені» (proxy), які теоретично пов’язані із соціальним капіталом. Відповідно до цієї позиції, соціальний капітал є функцією соціальних структур (соціальних мереж і відносин) і не може бути обмірюваний безпосередньо: його індикаторами є якість соціальних мереж і результати, досягнення яких вони роблять можливими.

Оцінка на основі непрямих індикаторів передбачає використання декількох прийомів. Оцінка процесуальних параметрів передбачає визначення обсягу соціального капіталу на основі характеристик соціальних мереж: їхнього розміру, щільності соціальних зв'язків, однорідності тощо. Такий спосіб виміру соціального капіталу дозволяє формалізувати якісні сторони соціальних мереж і здійснювати порівняльний аналіз причин відмінної ефективності різних типів соціальних мереж. Однак він не може бути застосований для оцінки обсягу соціального капіталу на макрорівні, оскільки такі масштабні соціальні мережі не існують як цілісність і не можуть бути об’єктами дослідження мережевого аналізу.

Оцінка функціональних наслідків у якості показників обсягу соціального капіталу розглядає ті або інші наслідки його використання. Так, високий рівень довіри в суспільстві розглядається як передумова низького рівня правопорушень і корупції, а вони, у свою чергу, розглядаються як показники значного обсягу соціального капіталу в суспільстві. Схожим чином невеликий обсяг витрат, пов'язаних зі страхуванням ризиків і забезпеченням виконання зобов'язань у бізнесі-співтоваристві, розглядається як свідчення накопиченого великого обсягу соціального капіталу. Варто визнати, що між обсягом соціального капіталу в суспільстві та зазначеними вище ефектами може існувати каузальний зв'язок, однак соціальний капітал є не єдиним фактором, що забезпечує наведені наслідки. Так, якість інституціонального середовища робить безпосередній і значний вплив на результативність економічної діяльності. Ефективні соціальні інститути можуть привести до зазначених наслідків і при порівняно низькому рівні суспільної довіри; і навпаки, неефективність соціальних інститутів компенсується механізмами відтворення й нагромадження соціального капіталу.

Ще один зі способів оцінки соціального капіталу засновується на вимірі соціальних дисфункцій або відсутності соціальної кооперації. Ф.Фукуяма вимірює зміни в соціальному капіталі через зміну рівня злочинності, розпаду родин і довіри [118, 119]. Ріст злочинності пов'язується із соціальними відхиленнями (ріст антигромадських проявів, нестача громадянської єдності

тощо). При такому підході увага зосереджена на довгострокових змінах в установках і цінностях, що розглядаються як показники змін соціального капіталу. У той же час необхідно з обережністю використовувати показники соціальних дисфункцій для виміру змін соціального капіталу, тому що повний перелік причин соціальних катаклізмів далеко не завжди відомий, а соціальний капітал є лише одним з потенційних факторів, а отже при подібному підході існує великий ризик змішання причин і наслідків.

Дослідники, які працюють за обома традиціями, сходяться на думці, що соціальний капітал не є єдиним цілим, а має багатомірний характер. Враховуючи, що соціальний капітал найчастіше визначається як групи, мережі, норми та довіра, які індивіди мають та можуть використати для отримання ресурсів, операціоналізація та інструменти для вимірювання рівня соціального капіталу часто беруть до уваги саме ці основні компоненти соціального капіталу.

Ще одне значне розмежування як у теоретичній, так і у сфері методології емпіричного дослідження проходить між прибічниками трактування соціального капіталу переважно на індивідуальному (мікро) рівні і тими, хто вважає соціальний капітал характеристикою соціальних груп або суспільства взагалі (мезо та макро рівні). Н.Лін вказує на два методи, що використовуються для дослідження соціального капіталу на індивідуального рівні: «генератор імен» і «генератор позицій» [168, с.54-56]. У «генераторі імен», список контактів суб’єкта створюється для кожного із зазначених ресурсів. Наприклад, той, хто знає чиновника в місцевій адміністрації, має доступ до ряду ресурсів та інформації; той, хто належить до розширеної сім'ї, має доступ до більшої підтримки сім'ї; а той, хто знає одного або декількох колег у банківському секторі, має кращі фінансові поради. У «генераторі позицій», респонденту надається перелік соціально корисних позицій, що пов’язані з певними ресурсами або цілями індивіда, а потім запитується про першу особу, яка могла б надати доступ до цього ресурсу, додатково враховуючи рівень взаємин між ними (член сім'ї, друг, знайомий) [164, 234, 235]. Таким чином, «генератор позицій» вимірює соціальний капітал через здатність особистості отримувати

доступ до потужних соціальних знайомств. Відповідно до цього підходу, особа з високим рівнем соціального капіталу – це людина, яка пов’язана з друзями, які мають високий статус чи престижну професію, або знайомими, які втілюють інструментальні ресурси - наприклад, надання юридичної консультації (адвокат) або пропозиції щодо того, як дитині вступити до навчального закладу (посадова особа, яка приймає учнів до закладу освіти) [165, 166, 167, 168].

Друга соціологічна традиція трактує соціальний капітал як ресурс і власність групи. У цій перспективі соціальний капітал розглядається як колективне благо, яке виникає з тієї самої спільноти, отримуючи вигоду від її членів та їх сукупності. Наприклад, Дж.Коулман, вивчаючи роль сім’ї та громади та їхній вплив на успішність навчання школярів, зосереджує увагу на силі та частоті взаємодії, а конкретніше на тому, чи складається сім’я з батька та матері чи лише одного з батьків; на очікуваннях батьків щодо майбутнього їхніх дітей; на мобільності проживання; на те, чи працює мати або ні; на стосунки між батьками та дітьми; на тип школи, яку відвідує учень: державна школа, приватна чи приватна конфесійна – це питання, яке передбачає різницю в зв'язках колегіальних громад; та на існування зв’язків між батьками учнів [101, 102]. Для того, щоб пояснити їхній вплив на навчальні досягнення та відрахування з навчання, Дж. Коулман використовує наведені структурно-культурні показники, оскільки вважає їх визначальними у побудові всієї системи зобов'язань та очікувань, надійності, каналів інформації, норм та ефективних санкцій всередині соціальної організації. Ці елементи в сукупності складають соціальний капітал та дають індивідам більше можливостей у досягненні поставлених цілей. Як зазначає Дж. Коулман, вища частота взаємодії між батьками учнів (сильніше відчуття громади) підвищує здатність взаємного моніторингу за дітьми та їх навчаннями, полегшуючи потік інформації та введення санкцій, і сприяючи сподіванню на взаємну поведінку.

Інші дослідники вивчають такі атрибути, як норми та цінності, згуртованість, ролі та правила, довіру та міжособистісну взаємодію; усі ті когнітивні, структурні та реляційні активи соціального капіталу, які сприяють

колективним діям та досягненню цілей групи. Наприклад, В. Цай та С. Гошаль використали дані, зібрані від великої кількості респондентів, що належать до кластерів – бізнес-підрозділів багатонаціональної електронної компанії. Метою їхньої роботи було вивчити взаємозв'язки, що встановлюються між структурним, реляційним та когнітивним вимірами соціального капіталу, а також між цими вимірами та різними моделями обміну ресурсами та інноваціями продуктів у компанії. Вони виявили позитивний вплив соціальної взаємодії (структурний вимір), довіри (реляційний вимір) та спільного бачення (когнітивний вимір) та дійшли висновку, що інвестиції в неформальний соціальний капітал та офіційні соціальні угоди сприяють обміну та поєднанню виробничих ресурсів, а також сприяють інноваціям [230].

Дж. Онікс і П. Буллен у «Дослідженні Нового Південного Уельсу» (1997) розробили практичну методологію вимірювання соціального капіталу для громадських організацій, щоб оцінити вплив їхньої діяльності на формування громадської залученості. Використовуючи дані, отримані з п’яти австралійських громад, вони визначили один загальний основний фактор та вісім основних незалежних або ортогональних факторів, які в сукупності пояснюють приблизно 50 відсотків дисперсії соціального капіталу. Вісьмома факторами в порядку їх внеску в основний фактор були: участь у місцевій громаді; активність у соціальному контексті; почуття довіри та безпеки; сусідські зв’язки; сімейні та дружні зв'язки; толерантність до різноманітності; цінність життя; та робочі зв’язки [180].

Третій «класичний» підхід орієнтований на культуру та розглядає соціальний капітал як ресурс, який приносить користь широкій соціально-економічній спільноті. З точки зору цього макро або культурного підходу, існує дві методології вимірювання капіталу. Патнем використовує щільність добровільних організацій як основний інструмент шляхом вимірювання громадянської прихильності до кількості груп і асоціацій на душу населення (церковні групи, профспілки, спортивні групи, академічні чи професійні товариства, політичні та братські організації), до яких належать жителі кожного

регіону чи штату [151 с.1493, 199]. Багато дослідників критикують бачення Патнема, а разом з цим і інструмент, що використовується для оцінки соціального капіталу. Зокрема, було визначено, що Патнем не враховував такі аспекти, як добровільність організації, інтенсивність контактів і доброякісність діяльності (наприклад, злочинні та расистські організації теж є вільними асоціаціями) [124 с.445; 184].

Інша методологія в межах цього підходу проводить вимірювання соціального капіталу з використанням довіри як базового показника. У цьому типі досліджень, в опитуваннях задаються питання (наприклад, опитування «Світові цінності»): «Чи вважаєте ви, що більшість людей намагатимуться скористатися вами, якщо їм випаде така можливість, чи намагатимуться бути справедливими до вас?» (для вивчення сприйняття ймовірності опортунізму) та «Загалом, чи могли б ви сказати, що більшості людей можна довіряти або що ви не можете бути надто обережними у спілкуванні з людьми?» (для дослідження соціальної довіри або недовіри). У цьому випадку, показник соціального капіталу (рівень довіри) – це відсоток респондентів, які заявляють, що «більшості людей можна довіряти» [151 с. 1492; 184]. Для вимірювання довіри також використовується так званий «тест гаманця». Проводиться експеримент, в якому певну кількість гаманців втрачається в громадських місцях, і тест аналізує, скільки з них повертається громадянами, що їх знайшли. П. Кнек та С. Кіфер зазначають, що в їхньому дослідженні коефіцієнт кореляції між показником повернення гаманців та рівнем генералізованої довіри становить 0,67 (при максимальному значенні 1) [157, 158].

На рівні групи або суспільства існують також інші методики для дослідження та аналізу соціального капіталу, окрім довіри та членства в асоціаціях. Зокрема, інші підходи пропонують зосередитись на тих цінностях та переконаннях, які сприяють кооперативній поведінці. Респондентів запитують про їхню думку щодо таких питань, як сплата податків, зловживання суспільними благами, а також певні негативні явища, як несправедлива зміна їхнього становища в черзі, засмічення вулиць та інші подібні способи поведінки.

По кожній з позицій респондентів просять позначити відповідь за шкалою від 1 (ніколи не виправдано) до 10 (завжди виправдано). Дослідники припускають, що ці показники можуть бути хорошими індикаторами поширеності моральних вчинків та бажання людей залучатися до колективної дії для загального блага [211, с. 430]. Схожу до цього методологію використали С. Кнек та П. Кіфер, які ототожнюють соціальний капітал із «громадянським способом мислення» та вказують, що міцність норм та громадянської співпраці оцінюється на основі обґрунтування таких випадків, як, наприклад, вимагання державних пільг, на які особа не має права; уникнення сплати за квиток в громадському транспорті; брехня під час сплати податків; покриття шкоди, заподіяної припаркованому транспортному засобу та інші. Відповідь респондентів оцінюється за шкалою від 1 (ніколи не виправдано) до 10 (завжди виправдано). Цей модуль питань також походить з опитування «Світові цінності». Однак такий підхід також отримав суперечливу оцінку, адже більш ніж імовірно, що респонденти будуть неохоче визнавати свої рішення, особливо якщо вони протирічать поширеній у суспільству моралі. У цьому випадку часто використовуються паралельні запитання (питання-пастки), які дозволяють визначити правдивість, з якою людина відповідає на опитування [157, с. 1256].

В межах досліджень Світового Банку, на засадах рекомендацій щодо кількісного вимірювання рівня соціального капіталу шляхом масового опитування (опитування домогосподарств) К. Грутаерт, Д. Нараян, В. Джонс та М. Вулкоком було розроблено «інтегрований опитувальник». Концепція опитувальника побудована навколо шості вимірів соціального капіталу: *групи та мережі* (характер та ступінь участі домогосподарства у різних типах соціальних організацій та неформальних мережах, а також діапазон внесків, які вони отримують від них); *довіра та солідарність* (довіра до різних соціальних груп); *колективні дії та співпраця* (співпраця у громадських та інших колективних проектах, роботах тощо); *інформація та комунікація* (шляхи та засоби, за допомогою яких бідні домогосподарства отримують інформацію про кон'юнктуру ринку та державні послуги, а також про ступінь доступу до

комунікаційної інфраструктури); *соціальна згуртованість та інклюзія* (особливості стратифікації та динаміка конфліктів всередині спільноти); *розширення можливостей та політичні дії* (почуття щастя членів домогосподарства, розширення можливостей (empowerment) та здатність впливати як на локальні події, так і на результати політичного розвитку у більш широкому контексті) [128, 129].

Після публікації робіт Р .Патнема та досліджень Світового Банку, що присвячені вивченню впливу соціального капіталу на економічний розвиток, кількісні дослідження, що використовують методику масового опитування, отримали велику популярність. Багаточисленні міжнародні та національні дослідження, які охоплюють один або кілька вимірів соціального капіталу, виникають наприкінці 1990х – початку 2000х рр.. Деякі з цих опитувань були спеціально розроблені для вимірювання соціального капіталу. В інших випадках ключові питання щодо соціального капіталу є супутніми головній меті опитування.

Опитування респондентів на предмет довіри до інших, членства в організаціях громадянського суспільства тощо проводиться у ході дослідження «Світові цінності» (1981-2021), що являє собою набір репрезентативних національних обстежень, що охоплюють 125 країн світу [136]. «Євробарометр», регулярне опитування, яке проводиться в країнах Європейського Союзу з 1973 року, включає широкий спектр тем стосовно стану суспільної думки. Задоволеність демократією, довіра до різних інституцій, ступінь соціального залучення та прихильності відносяться до тем, що включені в опитування регулярно [109]. Міжнародна програма соціальних опитувань (International Social Survey Programme ISSP) - це транснаціональна мережа вчених-соціологів у 38 країнах, які регулярно проводять низку спеціальних фокусних досліджень. Серія модулів ISSP «Соціальні мережі» включає три опитування: «Соціальні мережі та системи підтримки», проведене у 1986 році, «Соціальні відносини та системи підтримки», проведене у 2001 році, та «Соціальні мережі та соціальні ресурси», проведене в 2017 році. Ці модулі присвячені вимірювання соціальних

мереж, системи соціальної підтримки, які становлять компоненти соціального капіталу [146].

С. Кнек і П. Кіфер використали показники довіри та показники сили громадянських асоціацій з дослідження «Світові цінності» для 29 країн із ринковою економікою для того, щоб перевірити два різних твердження про вплив соціального капіталу на економічний розвиток: «ефект Олсона» (асоціації душать розвиток шляхом погоні за рентою) і «ефект Патнема» (асоціації заохочують розвиток, ріст, шляхом підвищення довіри) [157, 158].

Д. Нараян і Л. Притчетт сконструювали показники виміру соціального капіталу в сільській Танзанії, використовуючи дані «Опитування про рівень соціального капіталу та бідності в Танзанії». У цьому обстеженні людям задавалися питання про масштаби й властивості їхньої діяльності, пов'язаної з асоціаціями, об'єднаннями різного роду, і про їхню довіру до різних інститутів й особистостей. Нараян і Притчетт співвідносять цей вимір соціального капіталу з даними по доходах родин у цих же селах і приходять до висновку, що соціальний капітал на рівні села підвищує доходи родин [178].

Прикладом якісних досліджень соціального капіталу може бути вивчення імміграційних співтовариств Портесом і Сенсенбреннером [189, 190]. Ці дослідники вивчали, що відбувається з імміграційними співтовариствами, коли деякі з їхніх членів домагаються економічного успіху й хочуть покинути громаду. Інтерв'ю з цими членами виявляють той тиск, що на них можуть робити міцні суспільні зв'язки; ці зв'язки бувають такими міцними, що деякі зі членів співтовариства англізують свої прізвища, щоб звільнити себе від зобов'язань, що накладає на них членство в громаді. Об’єктом дослідження Фернандес-Келлі були молоді дівчини в громадах міського гетто в Балтіморі. Дослідниця брала в них інтерв’ю та вела за ними спостереження і виявила, що нормативний тиск середовища покинути школу, завести дитини в підлітковому віці та відмовитися від офіційної роботи на цих дівчат є дуже великим [112].

Висновки до розділу 1.

Концепція соціального капіталу виникла з інтеграції соціологічних та економічних підходів. Хоча термін соціальний капітал є відносно новим, це поняття пов’язано із безліччю інших, як солідарність, довіра, репутація, норми та приналежність, та їхньою значущістю для економічної діяльності та групового співробітництва, як розроблено у роботах Девіда Юма, Адама Сміта, Карла Маркса, Георга Зіммеля, Еміля Дюркгейма та Макса Вебера серед багатьох інших. Сучасна теорія соціального капіталу була започаткована у 1980-1990 рр. і базується на роботах трьох основних авторів: Пьєра Бурдьє, Джеймса Коулмана та Роберта Патнема, які представили перші версії самостійної соціологічної теорії соціального капіталу. Зазначені автори започаткували традиції вивчення соціального капіталу переважно як індивідуального (Бурдьє), групового (Коулман) або суспільного (Патнем) блага. Дослідження Патнема також ознаменували зсув акценту в аналізі соціального капіталу з його економічної функції на пояснення його природи як суспільного блага – підхід, який багато в чому визначає сучасний стан наукових дискусій з приводу соціального капіталу.

В сучасній соціологічній науці соціальний капітал розглядається водночас як властивість структури соціальної системи та феномен, відтворений динамікою соціальної інтеракції. У першому розумінні він є «укорінений» у вигляді структурно оформлених зв'язків, ієрархій, порядків, що визначають можливості і межі соціальної поведінки. У другому розумінні соціальний капітал розглядається як продукт відтворення соціальних інтеракцій, поза якими він втрачається. У структурі соціального капіталу можна виділити компоненти, що виступають необхідними елементами його конституювання як структурно-когнітивно-реляційної системи, а саме соціальні зв'язки, соціальні норми, довіра, санкції, взаємні ціннісні орієнтації. Отже, різні форми соціального капіталу розглядаються як цілісність та взаємодія його структурних, когнітивних та реляційних компонентів.

Відтворення соціального капіталу не може бути зведено тільки до результатів індивідуального агентства (діяльності раціонально мотивованих суб'єктів). Соціальний капітал акумулюється й відтворюється на рівні соціальних мереж і груп, у яких поводження індивідів мотивоване не тільки раціональним вибором. Відтворення соціального капіталу на соцієтальному рівні тобто рівні суспільства визначається здатністю виникнення спонтанної кооперації та генералізованої довіри внаслідок кумулятивного ефекту взаємодії соціальних норм, мереж, санкцій, ціннісних орієнтацій.

На основі аналізу існуючої літератури, у межах заявленого в темі дисертаційного роботи дослідження, автор пропонує наступне визначення: *соціальний капітал* – це сукупність соціальних ресурсів, що визначаються кількісними (розмір та щільність мережі, частота взаємодії) та якісними (радіус довіри, характер норм взаємності) характеристиками системи взаємодії, що є укорінені у певній історично-культурній, ціннісній та соціально-політичній системі та результатом свого застосування мають підвищення ефективності взаємодії. Відтворення та використання соціального капіталу є можливим як на рівні міжіндивідуальної, так і міжгрупової або суспільної взаємодії.

Це визначення підкреслює низку властивостей та характерних рис соціального капіталу. Зокрема, сутність соціального капіталу як ресурсу, з якого виробляється вигода або певна користь; його укорінення у певній когнітивній (історично-культурній та соціально-політичній) системі, що включає спільні розуміння, історичні наративи, мову спілкування, загальні суспільні норми, які є зрозумілими та сприйнятими усім членам групи або суспільства. Дотримання суспільно прийнятних норм зменшує відстань між акторами, сприяє виникненню або зростанню довіри, знижує необхідність застосування санкцій. Фундаментальною засадою функціонування усіх цих механізмів є розуміння та прийняття соціальної норми усіма учасниками взаємодії, тому спільна когнітивна система є підґрунтям для виникнення та функціонування соціального капіталу у кожному суспільстві. Окрім цього безпосередньо виникнення та актуалізація соціального капіталу можливі лише у контексті соціальної взаємодії, яка

відбувається у межах певної соціальної структури. На індивідуальному рівні така структура може бути представлена як відносини між двома індивідами або соціальна мережа; на рівні групи соціальна структура включає в себе мережі взаємозв’язків та відносин всередині групи, а також зв’язки, які група має в іншими групами та інститутами у більш широкому соціальному контексті. На макрорівні соціальна структура представляє сукупність взаємопов'язаних груп, мереж, організацій, інститутів, що становлять внутрішню будову суспільства.

Розроблене визначення було покладено в основу схеми реалізації та відтворення соціального капіталу у суспільстві. Запропонована схема базується переважно на макро-підході Р.Патнема та функціональному підході Дж.Коулмана, але також підкреслює важливість елементів мотивації, ризиків та відповідності до контексту, запропонованих Адлером, Квоном, Фулі та Едвардзом, як регуляторів використання соціального капіталу. Нарешті, схема наслідує Нахапієт та Гошал у розрізненні структурних, реляційних та когнітивних елементів соціального капіталу, а також Велцела у розрізненні джерел, трансляторів та результатів соціального капіталу. У запропонованій схемі також зроблено спробу підкреслити взаємозв’язок між характеристиками, що визначають формування соціального капіталу на індивідуальному та груповому рівнях. Методологічною основою цієї схеми є поєднання суспільних та індивідуальних факторів як елементів системи реалізації соціального капіталу, а також запропоноване в літературі теоретико-аналітичне розмежування між структурним, реляційним та когнітивним аспектами соціального капіталу. Когнітивний аспект стосується ресурсів, що забезпечують спільну систему значень між суб’єктами, та включає спільну мова, історичні наративи, спільні установки та переконання, тобто переважно представлений культурно-ціннісною системою. Разом із культурою, тип політичного режиму, тип економічної системи, особливості історичного розвитку визначають характер системи суспільства в цілому, а також ті елементи соціальної структури та форми соціальної взаємодії, які є можливими у цьому суспільстві. До таких факторів середовища також можна віднести багато інших, як розвиток технологій. Наприклад, можливість

використання ресурсів онлайн соціальних мереж залежіть від наявності технологій доступу до мережі Інтернет. Процеси глобалізації також мають вплив на розвиток соціального капіталу як у нормативному полі шляхом прискорення обмінів інформацією поширення цінностей та норм, так і структурному через поширення міжнародних недержавних організацій (див. рис. 1.3).

Джерело: розробка автора

Рисунок 1.3. Система реалізації та відтворення соціального капіталу суспільства.

Реалізація соціального капіталу має циклічних характер, адже система взаємодії, у межах якої відбувається застосування соціального капіталу, водночас виступає середою його генерації або відтворення. Саме тому, взаємодії або співробітництво, колективна дія, оптимізацію яких було досягнуто завдяки використанню ресурсів соціального капіталу, є також джерелом соціального капіталу. Наприклад, функціонування громадянського суспільства, яке може бути представлено як співробітництво для захисту прав та інтересів громадян, потребує певного рівня соціального капіталу – довіри та поширення норм та цінностей усіма учасниками – та водночас громадянське суспільство виступає потужним джерелом генерації нового соціального капіталу.

Хоча власне носієм соціального капіталу завжди є система відносин (між індивідами або групами), ефекти застосування цього ресурсу можуть виникати на

індивідуальному, груповому або суспільному рівні. При цьому ефект соціального капіталу як приватного та колективного блага не завжди співпадає. Наприклад, тісні родинні зв’язки або зв’язки всередині однорідної спільноти своїм ефектом мають підвищення ефективності взаємодії всередині родини або місцевої громади. Але такі тісні відносини на рівні громади можуть заважати успішній інтеграції цієї громади (наприклад, етнічної меншини) у суспільство взагалі. Відмінною рисою при цьому є та ідентифікація, що використовується для визначення позиції актора у системі відтворення соціального капіталу.

Характерною рисою соціального капіталу є його функція, а саме підвищення ефективності взаємодії у межах певної системи взаємодії. Таким чином, ефект реалізації соціального капіталу завжди позитивний, але у межах певної системи взаємодії. Якщо з позиції інтересів індивідуального актора соціальний капітал являє собою ресурси, заключені у його соціальних зв'язках, що можуть бути активізовані для досягнення тих або інших особистих цілей (зазвичай досягнення особистих цілей також відбувається у формі взаємодій, тому ми зазначаємо, що ефектом свого застосування соціальний капітал має підвищення ефективності взаємодії на будь-якому рівні аналізу), то з позиції інтересів колективних акторів (груп, спільнот), соціальний капітал являє собою ресурс соціальних відносин всередині групи, що дозволяє індивідам взаємодіяти з більшою результативністю та ефективністю у порівнянні з результативністю індивідуальних зусиль поза системою таких внутрішньогрупових відносин. Негативні наслідки соціального капіталу виникають за рахунок існування у суспільстві різних інтересів акторів, груп та інститутів, коли позитивний ефект соціального капіталу на індивідуальному рівні має негативні наслідки в інших системах взаємодії – для певної соціальної групи або для суспільства взагалі. Наприклад, практики корупції мають позитивні наслідки для окремих індивідів або організацій у сфері економіки або в особистому житті, але є негативними для розвитку суспільства взагалі. Тобто можемо підсумувати, що такого явища, як негативний соціальний капітал не існує (оскільки це суперечить сутності

соціального капіталу як ресурсу), а більш доречно говорити про позитивні або негативні наслідки використання соціального капіталу на різних рівнях.

Соціальний капітал суспільства не слід уявляти як просту суму соціальних капіталів громадян та організацій в країні. Така модель у своєму найбільш спрощеному вигляді включатиме, окрім суми соціальних капіталів індивідуальних та організаційних мереж, незчисленні ефекти взаємодії цих мереж між собою, а також із мережами взаємодії на більш високих та більш низьких рівнях, зокрема регулятивний ефект системи соціально-політичних інститутів. Тому соціальний капітал суспільства певною мірою є аналітичним конструктом, багатомірною, багаторівневою, комплексною моделлю ресурсів безкінечної кількості соціальних взаємодій та ресурсів ефектів взаємодій цих взаємодій. Ця комплексна система підтримує відтворення (або зникнення) соціальних норм та соціальних мереж, сприяє зростанню або зниженню довіри. Це, у свою чергу, визначає кількість соціальних ресурсів, доступних даному суспільству, для підвищення ефективності суспільної взаємодії (тобто колективної дії). Взаємодія (або колективна дія) на рівні суспільства знаходить свій вираз у таких явищах, як розвиток політичної системи (становлення демократії, становлення правової держави); розвиток економічної системи (економічний зріст, ефективність банківської системи, зниження корупції); розвиток громадянського суспільства (розвиток вільних асоціацій, політична участь). Інша причина, чому соціальний капітал суспільства, є аналітичним конструктом це його нерівномірний розподіл між соціальними групами (етнічними спільнотами, регіональними громадами тощо). Отже національні показники середнього значення компонентів соціального капіталу теж є своєрідними аналітичними конструктами, проте їхнє використання виправдано результатами кросс-національних регресійних моделей, що підтверджують значущість середніх національних показників соціального капіталу для більш або менш високих індикаторів економічного та політичного розвитку досліджуваних країн.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [31], [32], [34], [132], [155].

РОЗДІЛ 2.
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

2.1. Специфіка досліджень соціального капіталу в Україні

Завданням цього підрозділу є дослідження підходів до аналізу соціального капіталу, його динаміки, компонентів та впливу на різні сфери суспільного життя, що були розроблені українськими вченими та дослідниками з інших країн Європи та світу, які вивчали соціальний капітал в Україні. Дослідження соціального капіталу, зокрема його головних елементів як довіра, членство у вільних асоціаціях, політична участь в Україні, разом із іншими посткомуністичними суспільствами, бере свій початок у середині 1990х рр. Багатоманітність визначень соціального капіталу у західній соціології знайшла своє віддзеркалення у численності визначень і дефініцій, розроблених українськими соціологами, філософами, політологами та економістами, адже поле досліджень соціального капіталу мультидисциплінарне [1, 2, 4, 8, 9, 13, 12, 18, 19, 42, 43, 44, 60]. Зміст концепції та теоретико-методологічні підходи до визначення елементів соціального капіталу, їхню типологію та пов'язані аспекти вивчали А. Бова, А. Колодій, В.Степаненко, М.Лесечко, М.Чемерис, О.Убейволк, О. Демків. Н.Степула, І.Комраницький, З.Галушка присвятили свої роботи темі формування соціального капіталу у кризовому суспільстві та такому, що трансформується [41, 42, 63, 64, 68, 70]. І.Козак, О.Сидорчук, К.Козлов, О.Кірєєва, В.Єлагін, М.Бондарнко досліджували державно-управлінські аспекти механізмів формування соціального капіталу, форм та каналів впливу соціального капіталу на національний розвиток та формування суспільного блага [26, 35, 62, 68]. Г. Жалдак досліджує формування, нарощення та використання соціального капіталу, зокрема розмежовує такі його типи, як зовнішній, внутрішній, вертикальний та горизонтальний [68, 70]. А. Баланда, В. Борисова, Н. Корж, Л. Четверікова розрізняють два основні компоненти у структурі соціального капіталу: структурний, що включає суспільні інститути, мережі,

асоціації та правила, на засаді яких вони функціонують, та когнітивний, до складу якого входить довіра, відносини, цінності та способи поведінки [38, 39, 68, 70]. М. Малік, О. Шпикуляк, В. Рябоконь вивчають формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку. А. Бова визначає членство в громадських і політичних організаціях, довіру до формальних і неформальних мереж як складові соціального капіталу. Науковець вказує на тенденцію до зменшення соціального капіталу в Україні, зокрема довіри до органів державної влади і зниження громадської активності. Водночас зростають такі форми соціального капіталу, як довіра до сім'ї, родичів, колег, церкви [68, 70]. Серед інших дослідників, також можна відзначити роботи В. Буркинського, А. Гриненка, О. Грішнової, Е. Гугніна, Ю. Зайцева, Т. Заяць, Л. Ємельяненко, А. Колота, І. Кочуми, І. Кравченко, Е. Лібанової, О. Оржель, Ю. Опалька, Г. Палія, І. Петрової, Ю. Полунєєва, Ю. Привалова, О. Рогожина, А. Ручки, Ю. Саєнко, М. Семикіної, Ю. Середи, О. Сердюка, А. Сіленко, В. Фесенко, В. Чепак, Н. Черниш та інших [9, 14, 15, 16, 28, 29, 37, 39, 45, 52, 57, 68, 70].

Широко поширеним у традиції української школи є підхід до визначення соціального капіталу як суспільного або групового ресурсу, що може бути мобілізований для досягнення колективного блага або взаємної вигоди. Роль соціального капіталу як суспільного блага, яке генерується та поділяється групою, підкреслюється тим, що його властивості та функції є похідними від відносин, ніж окремих індивідів. Наприклад, Ю. Зайцев визначає соціальний капітал як систему цілеспрямованих соціальних зв'язків, що виникають на рівні суспільства та на рівні окремого підприємства, і забезпечують соціальну організацію відносин між суб'єктами, основу якої складають взаємодія, довіра, надійність і прозорість у стосунках [28]. О. Грішнова зауважує, що соціальний капітал є особливою формою капіталу, що існує в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми та довіра, які створюють умови для координації й кооперації заради взаємної вигоди [14, 15]. С. Таран пропонує неординарне визначення соціального капіталу як усвідомлену необхідність узгоджених дій, засновану на розумінні взаємозалежності груп у суспільстві [68].

Важливість таких узгоджених спільних дій полягає у їхньому впливі на формування та відтворення структури соціального простору, сприяння виникненню спільних цінностей, актуалізації груп впливу у межах спільнот або суспільства взагалі. Соціальний капітал з позиції державного управління та відносин держави з носіями соціального капіталу вивчають М. Лесечко та О. Сидорчук [42, 41]. І.Лазаренко досліджує соціальний капітал з позиції пояснення ролі його складових, таких як цінності, довіра та мережі асоціацій, для практик соціальної допомоги [40].

Заслуговують уваги також підходи, в яких дослідники визначають співвідношення між соціальним капіталом на індивідуальному та суспільному рівнях. Наприклад, Ю.Привалов, О.Рогожин, Ю.Саєнко розглядають соціальний капітал як результат реалізації (використання) соціального потенціалу суспільства, як суми суспільних та індивідуальних можливостей демографічного, освітнього, професійного та іншого характеру [45]. В. Єлагін визначає соціальний капітал як складову національного капіталу суспільства, як агрегований показник колективної дії окремих людей і соціальних груп, які внаслідок синергетичного ефекту взаємодії складних біосоціальних систем отримують певні соціально-економічні результати [26]. Таким чином, соціальний капітал включає сукупність усіх суб'єктів соціального життя, включаючи індивідів, групи, організації, мережу їхніх взаємозв'язків, а також цінностей і норм, яких вони дотримуються, а також різні види діяльності, в межах яких відбувається їхня взаємодія. Культура, національні традиції, релігія і процес глобалізації часто визначаються як важливі джерела соціального капіталу. Зокрема, у якості суб’єкту, що може створювати умови для розвитку соціального капіталу у суспільстві, розглядається держава, а до інструментів, які можуть власне сприяти розвитку соціального капіталу, можна віднести державні політики з посилення певних культурних традицій, розвиток системи освіти, створення необхідних умов для розвитку та функціонування вільних асоціацій та громадських об’єднань, надання необхідних соціальних і економічних свобод, зокрема права власності, соціальної і національної безпеки тощо.

Деякі українські дослідники наслідують Р. Інглехарта, який визначив соціальний капітал як «культуру довіри та толерантності». Наприклад, А.Багнюк характеризує соціальний капітал як громадянську культуру довіри до людей і інститутів, суспільну єдність на основі загальновизначених норм і цінностей, а також бажання і здатність людей співпрацювати заради спільних цілей [2]. За цим підходом, соціальний капітал є продуктом міжособистісних стосунків, а показником якості і ефективності соціального спілкування стає квант (порція соціальної енергії, за автором) міжособистісного обміну. Як продукт міжособистісної взаємодії, соціальний капітал базується на нормах взаємності, що можуть бути визначені як очікування віддачі від соціальних відносин, оскільки індивід прагне досягнення своїх мети і чекає певної вигоди від свого залучення у певну мережу взаємин чи стосунків. Оскільки дослідники, що розвивають «культурний» підхід до визначення соціального капіталу, підкреслюють його характер як громадянської культури суспільства, то особливої ролі у процесі відтворення капіталу набуває громадянське суспільство. При цьому важливим є зауваження щодо значної ролі держави та права у процесах генерації капіталу. Державна влада може виступати у якості як екзогенного, так і ендогенного фактору соціального капіталу, оскільки з одного боку державна влада діє як зовнішній фактор щодо соціального капіталу, а з іншого – як невід'ємна складова широкої системи соціального капіталу, так як державна влада є однією з найважливіших форм людських стосунків.

Українські дослідники також підкреслюють комплексність, багатомірність, багатокомпонентність феномену соціального капіталу. Наприклад, Б. Буркинський та В. Горячук пропонують розглядати соціальний капітал у двох аспектах: як ресурс і як інституційне середовище. У своїй якості як ресурс, соціальний капітал – це сукупність реальних або потенціальних ресурсів, пов'язаних з наявністю стійкої мережі відносин взаємного знайомства і визнання, яка забезпечує своїм членам опору у вигляді колективного капіталу [9]. Соціальний капітал є обмеженим ресурсом, дефіцит якого зменшує економічні можливості окремих людей, їхніх груп і суспільства в цілому; він

зростає у процесі використання і зменшується, якщо тривалий час не використовується. Як інституційне середовище соціальний капітал – це сукупність діючих формальних і неформальних норм, правил і організацій, що дозволяють соціальним групам і суспільству в цілому організувати своїх членів для вирішення спільних економічних і соціальних завдань. Соціальний капітал як інституційне середовище забезпечує вирішення економічних групових цілей на основі більш ефективного використання ресурсів, а соціальних – шляхом впровадження соціальної справедливості. Такий підхід до визначення соціального капіталу як дуалістичного (або навіть багатомірного) явища значно ускладнює дослідження та операціоналізацію соціального капітал, однак автори зазначають, що трактування соціального капіталу в категоріях інституційного середовища є важливим, оскільки інші види капіталу функціонують всередині цього інституційного середовища. З огляду на багатомірність соціального капіталу, його джерелами можуть виступати міжособистісна взаємодія, моральні цінності, організації (органи влади, установи, підприємства, громадські організації). Міжособистісна взаємодія виникає на побутовому рівні, а моральні цінності, що включають традиції та звичаї, громадську думка та свідомість індивідів, формуються у процесі історичного розвитку і передаються у процесі соціалізації. Організації як джерело соціального капіталу формують формальні норми (сформовані, наприклад, органами влади) та неформальні норми (формуються такими організаціями, як громадськими організаціями).

Соціальний капітал може бути визначений як багатофункціональна форма капіталу, яка сприяє задоволенню інтересів особистості, а також служить громадським і груповим інтересам. У межах даного підходу, соціальний капітал можна охарактеризувати через здатність досягати мети через членство в групах та інших соціальних структурах [16]. Джерелами соціального капіталу виступають ціннісна інтеграція, обмежена солідарність, взаємний обмін, стійка довіра. Результатами застосування соціального капіталу можуть бути як позитивні: соціальний контроль, сімейна підтримка (як різновид групової підтримки), групові привілеї, так і негативні: обмежений доступ до можливостей,

обмеження особистої свободи, надмірні вимоги до членів групи, зниження рівня норм. Усі науковці підкреслюють систему соціальної взаємодії, тобто соціальну мережу або взаємини між двома або більше суб'єктами (індивідами, організаціями тощо) як необхідне структурне середовище виникнення соціального капіталу. Наприклад, А. Колот визначає соціальний капітал як сукупність суспільних причинно-наслідкових зв'язків, які встановлюються між окремими індивідами та соціальними групами на основі довіри і взаємності зобов'язань з метою ефективної економічної взаємодії [37].

Поширеними є спроби класифікації концепцій соціального капіталу. Зокрема, О. Демків у статті «Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри» [19] вчиняє спробу систематизації з метою адаптації аналізованого феномена до вітчизняного контексту на основі робіт С. Боргатті, К. Джонс, М. Еверет і Н. Лін. Він виділяє три рівні соціального капіталу - мікро-, мезо- і макрорівень. У першому випадку він виходить із визначення соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора, а індивідуальний соціальний капітал визначається як механізм зниження коштів трансакцій між індивідами внаслідок прямого чи опосередкованого знайомства між ними (тобто мережевий капітал). На рівні групи, соціальний капітал – це механізм зниження коштів трансакцій між індивідами внаслідок їх приналежності до однієї соціальної спільноти. На мезорівні у якості носія соціального капіталу виступають соціальні групи - спільноти індивідуальних акторів, які перебувають у межах більшої системи (суспільної), а отже, соціальний капітал мезорівня визначається як ендогенними факторами, які визначають соціальний капітал індивідуального актора, так і екзогенними, характерними для колективного актора, тобто суспільства в цілому. Нарешті, на рівні суспільства, соціальний капітал макрорівня – це механізм зниження коштів трансакцій між індивідами внаслідок їх приналежності до одного суспільства. Розмежування можна провести і на рівні механізму функціонування соціального капіталу, тобто на мікрорівні досягнення цілей відбувається за рахунок кількості і якості персоніфікованих зв'язків

індивіда, то на рівні суспільства – через реалізацію універсальних для всього суспільства цінностей і норм [17, 18, 19].

Поширеним є також підхід визначення та аналізу соціального капіталу на мезо-рівні, тобто рівні групи. У якості таких груп можуть виступати організація, етнічна меншина, професійна група, регіональна спільнота тощо. Наприклад, В. Болотова визначає соціальний капітал як «здатність і можливість акторів розпоряджатися обмеженими ресурсами завдяки включеності в соціальну мережу або соціальну структуру певного характеру для одержання додаткових ресурсів або полегшення досягнення певних цілей» [8]. Таке визначення набуває актуальності у межах дослідження соціального капіталу організацій та підкреслює процесуальний характер цього феномену, тобто що соціальним капіталом скоріше може вважатися певний процес використання ресурсів, але не самі специфічні ресурси. Автор зумовлює це тим, що сутність соціального капіталу пов’язана не з фізичними об'єктами або властивостями індивідів, а з існуванням певних мереж, зв'язків у певній соціальній спільності, які засновані на спільних нормах та довірі, а будь-який зв'язок або взаємодія – це завжди процес.

Цікавим є підхід О. Сибірякова, оскільки він надає визначення специфічної, партикулярної форми соціального капіталу – капіталу професійної спільноти державних службовців, яку він розуміє як властивість системи цієї соціально-професійної спільноти, що характеризується соціальними зв’язками і відносинами, які складаються в процесі соціалізації та професійної діяльності службовців всередині професійної спільноти та з населенням [58, 59]. Соціальний капітал державних службовців спрямований на отримання прибутку, у якості якого виступає ефективність діяльності державної служби. Важливою умовою досягнення мети виступає узгодження інтересів усіх учасників взаємодії: особистих, органу влади і населення, якому надаються державні послуги. Державна служба при цьому виступає посередником між державою і громадянським суспільством, а державні службовці – суб’єктами формування соціального капіталу в суспільстві [58, с. 95-97].

Іншим поширеним прикладом дослідження соціального капіталу на мезорівні, тобто рівні окремої соціальної групи, є дослідження спільнот мігрантів. Наприклад, Г. Селещук досліджує функціонуванні спільнот українських мігрантів у приймаючих країнах, а також роль соціального капіталу у цьому процесі. Автор зазначає, що міграція є процесом, укоріненим у певному соціокультурному контексті, найбільш істотними аспектами якого на етапі формування міграційного потоку є міграційні мережі. Соціальний капітал виступає у якості пояснювальної моделі процесів формування та відтворення міграційних потоків, а також виникнення та функціонування спільнот мігрантів у приймаючих країнах. Соціальний капітал мігрантських спільнот спрямований на збереження спільної етнічної та культурної ідентичності мігрантів в умовах іншого культурного середовища. Автор пропонує класифікацію спільнот мігрантів за співвідношенням внутрішнього (ексклюзивного) та зовнішнього (інклюзивного) соціальних капіталів та виділяє такі типи спільнот, як низькоефективна високоавтономна спільнота; високоефективна високо автономна; високоефективна та низькоавтономна спільнота [51].

Серед українських економістів концепція соціального капіталу також користується великою популярністю; довіра та інші елементи соціального капіталу розглядаються в контексті економічного розвитку підприємств, галузей економіки, зокрема сільського господарства, розвитку регіонів, а також як фактори економічного розвитку та подолання економічної кризи. Наприклад, О. Єрмакова пропонує методичний підхід до оцінки накопичення соціального капіталу, оснований на трьох складових, а саме ресурси (людський капітал); середовище (соціальне, психологічне та інституційне середовище); та складова ефективності [27]. Цей методичний підхід дозволяє дослідити не лише ресурсну складову соціального капіталу, але й здатність коректно та ефективно використовувати наявні ресурси, враховуючи позитивні ефекти синергії та взаємодоповнення. На накопичення соціального капіталу в Україні та її регіонах впливає такі позитивні фактори, як високий рівень людського розвитку, високий рівень міжособистісної довіри; і такі негативні фактори як низький рівень довіри

громадськості до держави та правових інститутів, несприятливе ділове середовище, номінальне членство в громадських організаціях та їх низький вплив на життя суспільства, низький рівень якості життя в цілому.

При цьому багато дослідників у цій сфері зауважують, що соціальний капітал може бути як позитивним, так і негативним, а отже ефективне використання соціального капіталу залежить від мети його використання: більшого накопичення позитивного соціального капіталу і менше – негативного. У якості прикладу негативного соціального капіталу часто наводяться практики корупції [55]. Зокрема, Т. Шаповалова досліджує різні показники корупції в українському суспільстві, визначаючи корупцію саме як негативний наслідок певних форма соціального капіталу. Автор вказує, що специфічною рисою розвитку негативного соціального капіталу в Україні є не лише неефективна діяльність державних інститутів, але й девальвація соціальних норм та моральних цінностей. При цьому процес знищення або зменшення негативного соціального капіталу гальмується толерантним ставленням населення до корупції. Високий рівень корупції, зубожіння населення, песимістичні настрої та анахронізми радянської ментальності належать до основних факторів, що мають негативний вплив на розвиток соціального капіталу [74].

Поширеним є також поле дослідження соціального капіталу як ресурсу для підвищення економічного росту, ефективності використання економічних ресурсів та як метод подолання економічної кризи. Наприклад, І. Кочума аналізує соціальний капітал, що існує в елементах громадської організації таких, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, та їхнє значення для економічної ефективності [39]. Ці елементи створюють умови для кооперації та координації з метою взаємної вигоди. Таким чином, зростання обсягу соціального капіталу сприяє оптимізації використання матеріальних і людських ресурсів, що у свою чергу сприяє економічному зростанню. Механізм соціального капіталу функціонує на різних рівнях, зокрема на рівні суспільства, де соціальний капітал постає «акселератором», підвищує ефективність використання інших ресурсів, знижуючи витрати та стимулюючі інноваційні процеси. На рівні суспільства,

тобто на макрорівні, автор визначає соціальний капітал як «сукупність норм, традицій, цінностей і довіри, що через систему специфічних структурних форм та інститутів визначає характер суспільної взаємодії». Структура соціального капіталу суспільства представлена економічними, соціальними та правовими інститутами, що сформувалися під впливом традицій і цінностей, культури, а також норми поведінки та громадські традиції як норми громадянського менталітету. Позитивними ефектами соціального капіталу на макрорівні є розвиток демократії, розвиток громадянського суспільства, суспільний добробут.

Важливе значення соціального капіталу для підвищення ефективності обмінів та взаємодії у сферу економіки підвищує актуальність дослідження джерел соціального капіталу, зокрема тих, що регулюються державою, що уможливлює використання політики для створення умов, що сприяють зростанню соціального капіталу [39]. Наслідуючи думку зарубіжних колег про переважно негативні наслідки державних спроб регулювання суспільних відносин (наприклад, Фукуяма відзначав, що держава не повинна втручатися у функціонування сфери людських відносин та громадянського суспільства), більшість авторів погоджується, що власне держава має обмежені інструменти безпосереднього впливу на соціальний капітал. Проте держава може створювати умови, що є сприйнятливими для розвитку соціального капіталу (або навпаки: такі, що призводять до його ерозії). До зразків державної політики, реалізація яких сприятиме зростанню соціального капіталу в Україні, можна віднести ті, що просувають розвиток демократичних інститутів та місцевого самоврядування, забезпечення свобод громадян, здійснення державного управління на принципах відкритості та прозорості, залучення громадян до участі у формування державної та місцевої політики, розвиток системи освіти з метою формування демократичного світогляду у громадян.

Низка дослідників приділяють увагу важливій ролі окремих елементів соціального капіталу, зокрема довіри. Багато досліджень підкреслюють провідну роль довіри для підтримання різних форм соціальної взаємодії та колективної дії,

що є головною функцією соціального капіталу. Довіра створює особливий зв'язок між соціальними суб'єктами, який визначає їхню взаємодію та кооперацію. В. Гєєц розглядає важливу роль інституціональної та міжособистісної довіри як «головного носія» соціального капіталу, аналізує тенденцію динаміки показників довіри в українському суспільстві у порівнянні із країнами Східної Європи [13]. Т. Стеценко вивчає функції довіри та недовіри як складових соціального капіталу та відзначає важливу роль довіри для підтримання стійкості та інтегрованості суспільства шляхом формування групових ідентичностей, нових відносин співробітництва і солідарності, а також різноманітних форм громадських асоціацій. Автор визначає довіру як позитивну морально-етичну, емоційну та водночас прагматичну оцінку соціальним суб'єктом деякого об'єкта з позиції його надійності і відповідності власним очікуванням [65]. Специфіку довіри як складової соціального капіталу розкривають функції, які вона виконує, тобто утворення та підтримання соціальних зав'язків, забезпечення та підтримання допомоги та підтримки, обміну інформацією та іншими благами, або власне «створення соціального капіталу», як зазначає автор. Водночас недовіра може сприяти поновленню або розширенню соціального капіталу через вплив на перевірку надійності та селекцію соціальних зав'язків. До інших важливих складових соціального капіталу автор відносить солідарність та толерантність.

Перші емпіричні дослідження соціального капіталу в Україні, що були проведені як українськими вченими, так і західними колегами, охарактеризували такі провідні риси стану соціального капіталу в Україні, як дуже низький рівень довіри та відсутність потужних соціальних мереж поза безпосереднім домогосподарством (родиною), що ускладнює співпрацю, колективну дію та співробітництво заради суспільного блага. Більшість дослідників погоджуються, що комуністична система залишила подвійну спадщину: люди мають високий рівень довіри до свого близького оточення (неформальний соціальний капітал) та високий ступінь недовіри до інших, зокрема офіційних державних установ (формальний соціальний капітал). Як зазначають Роуз, Мішлер та Херпфер,

«скептицизм – це переважне ставлення в цілому» серед респондентів усіх досліджуваних пострадянських суспільств [143, 155, 174, 203, 204, 205, 215].

Аналіз соціального капіталу в Україні часто відбувається в контексті вивчення стану громадянського суспільства. Громадянське суспільство інтегрує індивідів та державу через посередницькі соціальні інститути, незалежні від держави і прийняті державою як незалежні від неї, але ці взаємини є іншими у «негромадянському» суспільстві, в якому держава не керується верховенством права і прагне контролювати всі основні соціальні інститути. Реакція проти тоталітарних спроб мобілізувати громадян створює суспільство «пісочного годинника» - метафора, за пропонована Роузом. Він зазначав, що у нижній частині соціально-політичної системи існує жваве та багате соціальне життя, яке складається з потужних неформальних мереж, заснованих на довірі між друзями, родичами та іншими особистісними групами. На вершині ж цього «пісочного годинника» також є багате політичне та соціальне життя, в якому еліти змагаються за владу, багатство та престиж. Але обмін між верхом і низом обмежений: вузька середина пісочного годинника захищає людей від впливу недемократичної та репресивної держави, але й не дозволяю розвитку громадянського суспільства [203, 204].

Тенденціям та проблемам розвитку громадського суспільства, зокрема громадянських організацій та вільних асоціацій, присвячено роботи багатьох українських дослідників, зокрема С. Барматової. На основі аналізу статистичних даних автор відзначає позитивну динаміку кількості неурядових організацій, що свідчить про посилення значення та вагомості громадянського суспільства в Україні. Водночас підкреслюється важливе розмежування між «номінальними» (тобто формально зареєстрованими асоціаціями) та «реальними» (такими, що проводять активну діяльність, надсилають звіти до органів статистики тощо) [5]. Низький рівень консолідації громадянського суспільства в Україні пов’язаний серед інший причин із низьким інтересом членів суспільства до членства в таких організаціях, наявністю культурно-ціннісних відмінностей між різними соціальними групами та регіонами, а також відсутністю з боку політичних еліт

розуміння важливості громадянського суспільства для демократичного розвитку країни і, як результат, дуже обмежена підтримку функціонування недержавних організацій з боку держави у адміністративному чи фінансовому аспектах.

Низькі показники членства в організаціях громадянського суспільства багато дослідників пов’язують із відсутністю міцних горизонтально-інтегруючих (bridging) зав’язків за межами первинного кола спілкування (родини, друзів, колег), причини чого вбачаються у наслідках комуністичного минулого, а також високій нестабільності періоду пост-комуністичних трансформацій. Наприклад, М. Говард визначає взаємозалежні фактори, що негативно впливають на членство в асоціаціях, які усі походять з минулого досвіду людей і включають недовіру до комуністичних організацій, стійкість мереж дружби та посткомуністичне розчарування [143, с. 26]. Оскільки раніше (за часів СРСР) членство (у комсомольських та інших організаціях) базувалося головним чином на зобов'язаннях та зовнішній відповідальності, а не на внутрішніх та добровільних ініціативах, у пострадянські часи це призвело до того, що більшість людей все ще «сильно недовіряють і уникають вступу до будь-яких формальних організацій, навіть в нових вільних і демократичних умовах» [143, с. 27]. Оскільки публічна сфера була надзвичайно політизованою та контрольованою державою, люди могли відкрито висловлювати свою думку лише в своїх мережах близьких друзів та членів сім'ї [143, с. 28]. Як результат, контраст між формальними інститутами та неформальною поведінкою людей у повсякденному житті був очевидним, і його можна описати з точки зору двох форм соціального капіталу: «єднального» капіталу, представленого реальністю неформальних мереж, міжособистісних стосунків та взаємодій, та «горизонтально-інтегруючого» капіталу, представленого мережею формальних організацій із примусовим членством. За часів незалежності України ситуація змінилася: ринкова економіка вирішила проблеми постачання та доступу до усіх споживчих товарів, що зменшило роль неформальних мереж знайомств як необхідних каналів доступу, а функціонування багатьох громадських організацій засновано на добровільних засадах. Однак багато дослідників продовжують

підкреслювати велику роль «єднального», неформального соціального капіталу у посткомуністичних суспільства. Зокрема мережі близьких друзів та сім'ї залишаються надзвичайно помітними та важливими у всьому посткомуністичному регіоні, які функціонують як замінник офіційних та громадських організацій. Більш того, зростання практик корупції та зменшення прозорості та підзвітності функціонування багатьох політичних інститутів та державних установ, що стали характеристиками процесу пострадянських політичних трансформацій в усіх суспільствах, змінило характер та цільове призначення мереж неформальних знайомств (з отримання доступу до споживчих товарів на отримання доступу до інформації, долання бюрократичних перешкод тощо), але не зменшило їхньої актуальності. Важливо додати, що механізм виникнення негативних наслідків комуністичного минулого на розвиток соціального капіталу у пострадянських суспільствах, зокрема в Україні, існує не лише на рівні суспільства взагалі, але й на індивідуальному рівні. Наприклад, такі особливості соціокультурного типу «Homo Sovieticus», як пасивність до управління власним життям, відсутність політичної ідентифікації та опора на неформальні мережі негативно впливають на схильність людей бути членами громадських організацій [122].

Беручи до уваги негативну роль комуністичного минулого у формування соціального капіталу, певні його риси не є унікальними для Україні та простежуються і в інших посткомуністичних та пострадянських державах. Наприклад, порівняльний аналіз різних форм соціального капіталу в Україні і в Румуні, проведений Войку та Басіною із використанням даних досліджень «Світові цінності» та «Європейські цінності» за 1999-2004 рр., показав, що ці дві країні характеризуються схожими тенденціями та закономірностями щодо більшості вимірів соціального капіталу. Зокрема, за такими індикаторами, як зустрічі із друзями, оцінка дружби (у порівнянні з сім'єю), членство в асоціаціях, довіра до людей та інститутів, участь у масових акціях протесту, автори роблять висновок, що в обох суспільствах розвинулася культура «неучасті». Рівень довіри до громадських об'єднань залишається низьким протягом усього досліджуваного

періоду, структура залучення до різних типів громадських об'єднань залишалася майже незмінною з 1994 року. Переважна більшість населення (понад 80%) не належали до жодної асоціації, тоді як більшість людей, які приєднуються до асоціації як члени, обирають традиційні організації - профспілки або релігійні організації. В обох країнах люди віддають перевагу приватним установам замість суспільних, їм бракує культури зустрічей з друзями, а також, загальніше, культури участі. Розвиток відносин усередині родини та надання низьких кредитів довіри інститутам та іншим людям є спільними рисами як для Румунії, так і для України. Таким чином, перевагу «єднального» капіталу над «горизонтально-інтегруючим» можна вважати характерною рисою усіх посткомуністичних суспільств. Поширена корупція все ще підриває розвиток культури участі та «вертикально-інтегруючого» соціального капіталу, але в довгостроковій перспективі, заключають автори, Румунія та Україна йдуть шляхом розвитку [237, 238].

Ф. Сарачіно та М. Мікуцка провели порівняльне дослідження різних компонентів соціального капіталу в країнах Західної та Східної Європи. Результати дослідження показали, що у Східній Європі соціальний капітал є нижчим, ніж у Західній, однак до цього загального твердження слід ставитися обережно, оскільки весь регіон дуже неоднорідний [212]. Рівень довіри та соціального капіталу наближався до середньоєвропейського в Словенії, Чехії та Словаччині, тоді як він був значно нижчим в Польщі, Угорщині, Латвії, Литві, Румунії, Болгарії, Росії та Україні. Бартковський та Ясінська-Канія склали подібну картину: соціальна участь була відносно високою і зростала в Чехії та Словаччині; на відміну від них, у Польщі та Угорщині висока соціальна залученість у 1990-х роках знизилася до рівня країн, що належать до колишнього СРСР [84]. Україна, Білорусь та Росія виділялися не лише найнижчим рівнем економічної свободи, громадянських свобод та соціально-економічного розвитку, але й найнижчим рівнем участі у громадських організаціях, добровільної діяльності на рівні громади, волонтерства тощо – незважаючи на відносно високі показники офіційного членства в організаціях (наприклад, профспілки або молодіжні організації).

Окрім міжнародних досліджень, важливим джерелом інформації щодо стану різних компонентів соціального капіталу є дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», що побудовані на щорічних опитуваннях громадської думки. Опитування використовують метод випадкової ймовірнісної вибірки дорослого населення країни, а отже дані є репрезентативними для усього населення країни та дозволяють проаналізувати динаміку змін у соціальному капіталі суспільства з 1994 року. Дослідження включає такі показники соціального капіталу, як членство у громадянських та політичних організаціях, довіра до членів родини, друзів, сусідів, співвітчизників, довіра багатьом соціальним та політичним інститутам, зокрема органам державної та місцевої влади, судовій системі, засобам масової інформації, недержавним організаціям, участь в суспільних заходах, зокрема акціях протесту, демонстраціях, практики соціальної підтримки у родині та між друзями, практики проведення вільного часу, зокрема спілкування із друзями, близькими, колегами [22].

Слід відзначити, що у дослідженнях соціального капіталу в Україні суттєво переважають кількісні методи (аналіз статистики, результатів масових), а використання якісних методів є доволі рідким. Прикладом такого дослідження є використання глибинних інтерв'ю для вивчення трансформацій соціального капіталу внаслідок військового конфлікту в Україні та ролі добровільних служб та волонтерських рухів у цій зміні. Дослідження виявило зміни у структурі «єднального» соціального капіталу, де виникає така нова формація, як братство, яка замінює попередні близькі зв'язки з родиною та друзями. Крім того, добровільні організації та волонтери (що зазвичай належать до «горизонтально-інтегруючого» соціального капіталу) перетворюються на суб'єкти «єднального» зв'язку. Таким чином, нові форми соціального капіталу генеруються завдяки існуванню волонтерських організацій, і саме ці мережі стають джерелом важливої соціальної підтримки під час військових конфліктів, що пом'якшує негативні емоційні реакції на травмуючі події [149].

2.2. Джерела та форми соціального капіталу в Україні

Незважаючи на проблеми з наявністю багатьох дефініцій і методик вимірювання, концепція соціального капіталу сприяла виникненню серії дуже важливих емпіричних досліджень та теоретичних дискусій, які стимулювали перегляд значення людських відносин та довели, що наявність щільних мереж у суспільстві та супутні їм норми узагальненої довіри та взаємності дозволяють членам групи або громадянам ефективніше долати проблеми колективних дій. Існуюча література визнає соціальний капітал важливим для ефективного функціонування ринкової економіки та інституціоналізації стабільної ліберальної демократії [119, 155], зростання валового внутрішнього продукту, більш ефективного функціонування ринку праці, зменшення рівня злочинності та підвищення ефективності державних установ [80, 139, 152, 194]. Соціальний капітал є важливою змінною в освітній сфері, що сприяє досягненню вищих результатів у школі, у сфері охороні здоров'я, де соціальний капітал сприяює покращенню стану психічного і навіть фізичного здоров’я індивідів [33; 80; 103; 154; 199, с. 226-235; 203; 204; 205; 227]. У соціальній сфері соціальний капітал полегшує життя в багатоетнічних та мультирасових суспільствах і сприяє проявам толерантності та прийняття інших. Наявність великої низки потенційних позитивних наслідків соціального капіталу актуалізує дослідження його джерел, що є завданням даного підрозділу. Другим завданням є розрізнення типових форм соціального капіталу в Україні, а також визначення тих, що мають найбільший позитивний ефект для суспільного добробуту.

В існуючій літературі джерела соціального капіталу часто згадуються як довгий перелік факторів, які стосуються практично всіх аспектів людського існування. Джерела соціального капіталу можуть включати фактори, що сприяють соціальній взаємодії та обміну, розробці норм цих взаємодій і навіть фактори, що формують переконання та цінності, що є частиною культури суспільства. До таких факторів різні джерела відносять історію та культуру, релігію, економічні та політичні системи, включаючи формалізовані

інституційні відносини та структури, правову та правоохоронну системи, розмір і характер соціальної держави, економічну нерівність та класову структуру суспільства, етнічну та соціальну неоднорідність, характеристики громадянського суспільства, фізичне середовище існування громад та спільнот, включаючи транспортну систему та міський дизайн, житлову мобільність, телебачення та цифрові технології, сім'ю, освіту, індивідуальні цінності та переконання тощо. Кожне з перелічених джерел має складні взаємозв'язки із соціальним капіталом. Наприклад, міський дизайн, що передбачає площадки для спілкування або сумісного проведення вільного часу серед сусідів або молоді, буде підтримувати генерацію соціального капіталу. Житлова мобільність впливає на те, чи складають люди тісні стосунки з сусідами: у районах з високою мобільністю мешканці, як правило, не бажають інвестувати час та ресурси у налагодження стосунків із сусідами через великі шанси переїхати в інший район. В обох наведених прикладах, наявність умов для повторних взаємодій з часом сприяє розвитку довіри та норм взаємності, а їхня відсутність матиме зворотній ефект.

Задля подальшого аналізу буде доречним звернутися до класифікації джерел соціального капіталу за його рівнями, оскільки певні елементи соціальної структури або індивідуальні особливості суб’єкта можуть мати більш або менш важливу роль як джерела соціального капіталу в залежності від того, чи розглядається соціальний капітал на рівні індивіда, групи або суспільства взагалі. Отже, на *мікрорівні* або на рівні індивіда, джерелами соціального капіталу виступають індивідуальні соціально-психологічні, демографічні та соціально-економічні характеристики індивіда, зокрема психологічний тип особистості, вік, сімейний статус та розмір родини, соціальний клас, освіта, тип зайнятості, релігія, звички споживання тощо. На *мезорівні* тобто на рівні соціальних груп або місцевих громад, джерелами соціального капіталу стають громадянське суспільство, система освіти, етнічна та соціальна структура групи та суспільства, мобільність, транспортна система та інфраструктура містобудування. Нарешті, на *макрорівні* або на рівні суспільства взагалі

джерелами соціального капіталу стають історія та культура, соціальна структура та ієрархія у соціумі, характеристики ринку праці та соціальної держави [139].

Доречним може також служити розмежування джерел за різними аспектами соціального капіталу, тобто структурним, когнітивним та реляційним. Зокрема, дослідження соціального капіталу з позиції суспільного блага особливо актуалізує вивчення когнітивних та реляційних форм (тобто норм та довіри). Причина полягає в тому, що не всі типи соціальної структури (мережі) сприяють розвитку суспільства шляхом заохочення колективної дії у довготривалій перспективі. Мережі можуть мати і протилежний ефект шляхом зміцнення або надання повноважень недемократичним групам та організаціям. Тому у межах великих соціальних груп, як суспільство, пріоритетним є розвиток тих форм соціального капіталу, що забезпечують додаткові ресурси, доступні для всіх його членів [9]. В умовах суспільства можливість колективної дії обумовлена готовністю індивідів до взаємодії та співпраці із незнайомцями – іншими громадянами за межами своєї родини, кола друзів або сусідів, з якими особистих стосунків ще не встановлено – або не буде встановлено взагалі. У цьому контексті узагальнена довіра, тобто довіра до людей взагалі, та наявність та поширення спільних соціальних норм (цінностей тощо) стають провідними елементами соціального капіталу, що уможливлюють кооперативну поведінку та колективну дію на рівні суспільства [222, 223, 224, 225].

Норми взаємності та інші установки, що регулюють співробітництво та соціальну взаємодію, можна поділити на загальні та партикулярні. Останні – це такі, що зумовлені характером та правилами, встановленими у межах конкретних відносин. Традиції конкретної сім'ї можуть служити прикладом неформальних партикулярних норм, а правила поведінки, встановлені у конкретній організації, є формальними партикулярними нормами. Окрім таких специфічних норм взаємодія у суспільстві регулюється і загальними нормами, стереотипами, установками, що є елементами національної правової системи, а також культури та домінуючої суспільної моралі. Таким чином, культура, зокрема норми моралі та традиції, виступають важливим джерелом соціального капіталу, його

когнітивної складової. Такі норми та цінності формуються у процесі історичного розвитку суспільства та є результатом взаємодії багатьох факторів, зокрема впливу пануючої релігії та політичної ідеології. Моральні цінності та норми засвоюються у процесі соціалізації та передаються від покоління до покоління у процесі виховання у родинному колі, у школі тощо. Якщо формальні норми (як право, адміністративні норми громадської поведінки), спираються на примус та силу державної влади, то виконання моральних норм та цінностей забезпечується власними переконаннями, силою суспільної та індивідуальної свідомості. Зазвичай це уявлення чесність, справедливість, гуманність, альтруїзм, добро, суспільне благо тощо. Ці норми та цінності самі по собі ще не становлять соціальний капітал (для реалізації якого потрібні й інші компоненти, як сприятлива соціальна структура, мотивація, довіра тощо), однак є його культурно-нормативною основою. Крім того, норми суспільної моралі включають як ті установки, що підкреслюють важливість співпраці, так і інші, що роблять наголос на необхідності у першу чергу дбати про власні інтереси [9]. Отже, зазначені вище інші елементи системи соціального капіталу будуть визначальними стосовно того, які саме норми буде актуалізовано у певній взаємодії. Ідеальною нормативною моделлю з точки зору соціального капіталу як ресурсу суспільного розвитку є ситуація, коли відбувається зближення формальних та неформальних норм, тобто коли слідування формальним нормам права та законам регулюється не стільки страхом перед потужною та ефективною системою санкцій (оскільки застосування санкцій потребує ресурсів, а отже не відбувалося б зниження трансакцій взаємодії), а під впливом категорій моралі.

Багато уявлень про соціальний капітал ґрунтуються на важливості соціальних взаємодій і добровільних асоціацій як необхідних чинників та джерел соціального капіталу [224]. Зокрема, Патнем вважав регулярні практики соціальної взаємодії найбільш важливим механізмом вироблення норм взаємності і довіри [194, 195, 196, 197]. Громадянські організації та вільні асоціації розглядаються як джерело соціального капіталу оскільки вони

виступають у якості агентів соціалізації, що сприяють вивченню практик кооперації та співробітництва заради загальної мети, а також виникненню довіри. У суспільствах, де мережа вільних асоціацій сильніша, більш щільна та гетерогенна, практики колективної дії та довіри згодом виходять за межі діяльності асоціації та поширюються у суспільстві. Існуючі емпіричні дослідження показали, що члени недержавних організацій та вільних асоціацій частіше проявляють демократичні та громадянські настрої, а також є активнішими у різних формах політичної участі. Дослідники громадянської культури Алмонд і Верба виявили, що члени асоціацій є більш політично активними, більш обізнаними про політику, більш оптимістичними щодо своєї здатності впливати на політичне життя, частіше підтримують демократичні норми, мають сильніше почуття групової ідентичності [81].

Визначення громадянського суспільства як джерела соціального капіталу пов'язане з відповідністю недержавних організацій та вільних асоціацій певним критеріям. По-перше, необхідно відрізняти «номінальні» організації від реально діючих. Тобто організації, до єдиних атрибутів яких належать формальна реєстрація та формальний список членів, не мають нічого спільного із механізмами виникнення та розвитку соціального капіталу. Лише реально діючі організації, в межах яких відбувається особиста взаємодія та співробітництво їхніх членів, можуть вважатися за такі, що сприяють розвитку соціального капіталу. Також слід відрізняти вільні асоціації від організацій, де членство є примусовим (наприклад, професійні спілки на деяких підприємствах). Діяльність таких організацій за своєю формою та змістом може бути дуже схожою на активність вільних асоціацій. Але у випадку організацій, членство в яких засновано не на вільному волевиявленню членів, мотивацією до членства і співпраці у межах організації виступають не довіра чи почуття спільної мети, спільних інтересів, а примус, санкції та тиск соціального оточення. Активність та взаємодія у межах таких організацій зникає, як тільки зникають зовнішній тиск до приєднання та санкції за відмову до приєднання. Досвід кооперації та спільної взаємодії також буде більш важливим як чинник розвитку соціального

капіталу за умови гетерогенного складу організації, тобто якщо до складу організації входять особи різного релігійного, етнічного, соціально-економічного походження. Нарешті, важливим фактором є неієрархічний тип організації, оскільки взаємозв'язки у вертикальних мережах через свою асиметрію не можуть створюють досвід взаємності та кооперації в тій же мірі, що і відносини в горизонтальних мережах [197, 198, 222, 223, 225].

Розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається доволі динамічно та характеризувався виникненням організацій нового типу, зокрема зменшенням кількості профспілок та збільшенням кількості добровільних об'єднань у 1990-ті рр., зростанням протестного руху на початку 2000х рр. та подіями Помаранчевої революції як його кульмінації у 2004 р. Водночас з'явилися громадські ради при органах виконавчої влади та було запроваджено консультації із громадськістю. У 2007 р. відбулося ухвалення Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, у 2010-2013 рр. – Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, а також низки нових законів та актів з врегулювання правового статусу недержавних організацій, процедур їх легітимації, ведення ними господарської діяльності тощо. Нарешті, у 2015-2015 рр. відбулася розробка та ухвалення Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на наступні п'ять років. Революція Гідності у 2013-2014 рр. подальшим чином змінила роль громадянського суспільства, яке стало повноправним учасником процесів реформування та розвитку в Україні. Відмінною рисою 2014-2020 рр. стало істотне зростання рівня самоорганізації населення та виникнення волонтерських рухів.

Згідно із даними експертного оцінювання V-Dem (Varieties of Democracy – Різновиди демократії), індекс сталого розвитку громадянського суспільства в Україні має два важливі періоди стрімкого зростання: у 1990-1991 рр. значення індексу збільшилося з 0.36 до 0.61, а у 2004-2005 рр. – з 0.61 до 0.80 [233]. Отже, розпад СРСР та Помаранчева Революція стали важливими історичними подіями, які суттєво підживили розвиток громадянського суспільства. Період 2010-2013

рр. можна вважати періодом певної стагнації, коли значення індексу громадянського суспільства знизилося з 0.80 до 0.72. В період після Революції Гідності, попри існуючі перешкоди політичного та економічного характеру, індекс показав новий позитивний етап у розвитку громадянського суспільства (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Індекс сталого розвитку громадянського суспільства (від 0 до 1)

Рік	**1990**	**1991**	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**
Індекс	0.357	0.610	0.648	0.648	0.655	0.648	0.655	0.612	0.612
Рік	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Індекс	0.612	0.568	0.568	0.568	0.582	0.613	0.798	0.756	0.792
Рік	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
Індекс	0.792	0.777	0.719	0.722	0.722	0.723	0.736	0.755	0.758
Рік	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**					
Індекс	0.786	0.751	0.729	0.765					

Джерело: побудовано автором на основі V-Dem (www.v-dem.net) [233].

Перевагою бази V-Dem є наявність порівняльних даних по великій кількості країн світу, що дозволяє краще зрозуміти вплив загальних для Східної Європи (наприклад, спадщина комуністичного режиму) та специфічних факторів на розвиток громадянського суспільства, зокрема визначної ролі держави та її політики стосовно забезпечення демократичних свобод. Так, за рівнем сталого розвитку громадянського суспільства Україна (0,77) має схожі позиції із Польщею (0,72); Румунія (0,89) та Грузія (0,93) мають вищі показники, а ситуація в Росії з початку 2000х рр. характеризується впевненим спадом у розвитку громадянського суспільстві (0,31 у 2020 р.) (див. рис. 2.1). Індекс сталого розвитку громадянського суспільства є багатокомпонентним агрегованим показником, що врахує виникнення нових та зникнення старих організацій, середовище, в якому діють організації, переслідування з боку держави тощо. Зокрема, значення компоненту державних переслідувань діячів громадянського суспільства в Україні має найвищі значення у 2000-2003 рр., а також певні коливання спостерігаються у 2014 та 2019 рр..

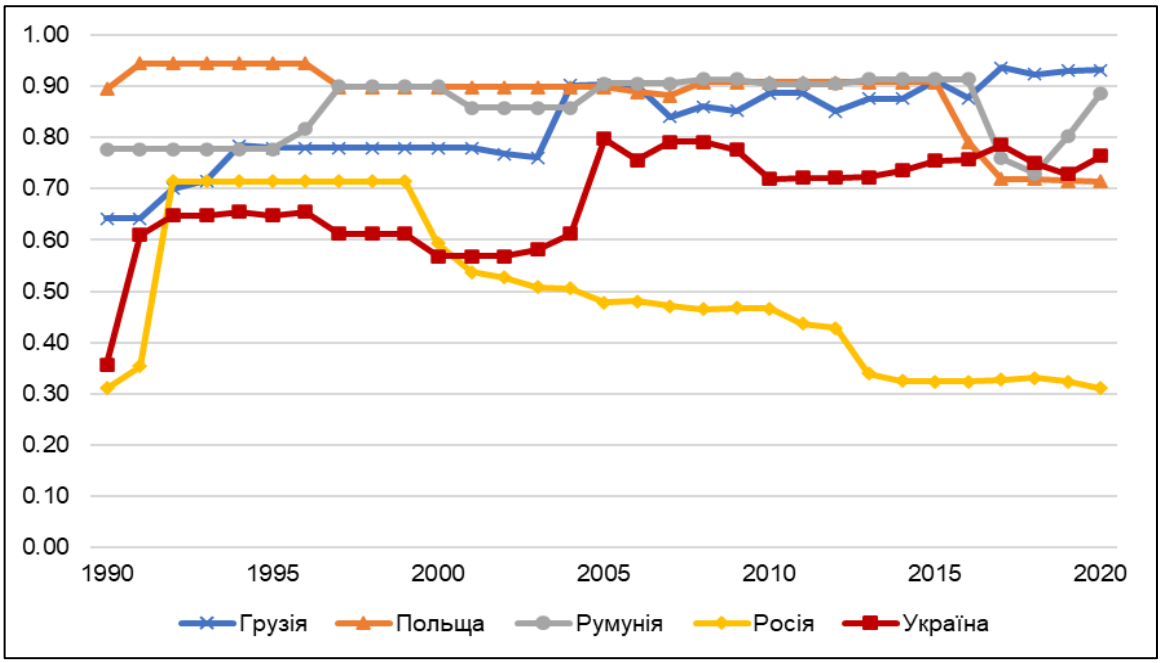

Джерело: побудовано автором на основі бази V-Dem (**www.v-dem.net**) [233].

Рисунок 2.1. Індекс сталого розвитку громадянського суспільства (від 0 до 1)

За даними Державної служби статистики України, станом на початок 2018 року в Україні налічувалося 25 988 громадських організацій [5]. Таким чином, за період незалежності України громадянське суспільство пройшло великий шлях, що характеризується його інституціоналізацією, зокрема виникненням нормативно-правової бази, появою нових форм недержавних організацій. Разом з тим статистичні дані та результати опитувань показують, що доволі невелика частка населення країни є членами однієї чи декількох організацій. Згідно з результатами дослідження, проведеного у 2019 р. Фондом Демократичні Ініціативи імені Ілька Кучеріва, лише 7,5% громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності (для порівняння, у 2013 р. – 8%). Існують і певні відмінності за регіонами: найбільше долучених до активної громадської діяльності виявилося у Західному регіоні (13%), у Центральному – 8%, у Східному – 7%, а найменше – у Південному (2%) [23]. Схожі показники участі демонструють і опитування Інституту соціології НАНУ.

Рівень членства у клубах за інтересами становить у середньому 1,5-3,0% опитаних, у творчих спілках близько 1,0-1,2%, у молодіжних організаціях 1,5%,

у спортивних організаціях близько 3%, у професійних товариствах 2,0-3,0%, у релігійних організаціях 3,0-4,0%. Можемо відзначити, що у 1994-2018 рр. членство у суспільно-політичних рухах збільшилося з 0,4% до 1,7%, у громадянських організаціях – 0,9% до 1,7%. Проте важливо також підкреслити, що зміни у 2-3% знаходяться у межах похибки вибірки, а отже не є значущими. Таким чином, роль громадянських організацій як джерела соціального капіталу в Українському суспільстві ускладнюється тим фактом, що доволі мала частка населення приєднується до таких організацій і ще менша – бере активну участь у їхній роботі і заходах, які є необхідною передумовою взаємодії і співпраці як основних процесів, під час яких розвивається та посилюється довіра, солідарність та здатність до колективної дії (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Членство у громадських та політичних організаціях в Україні (%)

	Клуб за інтересами	Суспільно-політичний рух	Громадська організація	Творча спілка	Спортивний клуб, товариство	Професійне обєднання	Молодіжна організація	Релігійна організація	Не належу до жодної
1994	2.0	0.4	0.9	1.2	3.2	2.7	1.7	3.0	82.2
1996	1.6	0.4	0.6	0.4	2.7	2.3	1.6	3.3	86.7
1998	1.3	0.4	0.6	0.7	2.7	2.0	1.4	3.9	86.6
2000	2.5	0.2	0.8	0.6	2.8	2.9	2.0	5.2	82.9
2002	1.2	0.7	0.7	0.4	2.0	2.8	1.8	4.0	83.9
2004	1.7	0.6	0.7	0.5	2.1	2.9	1.4	4.2	83.8
2005	1.8	0.4	0.7	0.8	1.9	3.3	1.3	3.8	83.7
2006	1.7	0.8	0.9	0.5	1.8	1.9	1.3	2.6	83.6
2008	2.2	0.7	1.3	0.8	2.4	2.6	1.6	2.8	83.3
2010	1.1	0.4	1.2	0.4	3.0	2.6	2.0	3.6	83.6
2011	1.0	0.3	0.7	0.4	1.4	1.5	0.9	1.1	87.0
2012	1.8	0.3	0.6	0.8	2.5	2.0	1.5	2.6	85.9
2014	1.6	0.9	1.1	0.7	1.4	1.8	1.1	2.7	86.9
2016	2.4	0.6	1.9	1.1	2.8	2.8	1.4	4.6	82.1
2018	3.1	1.1	1.7	1.2	3.6	1.7	1.6	2.9	83.1

Джерело: моніторинг «Українське суспільство» 1994-2018 [22].

Причини низької залученості населення до діяльності недержавних організацій є цікавим дослідницьким питанням, адже як свідчать результати опитування, проведеного Центром Разумкова, громадські організації та волонтерські рухи користуються значним кредитом довіри серед населення (46% та 68% відповідно) [24]. Тобто гіпотезу щодо недовіри до громадських організацій, успадкованої з часів СРСР та підконтрольних комуністичній партії об'єднань громадян, як основної причини низької активності населення у вільних асоціаціях, можна відкинути. Звернемося до результатів іншого опитування громадської думки, проведеного Фондом Демократичні Ініціативи: головною причиною своєї неучасті у діяльності громадських організацій у 2019 році громадяни називають те, що подібна діяльність їх взагалі не цікавить (38,5%) [23]. Таким чином, головним викликом щодо розвитку громадянського суспільства, зокрема його ролі як джерела соціального капіталу, можна вважати відсутність мотивації серед громадян до участі у роботі вільних асоціацій. До таких мотивацій існуюча література відносить власний вибір, який може виникати під впливом бажання отримати певну вигоду – матеріальну або нематеріальну, як, наприклад, соціальна підтримка, вищий соціальний статус, повага, визнання, задоволення власних потреб у спілкуванні, почуття виконання важливої місії тощо. Іншим зразком мотивації є бажання допомагати іншим, альтруїзм, почуття задоволення від надання допомоги інших членам суспільства. Нарешті, мотивацією також може служити примус з боку соціального оточення, а також за умови існування прописаних або неявних санкцій, що починають діяти, коли особа відкидає очікуваний формат поведінки. Як вже зазначено вище, елемент санкцій переважно існував за часів комуністичного періоду української історії і наразі є менш актуальним. Крім того, численні результати опитувань показують, що членство у громадських асоціаціях є не дуже поширеною практикою, а отже така поведінка ще не стала сталою розповсюдженою нормою і відповідно санкції за невиконання цієї норми не сформувалися. Відсутність альтруїзму або бажання допомагати іншим також можемо виключити, адже процитоване вище опитування показало, що 40% громадян зазначили, що хоча й

не готові особисто витрачати свій час та енергію на громадську діяльність, але готові підтримати такі організації матеріально або шляхом надання матеріальних товарів на допомогу соціально незахищеним групам.

Таким чином, основною причиною відсутності мотивації до членства у громадянських асоціаціях можна вважати відсутність впевненості щодо тих переваг та тих потреб, отримати чи задовольнити які індивід може шляхом приєднання до такої організації. У цьому контексті показовими є результати того ж дослідження Фонду Демократичні Ініціативи, які відзначають, що спонукати громадян приєднатися до діяльності громадянський організацій можуть ситуації, якщо організація є ефективною (15%), якщо її діяльність відповідає переконанням індивіда (13%), або якщо така робота дасть добрий заробіток (12%), дозволить вирішити особисті проблеми або проблеми родини (10%), або буде зарахована до трудового стажу (6%) [23]. Однак відсутність інтересу до членства у громадянських організаціях лише частково пов'язана із матеріальними факторами. Окрім цих причин опитані громадяни зазначають, що мають великі сумніви щодо ефективності діяльності цих організації, тобто не мають впевненості щодо наявності спільних цінностей та спільного розуміння щодо місії діяльності. Ці настрої віддзеркалюють структурні та нормативні перешкоди у розвитку громадянського суспільства, зокрема відсутність у більшості організацій доступу до державної фінансової підтримки, непослідовна та фрагментарна державна підтримка, менша гнучкість формальних організацій у реагуванні на резонансні події в країні у порівнянні із неформальними рухами, недооцінювання важливості інституціоналізації та формалізації організації та її діяльності, використання громадянських організацій політиками та олігархами у власних цілях тощо [75]. У числі факторів, що мають негативний вплив на розвиток громадянського суспільства можна відмітити і державні репресії або напади на громадських активістів, тобто членство у громадянських організаціях асоціюється із певними загрозами та ризиками життя, фізичного здоров'я та свобод. Запровадження базового рівня безпеки та розвиток правової держави є

необхідним передумовами розвитку громадянського суспільства та формування соціального капіталу, які буде розглянуто далі.

Деякі українські дослідники вбачають причини низької залученості населення до діяльності громадянських організацій у наявності стійкого патерналістського комплексу, що сформувався внаслідок складних процесів соціальної диференціації, за умов повільного та непослідовного формування самодостатнього середнього класу та демографічного старіння населення [64]. Патерналістський комплекс обмежує потреби у прагненні до автономії, самоорганізації та самоврядування, участі у громадському житті. Наявність патерналістських орієнтацій у масовій свідомості також стає чинником етатизації [18]. З цьому приводу можна навести дані дослідження «Світові цінності» в Україні, в якому респондентів просили визначити свою позицію за 10-бальною шкалою стосовно того, чи держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені, або ж люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити [136]. Частка тих, хто вважає, що переважно держава у тій чи іншій мірі повинна дбати, щоб громадяни були забезпечені, становить 48% (цей показник був трохи вищим у 1996 р. – 65% та у 2011 р. – 75%). Частка тих, хто вважає, що індивіди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за свій добробут є суттєво меншою та становить близько 22% (найбільшого значення цей показник сягнув у 2004 р. – 31%). Ці дані можна порівняти із результатами опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», згідно із якими близько 45% опитаних зазначають, що те, як складається їхнє життя, повністю або здебільшого залежить від зовнішніх обставин – ніж повністю або здебільшого від них самих (26%). Дані за період 1994-2018 рр. показують деякі коливання (у межах 5-7%), але говорити про чітко визначений тренд до зменшення патерналістських очікувань у суспільстві ще важко [22].

Патерналістські очікування також є елементом теорії модернізації та трансформації цінностей Рональда Іглехарта, яку також можна застосувати до пояснення низького рівня членства в організаціях громадянського суспільства в

Україні. Згідно із цим підходом, прагнення до свободи і автономії універсальне, але воно не є вищим пріоритетом в умовах невизначеності фізичного виживання. Поки усі аспекти виживання не є гарантованими (безпека, матеріальний добробут), прагнення до фізичної та економічної безпеки має тенденцію мати більший пріоритет, ніж побудова демократії або участь у громадському житті. Бажання брати участь та мати «право голосу» у громадських справах пов'язані із актуалізацією постматеріалістичних цінностей, зокрема цінностей самовираження, із якими пов'язані різні форми самоорганізації та самоврядування. Перехід від переважно матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей відбувається за умови задоволення базових матеріальних та фізичних потреб, а також потреб у безпеці [144, 145].

Оскільки участь у діяльності громадських організацій або членство у вільній асоціації потребує ресурсів (матеріальних – наприклад, сплата членських внесків, та нематеріальних – тобто часу, щоб його присвятити громадській діяльності), то суспільства, де більшість членів зайняті задоволенням базових потреб з виживання (свого та своєї родини), зазвичай характеризується нижчими показниками членства у громадських організаціях. Згідно із даними дослідження «Світові цінності», що є емпіричною базою теорії модернізації, перехід від цінностей матеріалізму до самовираження повільно, але відбувається в українському суспільстві [136]. За період 1995-2020 рр. частка тих, чию систему цінностей можна охарактеризувати як переважно матеріалістичну, знизилася з 50% до 43%; частка тих, чию систему цінностей можна охарактеризувати як переважно постматеріалістичну, зросла з 2% до 6%; також збільшилася частка тих, хто має змішану систему цінностей, з 40% до 46%. Схожими є дані щодо матеріалістних та постматераілістичних орієнтацій українського населення, отримані в межах дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», детальний аналіз яких проводить видатний український вчений А. Ручка [48,49, 50]. Зміна системи цінностей є повільним процесом, що відбувається поступово шляхом заміни поколінь. Незважаючи на тривалу соціально-економічну кризу та розвиток військового

конфлікту на Сході України як прямої загрози безпеці населення, актуалізація самовираження стає джерелом формування ціннісно-нормативної бази громадянського суспільства нового типу.

Варто відзначити ще одну характерну рису громадянського суспільства в Україні, зокрема його значну орієнтованість на діяльність з формування державної політики, відстоювання прав громадян України на свободу та гідне життя, що сформувалася внаслідок національно-визвольної боротьби як визначальної риси історії країни упродовж багатьох століть, яка і досі не втрачає актуальності. Незважаючи на те, що згідно із даними статистики напрями діяльності громадських організацій є дуже різними та включають велику кількість спортивних об'єднань (16,7%), об'єднань професійної спрямованості (10,4%), молодіжні організації (9,6%), освітні та культурно-виховні організації (5,2%) тощо, дослідники погоджуються з тим, що найбільш помітною є активність громадських організацій саме у політичному полі [268]. Безумовно, громадські організації є важливим джерелом інформації як для громадян, так і для уряду; вони стежать за державною політикою та притягують державні органи до відповідальності, займаються адвокацією та пропонують альтернативну політику для уряду, приватного сектору та інших установ, а також надають послуги та допомогу бідним та малозабезпеченим, захищають права громадян та працюють над зміною та підтримкою соціальних норм та поведінки. При цьому у контексті розбудови соціального капіталу, окрім контролюючої, правозахисної, посередницької, соціальної та опозиційної функцій громадянського суспільства, провідного значення набуває функція інтеграції тобто об'єднання, консолідації членів організації та громадян навколо спільних інтересів, практик дозвілля тощо. Наприклад, Патнем, вивчаючи членство у вільних асоціаціях як елемент соціального капіталу, часто звертав увагу на спортивні, культурні, музичні, релігійні організації тощо, тобто такі, що не мали у своїй діяльності явно вираженого політичного або ідеологічного компоненту [197]. Такі організації стають важливою формальною структурою, у межах якої соціальна взаємодія індивідів, що походять із різних соціально-економічних та

демографічних груп або мають різні політичні погляди, а також процеси розбудови довіри, спільних норм та практик співробітництва стають можливими.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що роль громадянського суспільства саме як джерела соціального капіталу в українському суспільстві є неоднозначною [204]. Таку роль не слід ототожнювати із важливістю діяльності цих організацій взагалі або обсягом допомоги соціально незахищеним верствам населення, яку надають ці організації та яка за умови слабких державних інститутів та неефективних політик, безумовно, є значною. Але позитивний ефект громадянського суспільства для збільшення соціального капіталу у суспільстві взагалі є наразі обмеженим, що насамперед зумовлено низькими показниками членства. Адже сила громадянського суспільства залежить від спроможності індивідів, які складають соціум, діяти колективно для просування своїх інтересів, тобто саме безпосередня участь у діяльності недержавної організації або вільної асоціації є механізмом відтворення та розвитку соціального капіталу, зокрема норм взаємності та довіри. При цьому дані опитувань громадської думки є важливим джерелом для аналізу стану громадянського суспільства, оскільки на відміну від статистичних даних, вони фіксують не формальне або номінальне членство (або кількість проведених заходів, обсяги фінансування), а оцінки громадян щодо власної активної (або пасивної) залученості (або незалученості) у роботу таких організацій. Водночас варто пам’ятати, що виникнення більшої кількості організацій громадянського суспільства не є самоціллю, оскільки ці організації не становлять сам соціальний капітал. Організація громадянського суспільства є формою, структурною рамкою, в межах якої є можливим реалізувати практики соціальної взаємодії, що у свою чергу призведуть до розвитку та відтворення довіри, спільних норм та цінностей, тобто елементів, необхідних для громадянської кооперації і колективної дії заради загального блага.

Якщо громадянське суспільство як джерело соціального капіталу передбачає модель його розбудови у напрямку «знизу-вверх» (grass-root або bottom-up), інший підхід зауважує визначну роль впливу «згори», тобто з боки

держави, соціальних та політичних інститутів, зокрема створення ними умов, які є конгруентними із розвитком соціального капіталу, зростання рівня довіри, прийняття норм та суспільних правил взаємодії [163, 206, 207, 208]. У багатьох дослідженнях було визначено, що головна характеристика, що пов’язана із державою, а саме тип політичного режиму, впливає на розвиток соціального капіталу. Демократичні режими загалом мають позитивний вплив на приріст соціального капіталу, у той час як автократичні та тоталітарні режими зазвичай мають переважно негативний вплив [81, 134, 135, 144, 145]. Також емпірично встановлено взаємозв'язок між такими елементом соціального капіталу, як узагальнена довіра, та обсягом політичних прав та громадянських свобод у певній країні [214]. На відміну від демократій, репресивні уряди можуть порушувати розвиток соціального капіталу: по-перше, вони стримують добровільну групову діяльність, а по-друге, знецінюють довіру [225]. Хоча тоталітарні уряди, такі як комуністичні режими, мобілізують громадянське суспільство через партійні та інші громадські організації, об'єднання завжди контролюється державою і часто не є добровільним. У цьому контексті Штомпка говорить про «культуру недовіри», яка зберігається в посткомуністичних суспільствах Східної Європи і яка сповільнює процес демократичного розвитку та реформування в цьому регіоні [226]. Автор підкреслює важливі аспекти політичної системи у Східній Європі, які можуть сприяти подальшому розвитку та збереженню недовіри у цих суспільствах, а саме: неймовірну невизначеність, з якою стикаються громадяни на етапі політичних трансформацій до нової демократичної системи, неефективність моніторингових та контролюючих установ, що не можуть гарантувати законність та правопорядок, егоцентричність та орієнтацію на забезпечення власних інтересів серед представників нової політичної еліти, а також високі очікування громадян, що сформувалися у транзитивний період. Суспільства, в яких домінує недовіра, зазвичай звертаються до альтернативних засобів підтримання соціального порядку, що часто включають використання жорсткого соціального контролю, сили чи насильства. Такі дії ще більше підривають потенціал розвитку довіри та

соціального капіталу. З огляду на високий рівень невизначеності та ризику, в таких умовах можуть виникнути довірчі мережі для підтримки розвитку середовища, в якому учасники можуть взаємодіяти між собою, щоб отримати необхідні їм товари та послуги. Однак, оскільки ці мережі зазвичай стають закритими і базуються виключно на міжособистісних взаємодіях членів мережі, вони, як правило, обмежують подальші можливості для обміну поза мережею довірених осіб, тобто генерація соціального капіталу на рівні індивіда або місцевої громади не переростає у його розвиток на суспільному рівні.

В Україні найзначнішою зміною у типі політичного режиму, що безумовно є значущим для розвиту соціального капіталу, можна вважати перехід від тоталітарного соціалістичного режиму СРСР до проголошення незалежної демократичної української держави. Проект Polity IV, який пропонує один з найбільш відомих і поширених підходів до вимірювання рівня демократії та типу політичного режиму методом експертного опитування, характеризує напрямки режимних трансформацій в конкретній політичній системі і використовує оригінальну типологію і концептуалізацію політичних режимів [188]. Типи режиму за Polity IV визначається через вимірювання трьох концептів: конкурентність і відкритість інститутів ротації, наявність інституційних стримувань виконавчої влади, наявність інституційних каналів вільної і рівної політичної участі населення. Для кожного року та країни визначається індекс, який коливається від -10 до +10, при цьому значення від -10 до -6 відповідає режимам типу «автократія», від -5 до 5 – анократіям (гібридним режимам) та від 6 до 10 – демократіям. Відповідно до цієї методології виміру, найбільш «демократичний» період української історії (значення індексу політичного режиму дорівнює 7) приходиться на 1994-1998 рр. та 2006-2009 рр., з 2010 року спостерігається спад рівня демократичного розвитку, зокрема з 2014 року тип режиму в Україні класифікується як «відкрита анократія», тобто форма правління, що поєднує демократичні та автократичні риси, з деякою перевагою перших (на відміну від «закритої анократії»).

Схожу оцінку надає і Freedom House, де використовуються дані експертних опитувань, згідно з якими тип політичної системи в Україні визначається як перехідний або «гібридний» політичний режим, де відсоток демократичних перетворень становить 39,29 (зі 100), а значення індексу демократії – 3,36 (при максимум 7) [117]. При цьому слід відмітити, що хоча процес демократичних перетворень в Україні є тривалим та не позбавлений відкатів, але у цілому має (повільно) прогресуючий характер: значення індексу демократії Freedom House в Україні збільшилися з 2,50-2,75 у 2003-2010 рр. до 3,36-3,39 у 2017-2021 рр. Оскільки індекс є багатокомпонентним, то можемо відмітити, що найбільшим прогрес із демократичними перетвореннями в Україні спостерігається у сфері громадянського суспільства (5,00 з 7,00 максимум) та організації процесу національних виборів у виконавчі та законодавчі органи (4,50). Помірними є індекси свободи преси (3,75) та впровадження демократичних принципів в організації роботи місцевого самоврядування (3,25). Найнижчі оцінки отримали такі компоненти демократичного процесу, як рівень корупції та ефективність антикорупційних заходів (2,25), розвиток правової держави та незалежність судочинства (2,25), а також демократичний характер урядової системи, незалежність, ефективність та підзвітність законодавчої та виконавчої влади (2,25). Підбиваючи підсумки, можемо зазначити, що характер демократичних перетворень в Україні великою мірою залишається номінальним, тобто декларованим: згідно до оцінок експертів, діяльність органів національного врядування та судової системи керується принципами далекими від концепції ліберальної демократії, а Freedom House визначає Україну лише як «частково вільний» (partly free) режим. При цьому сильними компонентами демократичних перетворень є активне громадянське суспільство, відносна прозорість процесу виборів та певний рівень свободи преси. Ці характеристики суттєво відрізняють Україну від багатьох країн пострадянського простору. Зокрема, індекс демократичних перетворень України у 2021 році є найвищим серед країн колишнього СРСР: 3,36 в Україні, 3,18 в Грузії, 3,11 в Молдові, 2,96 у Вірменії, 1,86 у Киргизстані, 1,39 в Росії, 1,29 у Білорусі, 1,07 в Азербайджані тощо [34, 117, 131, 133, 134, 135].

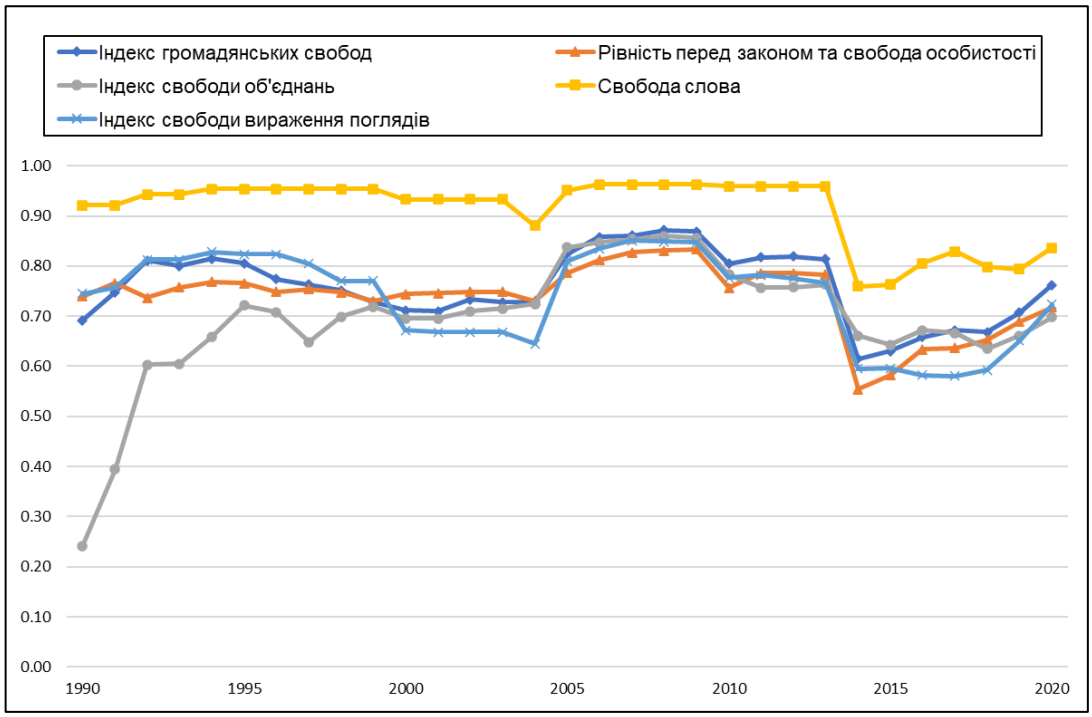

Джерело: побудовано автором на основі бази V-Dem (www.v-dem.net) [200].

Рисунок 2.2. Показники демократичних свободі Україні (від 0 до 1).

Незважаючи на наявність великої кількості викликів у процесі демократизації в Україні, його важливість не слід недооцінювати, оскільки він став джерелом запровадження базових прав та свобод громадян, зокрема тих, що стосуються самовираження, можливостей зібрань громадян, утворення об’єднань – тобто структурних засад взаємодії, у межах якої може відбуватися генерація соціального капіталу. За даними експертного опитування V-Dem, Україна має високий рівень свободи слова та свободи політичних дискусій, тобто можливості відкрито обговорювати політичні питання у приватних будинках або у громадській сфері (0,84 з максимум 1,00); свободи асоціацій, що включає свободу діяльності опозиційних партій та організацій громадянського суспільства (0,71); свободи вираження поглядів, що відзначає, наскільки уряд поважає свободу преси та засобів масової інформації, свободу людей обговорювати політичні питання, а також свободу академічного та культурного самовираження (0,72). Також високими є показники свободи віросповідання (3,02 з максимум 4,00), свободи мирних зібрань, що відображає наскільки

державні органи влади поважають і захищають право на мирні зібрання (2,81 з максимум 4,00 у 2020 році, у порівнянні із 3,45 у 2019 році) [233] (див. рис. 2.2).

З іншого боку, доволі помірним залишається рівень економічних свобод, відповідно до індексу, який було розроблено Фондом «Спадщина» (Heritage Foundation) [137]. Індекс відображає агрегований показник економічних свобод, що розрахований на основі 12 кількісних та якісних факторів, згрупованих у чотири широкі категорії: верховенство права (майнові права, цілісність уряду, ефективність судочинства); розмір уряду (державні витрати, податковий тягар, фінансовий стан); ефективність регулювання (свобода бізнесу, свобода праці, грошова свобода); відкриті ринки (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода). За цим індексом, стан економічної свободи в Україні складає 56,2 («0» дорівнює повній відсутності економічної свободи, а «100» - повній економічній свободі), що робить її економіку 127-ю у світі за рейтингом 2021 року. Також Україна посідає останнє місце серед 45 країн європейського регіону, і загальний бал економічної свободи в країні є нижчим за середній регіональний та середній світовий показники. Найслабкішими є такі компоненти: фінансова свобода (30,0), свобода інвестицій (35,0), чесність уряду (37,9), ефективність судів (41,1). Підсумовуючи, можемо зазначити, що певний обсяг політичних прав та демократичних свобод як потенційних джерел розбудови довіри і соціального капіталу був реалізований в Україні, але непослідовність механізмів правозастосування та високий рівень корупції у державних інститутах стають бар’єрами на шляху реалізації прав та свобод громадян і мають загальний репресивний ефект на розвиток усіх сфер громадського життя, зокрема соціального капіталу [137].

Разом із типом політичного режиму, право та його застосування мають важливе значення як елементи, що сприяють розвитку соціального капіталу, оскільки вони є головними формальними нормами, що регулюють поведінку людей. Ефективна правова система може заохочувати співпрацю, довіру та зменшувати ризики соціальної взаємодії, включаючи витрати на санкції [206, 207, 208, 225]. Персоніфікована міжособистісна довіра, що виникає між індивідами унаслідок позитивного досвіду повторної взаємодії, як правило, є

можливою по відношенню до обмеженого кола осіб, з якими індивід спілкується безпосередньо. У великих складних соціальних групах, як суспільство, особисто перевірити надійність усіх членів неможливо, а отже потрібні інші механізми, що зроблять співпрацю імовірною. До таких механізмів можна віднести наявність спільних інтересів (наприклад, у межах громадянської організації, волонтерського або протестного руху), наявність зовнішніх структур, що виконують функцію примусу (наприклад, на робочому місті співпраця визначається наявністю загальних цілей та задач організації, розподілом обов'язків відповідно до трудових контрактів та іншими зовнішніми від індивіда факторами). Нарешті, більшість дослідників погоджуються, що для формування соціального капіталу на рівні суспільства вирішальну роль має існування механізмів чи інституцій, що сприяють формуванню образа надійності іншого, переконаності індивіда щодо цієї надійності та недоречності застосування санкцій. На суспільному рівні формуванню такої переконаності сприяють мережа стабільних та ефективних формальних інститутів, як верховенство права, ефективно діючі уряд, парламент, судова система тощо. Ці інститути обмежують невизначеність, сприяють розвитку узагальненої довіри, а отже роблять можливим співробітництво на деперсоніфікованому суспільному рівні [161].

Законодавча система, що є інституціоналізованою формою норм і санкцій, є невід'ємною частиною соціальної організації та середовища, що визначає динаміку розвитку соціального капіталу. Вона сприяє розвитку довіри у суспільстві шляхом формування упевненості у тому, що інші індивіді дотримуватимуться закону або будуть притягнуті до відповідальності у випадку його порушення. Така система також забезпечує впевненість у тому, що у випадку виникнення порушень встановлених правил взаємодії, індивід матиме можливість для захисту власних інтересів або відшкодування збитків (тобто, ефективність санкцій). Ефективна законодавча система також зменшує ризики взаємодії шляхом зниження витрат на санкції, оскільки ризики від «порушницької» поведінки для індивіда є опосередкованими та регулюється через систему правосуддя. Якщо ж такої упевненості немає, то у суспільстві із слабкими, неефективними або корумпованими державними інститутами та

високими рівнем невизначеності та ризиків, формальні правила та домовленості (як, наприклад, офіційні контракти) втрачають свою вартість (оскільки немає упевненості ні у доброчесності бізнес-партнерів, ні у ефективності системи санкцій). Отже, індивіди змушені покладатися на особисті стосунки, засновані на партикулярній (ніж узагальненій) довірі [123]. У сфері економіки, організації та підприємства, наприклад, намагаються зменшити потенційні ризики та звузити мережу своєї взаємодії та співпраці до лише тих бізнес-партнерів, з якими довірчі відносини вже встановлено (або тими, кого порекомендували перевірені друзі чи знайомі), що обмежує перспективи та можливості для економічного розвитку, адже взаємодія із іншими організаціями за межами вже встановленої мережі могла б потенційно стати більш прибутковою.

Показником наявності чи відсутності упевненості стосовно надійності деперсоніфікованих «інших» виступає довіра до відповідних соціальних та політичних інститутів. Політична та інституційна довіра розвиваються тому, що індивіди вірять, що установи, які відповідають за контроль над виконанням прийнятих норм поведінки, діють справедливо та ефективно, а також у те, що інші члени суспільства теж поділяють цю впевненість [206, 207, 208, 209, 210]. Ті елементи політичної системи, які визначають якість та інклюзивність надання державних послуг та ефективність, справедливість політичних інститутів, відповідно можуть спричинити різницю у рівні інституційної довіри та довіри до політичних діячів, що, у свою чергу, впливає на рівень узагальненої довіри у суспільстві [97]. До групи показників, що характеризують потенціал державної системи як джерела формування соціального капіталу, належить рівень довіри населення до основних соціальних та політичних інститутів. Згідно із даними дослідження «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», що дають змогу простежити, як змінювалася довіра у період 1994-2018 рр., в Україні переважає «культуру недовіри», як її визначає Штомпка [226]. За 5-бальною шкалою, рівень довіри до більшості політичних інститутів не перевищує 2.0, що відповідає позиції «переважно не довіряю». Найнижчими є показники довіри Верховній Раді (1.8), уряду (1.9), політичним партіям (1.9), а також президенту (2.0), судовій системі (2.0), податковій інспекції (2.2), поліції (2.2) тощо. Трохи

вищим кредитом довіри традиційно користуються церква (3.1) та армія (2.9), також рівень довіри є вищим до громадських організацій та благодійних фондів (2.8), волонтерських рухів (3.2), вчених (3.1) тощо. Недовіра до органів влади пов'язана із відчуженням влади від громадян і навпаки, що відповідає низькому рівню вертикально-інтегруючого капіталу, коли держава та суспільство роз'єднані у своїх цінностях, проблемах та викликах, а отже взаємодія та співробітництво заради колективної дії є утрудненими [22, 53, 54, 56, 69] (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Середній рівень інституційної довіри в Україні за 5-бальною шкалою

	Армія	Засоби масової інформації	Місцеві органі влади	Поліція	Президент	Суди	Уряд	Верховна Рада
1994	3.2	2.7	-	2.3	2.3	-	2.3	2.3
1996	3.1	2.7	-	2.2	2.6	-	2.3	2.1
1998	3.0	2.9	-	2.2	2.1	-	2.1	2.1
2000	3.1	2.9	-	2.3	2.7	-	2.4	2.1
2002	3.1	2.9	2.3	2.3	2.2	2.3	2.2	2.1
2004	3.1	2.9	2.5	2.3	2.3	2.4	2.3	2.2
2006	3.0	2.9	2.5	2.4	2.7	2.4	2.5	2.5
2008	3.0	2.9	2.5	2.4	2.5	2.4	2.4	2.3
2010	3.0	2.9	2.5	2.3	2.9	2.3	2.6	2.4
2012	2.8	2.9	2.4	2.1	2.2	2.1	2.1	2.0
2014	3.1	2.6	2.5	2.1	2.8	2.0	2.4	2.1
2016	3.1	2.5	2.5	2.2	2.1	2.0	1.9	1.9
2018	2.9	2.5	2.4	2.2	2.0	2.0	1.9	1.8

Джерело: моніторинг «Українське суспільство» 1994-2018 [282].

Щодо реалізації принципу верховенства права, то існують різні методології її оцінки. Дослідницький проект «Справедливість у світі» (World Justice Project) на основі результатів опитувань експертів та досліджень громадської думки пропонує багатокомпонентний індекс верховенство права як

тривалої системи законів, установ, норм та зобов'язань громади, що реалізується на засадах таких основних принципів, як підзвітність, справедливі закони, відкритий уряд, доступне та неупереджене правосуддя. Значення індексу у 2020 році для України становить 0,51, що вище, ніж у Росії (0,47), але нижче, ніж у Грузії (0,60) (індекс може приймати значення від 0 до 1). В Україні впровадження принципу верховенства права характеризується позитивною динамікою: значення індексу 0,51 у 2020 році у порівнянні із 0,48 у 2015 році. За цим показником, Україна посідає 72 місце у світі (з 128 країн, що беруть участь у проекті). Індекс складається з восьми компонентів; найкращі позиції Україні має за такими напрямками, як забезпечення порядку та безпеки як базових визначальних аспектів правового суспільства і основної функції держави, що є передумовою реалізації прав і свобод (0,75); забезпечення основних прав, що встановлені Загальною декларацією прав людини Організації Об'єднаних Націй (0,61); а також відкритість уряду, що складається з таких елементів, як поширення інформації щодо діяльності уряду, наявність громадських інструментів для притягнення уряду до відповідальності та участі громадян в обговоренні державної політики (0,57) [247].

Відповідно, найслабкішими є позиції стосовно відсутності практик корупції в органах державної влади, зокрема таких форм, як підкуп, неналежний вплив державних чи приватних інтересів та привласнення державних коштів чи інших ресурсів серед державних службовців у виконавчій, судовій, військовій, поліцейській та законодавчій владі (0,33; особливо низьким є компонент, що відповідає за ситуацію із корупцією у законодавчій владі – 0,09); стану кримінального судочинства, що враховує всю судову систему, включаючи поліцію, адвокатів, прокурорів, суддів та тюремних працівників (0,36). Додатково можна відзначити наявність певних проблем у сфері правозастосування, тобто ступінь справедливої та ефективної реалізації та виконання законів та нормативних актів (0,43), а також у сфері законодавчого обмеження діяльності органів влади (зокрема, з боку судової влади 0,32 та застосування санкцій до державних чиновників 0,28). Таким чином, існування

розвиненої законодавчої бази, що регулює надання прав та свобод громадянам України, на практиці стикається із проблемами впровадження принципу верховенства права. Корумпованість та неефективність законодавчої системи та системи судочинства сприяє формуванню сприйняття законів як необов'язкових до виконання норм, що у свою чергу має негативний вплив на розвиток узагальненої довіри – адже впевненості у тому, що інші члени суспільства (бізнес-партнери тощо) дотримуватимуться закону або будуть притягнуті до відповідальності у випадку його порушення немає. У цьому випадку, з метою мінімізації ризиків взаємодії, розповсюдженим стає застосування кредитів міжособистісної довіри (власне знайомство, рекомендація друзів, наявність родинних стосунків). Такі практики, безумовно, мають гальмуючий ефект на розвиток багатьох сфер суспільного життя, зокрема економіки, адже надійність іншого актора (індивіда чи організації) у системі взаємодії не може бути прийнята як належне та майже завжди має бути перевірена особисто.

Ще один інструмент, що держава може використовувати як джерело розбудови соціального капіталу, є державні політики. Ті з них, що мають особливо велике значення для розвитку соціального капіталу, пов'язані із нерівністю, яка панує в суспільстві – тобто відмінності в розподілі ресурсів та доходів, зумовлені різними моделями соціального забезпечення та пов'язаними із ними податковою політикою та політикою соціального забезпечення [206, 207, 209]. Держава відіграє важливу роль у захисті прав меншин та забезпеченні добробуту тих, хто має менше ресурсів. Найбільш вразливим групам є ті, хто має найбільше того, що втрачати, зокрема у взаємодії з іншими, а отже вони будуть більш неохоче покладатися на довіру до своїх співгромадян. Сильна держава може знизити рівень недовіри, зміцнивши позиції тих, хто має менше влади та ресурсів, шляхом запровадження відповідної державної політики [163]. Рівність доходів, гендерна рівність та гарантування відносно високої матеріальної та особистої безпеки є специфічними аспектами держав із високим рівнем соціального забезпечення, що впливають на формування соціального капіталу як на індивідуальному, так і груповому рівнях. Зокрема, участь жінок як у

формалізованих громадських організаціях, так і в неформальних мережах, включаючи ті, що пов’язані із сім'єю, вихованням дітей та сусідством, суттєво залежить від їхньої здатності узгодити оплачувану роботу та неоплачені сімейні зобов'язання, що також може бути вирішено за допомогою відповідної державної політики [225].

Слід відзначити, що відповідно до коефіцієнту Джині, статистичного показника ступеня розшарування суспільства, рівень економічної нерівності в Україні є досить низьким, більш того – одним з найменших у світі. Значення коефіцієнту змінюється від 0 до 1, при цьому значенню «0» відповідає теоретична ситуація, коли розподіл ресурсів є абсолютно рівномірним серед усіх членів суспільства, а значенню «1» - протилежна теоретична ситуація, коли усі ресурсі згруповано у руках однієї особи. Отже, чим більше значення коефіцієнту відхиляється від нуля і наближається до одиниці, тим більшою мірою доходи сконцентровані в руках окремих груп населення. В Україні, за оцінками 2018 року, значення коефіцієнту становить 26,1% (тобто 0,261 за шкалою від 0 до 1). Серед інших країн колишнього СРСР, ближчим до «0» є значення коефіцієнтів лише у Молдові (25,7%) та Білорусі (25,2%). Більш того, єдині інші країни Європи, де розподіл ресурсів є більш рівномірним, ніж в Україні, є Словаччина (25,2%), Чехія (24,9%) та Словенія (24,2%). Індекс нерівності є вищим у країнах, як США (41,1%), Росія (37,5%), Китай (38,5%), Індія (35,7%). Найбільшою економічна нерівність населення є у таких країнах, як Південна Африка (63,0%), Намібія (59,1%), Замбія (57,1%) [100].

Отже, якщо дані свідчать про те, що нерівність у розподілі доходів, є відносно невисокою в Україні, то іншою проблемою, що має безперечний вплив на розвиток соціального капіталу, є бідність. За даними Держкомстату, частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, становить 23,1% (у порівнянні із 27,6% у 2018 р., 34,9% у 2017 р., 51% у 2015-2016 рр., але 16,7% у 2014 р.) [62]. Дані дослідження «Світові цінності» зазначають, що певне розшарування за економічним станом у суспільстві все ж таки відбувається. Зокрема, у період

1995-2020 рр. частка тих респондентів, хто упродовж минулу року зміг зробити заощадження зросла з 5% до 14%. Разом з тим, частка респондентів, хто позначили, що упродовж минулого року змушені бути витратити свої попередні заощадження, або також взяти гроші у борг, збільшилася з 7% у 2011 р. до 30% у 2020 р. Отже, спостерігається ситуація розшарування економічного стану домогосподарств, коли стає більш тих, хто може дозволити собі робити заощадження, але також і більше тих, хто повинен брати гроші у борг, щоб покрити щоденні витрати. Також за даними того ж дослідження, у 2020 р. у порівнянні із 2011 р. частка тих, хто упродовж останнього року не мав достатньої кількості їжі, зменшилася з 46% до 27%; тих, хто протягом якогось періоду часу упродовж останнього року не мав ніякого грошового доходу, зменшилася з 83% до 33%; найменше змінився показник тих, хто не міг отримати необхідні ліки або медичну допомогу, - з 41% до 37% [136]. Рівень матеріального добробуту є важливим фактором у системі відтворення соціального капіталу. Незадоволеність базових матеріальних потреб спричиняє низку комплексних проблем, як обмежений доступ до освіти, до медичних послуг, а отже погіршення стану фізичного та психологічного здоров’я; так зване «коло бідності», коли діти бідних батьків від початку мають гіршу позицію у суспільстві, а отже вірогідність досягнення ними успіху є нижчою, тобто відбувається відтворення бідності [101]. У контексті досліджуваної проблеми соціального капіталу в українському суспільстві незадоволеність матеріальних потреб зменшує потенціал до участі у соціальному та громадському житті, призводить до соціального виключення окремих індивідів та груп, звуження формальних та неформальних соціальних мереж цих індивідів, зниження рівня довіри [46].

Освіта є іншим важливим джерелом соціального капіталу як на мікрорівні окремого індивіда, так і на макрорівні суспільства. Навчання поширює знання – основну складову людського капіталу та культивує соціальні норми, що становлять ядро соціального капіталу. Завдяки освіті, індивіди засвоюють основні норми та обов'язки у суспільстві. Але крім того, навчання в школі – це перший поза-родинний контекст у житті людини, де виховуються моральні та

когнітивні здібності [86, 87, 97, 141, 183, 197, 199]. Як зауважує Фукуяма, «професійна освіта є не просто передачею певних фактів, знань і методик, а також процесом навчання моральним нормам, завдяки яким професійні стандарти стають вище власних інтересів» [71]. Освіта може зміцнити довіру та громадянські норми, якщо навчання зменшує невизначеність щодо поведінки інших, або якщо студентів навчають практикам співпраці. Освіта може мати важливий ефект соціалізації, який може дати молодим людям більш позитивне ставлення до незнайомців: попередні дослідження свідчать про те, що саме вища освіта має найбільший позитивний вплив на розвиток соціального капіталу. Також існують припущення, що як формальна, так і неформальна освіта виступають посередниками соціальних цінностей та норм між поколіннями людей. Отже, освітній процес закладає основи майбутнього рівня взаємовідносин і співробітництва. Дослідники відзначають, що в Україні спостерігається падіння цінності та престижу освіти, а дисбаланс у взаємодії ринку праці і ринку освітніх послуг спричиняє незатребуваність багатьох знань у професійній діяльності, а також відсутність гарантій працевлаштування після отримання диплому, що у свою чергу сприяє подальшій девальвації освітнього процесу у сприйнятті його бенефіціаріїв. Наслідком цього стає виникнення явища формалізму в отриманні знань та підвищенні кваліфікацій [11].

Сім'я та практики виховання дітей можна вважати ще одним джерелом громадської залученості та установок, таких як довіра та норми взаємності, що є важливими для реалізації соціального капіталу [119, 225]. Сімейний соціальний капітал слід розглядати як характеристику стосунків (а не окремих людей чи структури), це властивість, що виникає, і сила, властива сімейним відносинам, вимір надійних і безперервних соціальних зв'язків, заснованих на символічно узагальнених засобах дарування та взаємності [193]. Сім'я відіграє важливу роль у процесі соціалізації, особливо в ранньому дитинстві. Цінності, переконання та поведінка, засвоєні у дитинстві, можуть впливати на соціальний капітал людини протягом усього її життя. Багато рис характеру, що сприяють реалізації соціального капіталу, зокрема компроміс, стриманість, терпіння, толерантність,

емпатію, відповідальність, розуміння, самодисципліну, співчуття, дружбу, наполегливість, чесність, лояльність, довіру, віру та багато інших, засвоюються в сімейному середовищі. На практиці сім'я є важливим джерелом соціального капіталу, оскільки всередині сім'ї існують тісні стосунки, які можуть включати високий рівень довіри та зобов'язань, а також любов та турботливі відносини, які можуть служити джерелом допомоги та підтримки [101, 102, 193].

Бенніх-Бьоркман наводить вагомий аргумент про важливість практики виховання дітей для створення загальної довіри: практика догляду за дітьми різниться від покоління до покоління, і в даний час діти виховуються як покоління, яке дуже орієнтоване власну особистість («я-орієнтація» на відміну від «ми-орієнтації»). Ці орієнтації матимуть прямі наслідки для світогляду індивідів щодо інших людей та їхньої взаємодії з іншими людьми [85]. Схожий приклад було наведено Патнемом щодо втрати «громадянського покоління» [199]. Інші дослідження показали, що сімейне походження є найвпливовішим фактором, що визначає ступінь довіри, яку розвиває людина [224]. Окрім того, міра, в якій батьки в дитинстві говорили респондентам бути обережними з незнайомцями, виявляється одним із найсильніших провісників загальної довіри [225]. Ці та інші дослідження дозволили зробити узагальнення, що діти, які виховуються у довірливому відкритому середовище і які соціалізуються в атмосфері терпимості та самоповаги та толерантності, частіше проявляють довірливість і взаємність [231]. По-друге, батьки навчають своїх дітей основам співробітництва із іншими. До того ж, сім’я стає першою соціальною мережею, в якій індивід практикує засвоєні установки щодо довіри, норм взаємності та співпраці.

Сімейні мережі значною мірою сприяють вирішенню інструментальних проблем сьогодення, а також виступають у якості ключового агенту первинної соціалізації, що забезпечує виховання та передачу цінностей, норм взаємності та практик співробітництва. Отже, сім’я є важливим джерелом соціального капіталу в Україні і з позиції індивідуального, і суспільного блага [74]. Виконання сім’єю цих функцій певною мірою залежить від складу та

функціональності сім'ї, зокрема виховний потенціал неповних сімей є нижчим оскільки баланс у розподілі часу батьків між оплачуваною роботою та вихованням дитини зазвичай є важче досягнути. В Україні, за даними статистики, кількість шлюбів коливається у межах 8.1-9.0 на 1000 осіб у періоди економічного піднесення та 6.1-7.3 – у періоди економічної та політичної кризи (у 1995-1998 та 2016-2020 рр.). Кількість розлучень змінюється від 3.3 до 3.9 одиниць на 1000 осіб населення. Таким чином, близько 60% шлюбів розпадаються, а нестача грошей стає другою за частотою згадувань причиною розлучень. Кількість домогосподарств, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків, становить 16,8% від загальної кількості домогосподарств з дітьми – тобто приблизно кожна шоста родина. В переважній більшості таких родин відсутній батько, а вік дитині може бути до 7 років (34,1%), 7-13 років (49,7%) або 14-17 років (25,6%). Повільний економічний розвиток в країні має свій вплив на середній розмір домогосподарства, який в Україні становить 2,58 осіб. Від загальної кількості домогосподарств з дітьми переважна більшість (80,2%) мають лише одну дитину, 17,9% - дві, та лише близько 2% сімей виховують три чи більше дітей [20].

Незважаючи на статистичні дані, що свідчать про наявність кризових моментів у розвитку інституту сім'ї, в українському суспільстві родина відіграє важливу функцію у розвитку соціального капіталу. За даними 2018 року дослідження «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», сім'я є тією групою, що користується довірою серед абсолютної більшості індивідів: 92% у тій чи іншій мірі довіряють членам своєї сім'ї, у порівнянні із 51% тих, хто довіряє сусідам, та 49% тих, хто довіряє українцям в цілому. Для багатьох українців (63,2%) сімейні відносини та мережі близьких друзів (так звані «сильні зв'язки») є важливим джерелом ресурсів, що сприяють вирішенню життєвих проблем та захисту громадян. Зокрема, мережа родинних відносин, на думку респондентів, робить можливим вирішення фінансових проблем (взяти гроші в борг, або отримати продукти та потрібні у господарстві речі – 82,1%), уможливлюють доступ до медичних послуг (38,4%), є важливою знайти роботу

(35,7%), влаштувати дитину у навчальний заклад (32,4%), вирішити проблеми із представниками влади (28,2%) тощо. На відміну від сімейних відносин («сильні зв’язки»), відносини із колегами та знайомими («слабкі зв’язки») переважно можуть стати у нагоді задля отримання, у першу чергу, нової роботи або підвищення на посаді (34,5%) [22]. Цей розподіл співпадає із метафоричними визначення Патнема стосовно ролі «єднального» соціального капіталу для того, щоб «втриматися у житті» і «горизонтально-інтегруючого» - для того, щоб «просунутися уперед». Слабкі зв’язки можуть забезпечити розв’язання більш складних та важливих проблем, оскільки у межах таких зв’язків контакт частіше встановлено із особами, які займають високостатусні соціальні позиції. Водночас, створення та підтримання «слабких зв’язків» вимагає більших затрат часу та іноді матеріальних витрат, а скорочення практик відтворення цих зв’язків швидко призводить до втрати контактів. Також такі зв’язки не приносять негайної або очевидної вигоди. Дослідження підтверджують, що в Україні «слабкі зв’язки» частіше розвинені серед більш матеріально забезпечених сімей, у той час як «сильні зв’язки» дають можливість малозабезпеченим краще справлятися із життєвими труднощами, а отже у довготривалій перспективі менш заможні потерпають не лише від нестачі матеріальних ресурсів, але й від нестачі соціального капіталу [72].

Міжособистісні відносини із друзями, сім’єю, що утворюють і сильні, і слабкі зв’язки, у літературі іноді визначають як «неформальні» мережі або «неформальний» соціальний капітал – на відміну від «формальних» мереж та капіталу, що пов’язані із формальним членством та участю у діяльності офіційно заснованих організацій, громадських рухів тощо (як розглянуто вище у цьому розділі). Поширюваною однак є думка, що ці дві форми соціального капіталу можуть бути пов'язані між собою: формальний соціальний капітал може призвести до розвитку мереж неформальної взаємодії, виникнення дружніх та товариських стосунків, підтримки та моральних цінностей, які зміцнюють формальні норми співробітництва та довіру. Однак цей процес може відбуватися і іншим чином, оскільки формальні та неформальні мережі (а разом з ними і

норми співпраці) можуть як посилювати один одну, так і вступати у конфлікт. Наприклад, сильні форми міжособистісних відносин можуть спричинювати корозію формальних організацій шляхом впровадження клієнтських форм відносин або кумівства [192]. З іншого боку, неформальні мережі можуть виконувати функцію компенсації там, де формальні організації та інститути відсутні або неефективні, корумповані. Така функція компенсації, з одного боку, вирішує проблеми індивідів оскільки відтворюється процес надання необхідних послуг або підтримки, однак у тривалій перспективі це не вирішує питання дисфункціональних інститутів та неефективних формальних організацій, що є необхідними умовами сталого соціально-політичного та економічного розвитку суспільства в цілому [187].

Неформальні мережі зазвичай будуються не на суміжній ціннісній орієнтації та місії людей, а з огляду на прагматичні міркування та з приводу дотримання певних правил заради досягнення особистих цілей [9]. Таким чином, неформальний соціальний капітал завжди є партикулярним, зумовлений конкретними особами, ролями, позиціями, обставинами та ресурсами, та має дуже обмежені можливості для трансферу на вищі рівні, а отже неспроможній виступити у якості джерела загальносуспільного блага. Роуз визначає неформальні мережі у колишніх соціалістичних країнах як «антимодернові» або «домодернові» форми [203, 205]. Він підкреслює, що соціальний капітал може бути уявлений як загальний запас мереж, що виробляють товари та послуги в суспільстві, однак мережі, які перерозподіляють (або неправильно розподіляють) товари та послуги, не роблять вкладу у збільшення національного продукту, а отже не є продуктивними з точки зору соціального капіталу. Роуз стверджує, що в сучасному суспільстві домінують офіційні інститути та верховенство права, а опора на антимодернові мережі є перешкодою для створення сучасного динамічного суспільства. Такі антимодернові мережі стають домінуючими формами через обмеженість застосування принципу верховенства права, що у свою чергу заважає встановленню та функціонуванню сучасного суспільства, ринкової економіки, демократичних інститутів. Однак, потенційне розширення

та відкриття для нових членів існуючих неформальних мереж може сприяти поширенню узагальненої довіри. Цей процес може призвести до трансформації мереж. При цьому роль держави є важливим детермінантом процесу формалізації неформальних інститутів та мереж [173, 200, 201, 202, 203, 205].

Роль неформальних мереж (як сильних, так і слабких зв'язків) в українському суспільстві є дуже значною та має історичне підґрунтя. Відсутність довіри до офіційних організацій у колишніх комуністичних країнах спонукало до розвитку неформальні мережі, оскільки такі типи відносин були традиційним способом управління ресурсами в умовах комунізму [155, 200]. Відсутність формального соціального капіталу у Східній та Центральній Європі пояснюється невеликою кількістю та слабкістю формальних організацій громадянського суспільства [143, 173], а переважання неформального соціального капіталу було визначено як один з можливих негативних факторів посткомуністичного переходу, оскільки неформальні мережі значною мірою є механізмом переспрямування суспільних благ на приватні цілі [173, 215]. Незважаючи на те, що неформальні соціальні мережі та неформальний соціальний капітал в українському суспільстві є найбільш поширеною та вживаною формою, він не є головним предметом даного дослідження саме через його обмежену властивість виступати джерелом загального суспільного блага.

Висновки до розділу 2.

Дослідження соціального капіталу в Україні нараховують багаторічний досвід, протягом якого вдалося розбудувати розгалужену систему теоретичних підходів та накопичити масиви даних емпіричних досліджень. Можна із впевненістю відзначити, що в Україні сформувалася своя мультидисциплінарна школа вивчення соціального капіталу, де рівною мірою представлені соціологічні, політологічні та економічні дослідження. Предметом вивчення українських вчених стали зміст концепції та теоретико-методологічні підходи до визначення елементів соціального капіталу, їхня типологія та пов'язані аспекти; особливості формування

соціального капіталу у кризовому суспільстві та такому, що трансформується; державно-управлінські аспекти механізмів формування соціального капіталу; форми та канали впливу соціального капіталу на національний розвиток та формування суспільного блага; нарощення та використання соціального капіталу у різних сферах громадського життя. Окрім теоретичних досліджень, важливим джерелом інформації щодо стану різних компонентів соціального капіталу стали опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін».

Серед основних кластерів досліджень можна виділити ті, що присвячені вивченню неформального соціального капіталу – «сильних» та « слабких» мереж, які українці використовують для досягнення певних результатів або вирішення проблем сьогодення. Ця форма соціального капіталу є найбільшою за обсягом в Україні, джерелами її формування стають агенти первинної соціалізації, сім'я, друзі та школа, що передають відповідні соціальні та культурні норми. Велику роль у відтворенні цієї форми соціального капіталу виконує держава: нехтування принципами правової держави, відсутність прозорості та підзвітності у законодавчій та судовій гілках влади, високі рівні бюрократизації та корупції, низька ефективність багатьох політичних інститутів та державних установ роблять формальні правила незрозумілими або такими, що неможливо виконати, або такими, що виконувати необов'язково, що у свою чергу підкреслює актуальність «неформального» соціального капіталу як джерела ресурсів, необхідних для виживання.

Інший великий кластер включає дослідження, присвячені питанням довіри. Більшість дослідників вважають спадщину комуністичного режиму як важливий чинник переважно низького рівня соціального капіталу та довіри в усіх пострадянських та пост-комуністичних країнах. Зокрема, Роуз описує недовіру як «всепроникну спадщину епохи комунізму», а Штомпка характеризує усі ці суспільства як такі, де переважає «культура недовіри». Недовіра до органів влади пов'язана із відчуженням влади від громадян і навпаки, що відповідає низькому рівню вертикально-інтегруючого капіталу, коли держава та суспільство роз'єднані

у своїх цінностях, проблемах та викликах, а отже взаємодія та співробітництво заради колективної дії є утрудненими [69]. Таке суспільство є менш успішними з точки зору економічного розвитку, а його політична система буде менш реагувати на потреби та запити громадян. Аналіз соціального капіталу в Україні часто відбувається в контексті вивчення стану громадянського суспільства. Громадянське суспільство інтегрує індивідів та державу через посередницькі соціальні інститути, незалежні від держави і прийняті державою як незалежні від неї, але ці взаємини є іншими у «нецивільному» суспільстві, в якому держава не керується верховенством права і прагне контролювати всі основні соціальні інститути. Розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається доволі динамічно, а успішність двох демократичних революцій вважається важливим показником його інтеграції, ціледосягання та ефективності. З огляду на зазначене вище, вважаємо доречним провести розмежування між двома основними групами форм соціального капіталу з огляду на їхню спроможність виступати у якості ресурсів суспільного блага:

Суб'єктно-орієнтовані форми соціального капіталу – сукупність контекстно-зумовлених партикулярних соціальних ресурсів, що є відтворені та можуть бути актуалізовані у системі конкретної соціальної взаємодії та первинною мотивацією свого застосування мають ціледосягання суб'єкта. Найбільш поширеним типом суб'єктно-орієнтованого соціального капіталу є його *індивідуально-орієнтовані* форми, тобто такі, де суб'єктом виступає окремий індивід. Найбільш поширеною формою індивідуально-орієнтованого капіталу є неформальні мережі: ці мережі засновані на конкретних міжособистісних стосунках, виникли у конкретному контексті, а тому ресурси цих мереж є партикулярними, доступні лише одному суб'єкту та не можуть бути поширені на інших членів суспільства. Суб'єктно-орієнтовані форми соціального капіталу також властиві та можуть використовуватися окремими соціальними групами (наприклад, етнічними меншинами) та організаціями.

Суспільно-орієнтовані форми соціального капіталу характеризують сукупність соціальних ресурсів, що сформувалися у певній історично-культурній, ціннісній та соціально-політичній системі, є загальними для будь-якої форми

взаємодії та ефектом застосування яких є покращення соціально-політичного та економічного розвитку. Найкращим прикладом суспільно-орієнтованої форми соціального капіталу є узагальнена довіра. Суспільства з високим рівнем узагальненої довіри мають вищі очікування стосовно надійності «іншого» та ефективності застосування санкцій, усі члени такого суспільства мають високі шанси стати об'єктами довірливого ставлення, не залежно від їхнього власного рівня довіри до інших. Узагальнена довіра не є продуктом конкретної взаємодії індивіда, а отже вона виступає у якості екзогенного фактору. Цей тезис знайшов підтвердження у численних дослідженнях мігрантів: переселенці з країн з низьким рівнем узагальненої довіри мають змогу отримувати «вигоди» від загального довірливого характеру відносин, що сформувалися у країні приймаючої нації (більшість досліджень розглядають країни Європи або США). При цьому, особисті готовність чи мотивація індивіда довіряти іншим не змінюють рівня узагальненої довіри у суспільстві в цілому (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Основні форми та джерела соціального капіталу в Україні

Форма	Основні джерела	Функція
Єднальний («сильні зв'язки»)	Сім'я, друзі, близьке коло спілкування, однорідні групи (наприклад, місцева спільнота у селі, спільноти етнічних меншин)	Матеріальна та соціальна підтримка, індивідуальне цілеспрямування
Горизонтально-інтегруючий «неформальний» капітал («слабкі зв'язки»)	Друзі, знайомі, колеги, тобто неформалізовані стосунки поза близьким колом спілкування	Індивідуальне особистісне, професійне та інше цілеспрямування
Горизонтально-інтегруючий «формальний» капітал	Громадянське суспільство, недержавні організації та вільні асоціації, система освіти, етнічна структура суспільства, соціальна політика держави, рівень бідності та нерівності, історія та культура	Соціальна інтеграція: співпраця, колективна дія
Вертикально-інтегруючий капітал	Громадянське суспільство, соціально-політичні та протестні рухи, система освіти, політична система, політична ідеологія, правова держава	Інтеграція у політичну націю: співпраця, колективна дія

Джерело: розробка автора

Ці дві групи форм соціального капіталу відрізняються за основними характеристиками:

1) характер: партикулярний або загальний (партикулярні форми пов'язані із цілою низкою конкретних обставин, що визначають учасників, історію, характер, норми взаємодії. Партикулярні форми соціального капіталу не можуть бути поширені на інших членів суспільства);

2) доступ: обмежений або загальний (суб'єктно-орієнтовані форми стають джерелом ресурсів для конкретного індивіду або групи; суспільно-орієнтовані форми соціального капіталу є переважно рівномірно доступними усім членам суспільства).

3) відтворення: безпосередньо або опосередковане (відтворення суб'єктно-орієнтованих форм соціального капіталу потребує безпосередньої участі зі встановлення нових та підтримання старих контактів, відносин, мереж; у відтворенні суспільно-орієнтованих форм соціального капіталу індивід бере участь непрямим шляхом, такий внесок опосередковано широкою мережею суспільної взаємодії інших членів суспільства).

З позиції соціального капіталу як суспільного блага лише суспільно-орієнтовані форми соціального капіталу є корисними. Суб'єктно-орієнтовані форми соціального капіталу, первинним завданням яких є сприяти індивідуальному ціледосяганню, можуть мати негативний вплив на розвиток суспільства, за умови якщо інтереси індивіда суперечать інтересам соціуму в цілому. Прикладом цього явища може служити феномен корупції, зокрема політичної корупції, коли інтереси окремих індивідів, наприклад, отримати певну посаду у державному органі, суперечать загальним інтересам суспільства довірити політичне управління кадрам, що мають високий рівень освіти та кваліфікації. З іншого боку, як зазначає Роуз, суб'єктно-орієнтовані форми соціального капіталу (наприклад, неформальні мережі) сприяють перерозподілу вже існуючих благ (товарів, послуг, матеріальних ресурсів), але не роблять вкладу у збільшення національного продукту, а тому не є продуктивними з точки зору суспільного блага. Співвідношення між суб'єктно-орієнтованими та суспільно-

орієнтованими формами соціального капіталу значною мірою визначає потенціал соціального капіталу як фактору національного розвитку.

До переліку найважливіших джерел соціального капіталу на рівні суспільства можна віднести його історію та культуру; політичну система та державу, включаючи ефективність та прозорість правозастосування, запровадження демократичних прав та свобод, функціонування основних політичних інститутів; громадянське суспільство, включаючи сукупність та характеристики недержавних організацій, вільних асоціацій, соціально-політичних та протестних рухів, громадянську та політичну культуру населення тощо; сім'ю та систему освіти, як важливих агентів соціалізації, що виконують функцію передачі соціальних норм, а також щепленню норм взаємності, співпраці, толерантності тощо. Водночас більшість дослідників погоджуються щодо переважно негативного впливу української держави, що виступає «гальмом» у розбудові громадянського суспільства, формування узагальненої та політичної довіри [69]. Підкреслюються такі риси, як державоцентричність та державний монополізм, коли система державного соціалізму з тотальним домінування держави в усіх сферах приватного та публічного життя видозмінилася, проте не відійшла у минуле, коли сфер суспільства, автономних від держави немає. Це сприяє тому, що державоцентричність є характерною рисою процесів генерації та конвертації капіталів у суспільстві, оскільки структури, що генерують соціальний капітал, утворюються на основі мереж формальних громадянських організацій, часто створених та контрольованих державою, а серед неформальних соціальних мереж переважають мережі клієнтиського типу, для яких характерна ієрархічність, обмежена солідарність та партикуляризм [18, 19].

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [30], [33], [34], [131], [134], [135], [154].

РОЗДІЛ 3.
ДИНАМІКА ТА ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

3.1. Показники та фактори соціального капіталу в Україні

Завданням даного підрозділу є дослідження показників стану та динаміки структурних компонентів соціального капіталу в Україні, зокрема соціальної та інституційної довіри, суспільних норм, членства у громадських організаціях і асоціаціях, визначення наявності взаємозв'язку між ними, а також факторів, що впливають на формування та обсяг різних елементів соціального капіталу, особливостей їхньої взаємодії тощо. В якості емпіричної бази аналізу ми використовуємо дані дослідження «Світові цінності» (World Values Survey) за 1995-2020 рр. [136]. Посткомуністичні країни та країни пострадянського простору, зокрема Україна, увійшли до проекту у 1995 році, коли власне проведення незалежних досліджень громадської думки та участь у міжнародних проектах стали можливими. Відтоді в Україні дослідження «Світові цінності» проведено 5 разів у період з 1995 по 2020 рік. В останній хвилі дослідження, що пройшла у 2018-2021 рр., опитування в Польщі було проведено у 2017 році, в Румунії у 2018 році, та в Україні влітку 2020 року. Усі опитування, що проводяться проектом «Світові цінності», використовують випадкову ймовірнісну вибірку, що охоплює доросле населення віком від 18 років та старше на усій території країни (див. табл. 3.1).

Вибір Польщі та Румунії як країн для порівняння пов'язаний із наявністю схожих рис історичного розвитку цих держав та України. Негативний вплив радянського або комуністичних режимів на стан соціального капіталу у країнах Східної Європи відзначають усі дослідники, які вивчають цей регіон. Тому проводити порівняння між станом соціального капіталу в Україні та країнах, що мають зовсім різне історичне тло (наприклад, Швеція або США), дозволить визначити лише найзначніші відмінності та зробити вже поширений у літературі висновок, що соціальний капітал в країнах Східної Європи, зокрема в Україні, за

усіма показниками є (значно) нижчим за країни Західної Європи або інші країни-члени Організації Економічного Співробітництва та Розвитку. Польща, Румунія та Україна усі відчувають негативні наслідники комуністичного минулого на рівень довіри та громадської участі у своїх суспільствах у теперішній час. Водночас, ці три країни походять з різних груп, які прийнято виділяти під час вивчення трансформацій у пост-комуністичних суспільствах, а саме: члени колишнього Радянського Союзу (Україна) та колишні комуністичні держави-сателіти Радянського Союзу (Польща; Румунія). Комуністичний період в історії України становить 74 роки, в Польщі та Румунії – 42 роки.

Таблиця 3.1.

Дослідження «Світові цінності» в Україні, Польщі та Румунії

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Україна	N=2811	N=1207	N=2507	N=1500	N=1289
Польща	N=1153	N=1095	N=2479	N=966	N=1358
Румунія	N=1289	N=1416	N=3265	N=1503	N=2873

Джерело: дані дослідження «Світові цінності», 1995-2020 [71].

У порівнянні із іншими посткомуністичними державами, Польща, Румунія та Україна є доволі значними за розміром території та населення (хоча населення Румунії є меншим та становить близько половини від населення України та Польщі). Ці фактори також є важливими, адже, як вже було зазначено, деякі дослідники вважають, що розміри країни впливають на гомогенність місцевих спільнот та населення в цілому, що має свій вплив на співвідношення єднального та горизонтально-інтегруючого соціальних капіталів. Інший історичний фактор, який безперечно має вплив на національний політико-економічний розвиток, а також мережі, довіри та соціальні норми, це членство у Європейському Союзі (ЄС). Польща є членом ЄС 17 років, Румунія 14 років, Україна такого членства поки що немає.

Розрізнення форм соціального капіталу є важливим в емпіричному дослідженні, адже підхід до виміру соціального капіталу, що базується на одному показнику, наприклад, кількості асоціацій, рівні членства у формальних організаціях або узагальненому рівні довірі, пропонує дуже обмежений потенціал для вимірювання обсягу соціального капіталу та може призвести до оманливих висновків. Отже для комплексної оцінки особливостей структури та динаміки соціального капіталу важливим та доречним є використання багатокомпонентної та багатовимірної системи показників. Переваги бази даних «Світові цінності» полягає у тому, що опитування включає багато показників різних форм та аспектів соціального капіталу. Оскільки усі індикатори було виміряно на одній вибірці респондентів (в межах однієї хвили дослідження в кожній країни), то цей масив є цінним для вивчення взаємовідносин між різними компонентами соціального капіталу, а також розрізнення соціальних груп, серед яких певні форми капіталу є вищими (або нижчими).

Дослідження структури соціального капіталу в Україні та двох країнах, що ми обрали для порівняння (Польща та Румунія), будемо проводити за схемою елементів соціального капіталу, які визначені двома основними типологіями, що включають розрізнення між структурним, когнітивним, реляційним аспектами капіталу, та єднальною, горизонтально-інтегруючою, вертикально-інтегруючою формами капіталу, які було детально розглянуто у розділі 1. Єднальний соціальний капітал пов'язаний із зв'язками та мережами взаємодії усередині групи або між однорідними групами, заснованими на спільній сімейній та етнічній приналежності, релігії тощо. Зазвичай, такі зв’язки є щільними і базуються на високому рівні міжособистісної довіри і можуть бути корисними для того, щоб «втриматися» у житті. Когнітивний аспект єднального капіталу представлений такими нормами або уявленнями, що підтримують існування мережі взаємодії. В якості когнітивного показника єднального капіталу для подальшого дослідження ми обрали індикатори, що у дослідженні «Світові цінності» вимірюють важливість сім’ї та друзів у житті респондента. Сім’я та друзі належать до близького кола оточування і дуже часто (хоча і не завжди)

належать до тієї ж соціально-економічної та етнічної групи, що і респондент. Важливість сім'ї та друзів підкреслює велике значення, яке сильні, тісні зв'язки із близькому колом спілкування мають у житті індивіда. Реляційний вимір єднального соціального капіталу (який співвідноситься з характеристиками та якостями особистих відносин) у нашому аналізу представлений трьох-компонентним інтегральним показником довіри до близького оточення респонденту – родини, сусідів, а також індивідів, що респондент знає особисто, тобто знайомих (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Матриця індикаторів соціального капіталу

Форми / Аспекти	Єднальний	Горизонтально-інтегруючий	Вертикально-інтегруючий
Структурний	немає	-Членство в громадських організаціях та асоціаціях	- Участь у політичних діях
Когнітивний	-Важливість сім'ї -Важливість друзів	-Соціальні норми -Расова та етнічна толерантність	-Національна ідентичність
Реляційний	-Довіра до сім'ї -Довіра до друзів -Довіра до сусідів	-Узагальнена довіра -Довіра до незнайомців -Довіра до гетерогенних груп	-Довіра до політичних інститутів

Джерело: розробка автора на основні масиву дослідження «Світові цінності» 1995-2020 рр. [136].

Слід відзначити, що дослідження «Світові цінності» у своїй останній хвилі (2020 р.) не містить показників, що дозволили б оцінити структурний вимір єднального соціального капіталу, тобто таких індикаторів, як кількість друзів та знайомих або частота зустрічей з ними. Ця обставина певною мірою обмежує

подальший аналіз, проте слід підкреслити, що, як свідчать численні літературні джерела, з позиції соціального капіталу як суспільного блага єднальна форма капіталу, тобто «сильні зв’язки», має найменшу значущість та найменший пояснювальний потенціал. Співробітництво на рівні великих груп пов’язане у першу чергу із наявністю узагальненої довіри – довіри до незнайомців, ніж членів родини. А навички співпраці та колективної дії у межах суспільної взаємодії засвоюються через участь в організаціях громадянського суспільства, політичних рухах тощо, ніж через мережі друзів та знайомих. Таким чином, ми визначаємо недосконаліть емпіричної бази дослідження з огляду на можливість обчислення всеосяжної моделі соціального капіталу, однак зазначена проблема не є перешкодою задля оцінки структури та динаміки соціального капіталу з позиції суспільного блага.

Іншою формою соціального капіталу є горизонтально-інтегруючий капітал, що відноситься до соціальних зв'язків між гетерогенними групами (етнічними, регіональними, соціально-економічними тощо). Класичним індикатором структурного аспекту горизонтально-інтегруючого капіталу, що особливо наголошували де Токвіль та Патнем, є членство у громадських асоціаціях та інший вільних об’єднаннях громадян. Асоціації створюють мережі, що дозволяють соціальній довірі поширюватися у всьому суспільстві. Асоціації сприяють громадському залученню та вдосконалюють здатність своїх членів впливати на громадські справи тобто виступають у якості «шкіл демократії». Таким чином, вільні асоціації є першоджерелом соціальної довіри, горизонтальних соціальних мереж та громадської активності, тобто соціального капіталу [197, 228].

Показником стану реляційного аспекту горизонтально-інтегруючого капіталу є генералізована довіра, тобто довіра до людей взагалі. Соціальна довіра породжує співпрацю з незнайомцями, що є важливим для економічної діяльності у межах суспільства [118, 144, 145, 194]. Патнем стверджує, що соціальна довіра є основою моральної поведінки, яка підтримується соціальним капіталом [194]. Фукуяма (1995) зауважує, що суспільства з високою довірою генерують більше соціального капіталу, і отже вони отримують більше економічного зростання

[118]. Використовуючи дані опитування «Світові цінності», Інглехарт пояснює, що соціальна довіра та суб'єктивний добробут тісно пов'язані зі стабільною демократією та економічним прогресом [144, 145]. У нашому дослідженні, в якості показників довіри буде використано рівень узагальненої довіри, а також інтегральний показник довіри до незнайомців, осіб, що належать до інших расово-етнічних груп та релігійних конфесій.

Когнітивний аспект горизонтально-інтегруючого капіталу відноситься до тих ресурсів, що забезпечують спільне представлення та систему значень між суб’єктами, що взаємодіють. У якості наближеної (proxy) цього виміру ми використовуємо показники дотримання соціальних норм. Соціальні норми служать основою підтримання соціального ладу і мають важливе значення для функціонування будь-якої соціальної групи, включаючи суспільство. Соціальні норми – це соціально забезпечені очікування щодо того, що є нормальним та доцільним в конкретному контексті. Соціальні норми визначають, які дії сукупність осіб розцінює як належні чи правильні, або неналежні та неправильні. Таким чином, норми - це правила, переконання, звичаї та звички, які регулюють поведінку. Наявність спільних норм, тобто широка підтримка певного набору норм, у межах громади або суспільства сприяє колективній дії та підвищує солідарність та довіру. Для вимірювання соціальних норм ми використовуємо чотири показники із дослідження «Світові цінності», які визначають, наскільки респонденти погоджуються або не погоджуються з виправданням наступних дій: вимагати державні пільги, на які особа не має права; уникати сплати за проїзд у громадському транспорті; не виплачувати податки; брати хабарі у ході своєї професійного діяльності та посадових обов’язків.

Оскільки високий рівень горизонтально-інтегруючого капіталу пов'язаний із включенням до та взаємодією із гетерогенними групами, у тому числі за расовим та етнічним складом, то у якості показника когнітивного аспекту капіталу (ресурси, що забезпечують спільне представлення, інтерпретацію та систему значень) ми включимо також інтегральний індекс расової та етнічної толерантності, який відображає рівень прийняття представників інших расових та етнічних груп, а також іммігрантів у якості своїх сусідів.

Нарешті, третьою формою соціального капіталу є вертикально-інтегруючий капітал, що стосується зав'язків та мереж у межах суспільної ієрархії, заснованої на різниці в соціальному становищі чи обсягу влади. В межах даного дослідження соціального капіталу з перспективи суспільного блага, вертикально-інтегруючий капітал трактується у категоріях інтеграції індивіда у громадянське суспільство або політичну націю, що визначає здатність індивідів до співробітництва та колективної дії саме у політичному полі. Відповідно, показником структурного аспекту цієї форми соціального капіталу, тобто тим, що включає структурні характеристики системи взаємодій, може виступати політична участь, що охоплює різні форми залучення та дії, спрямовані на те, щоб мати вплив на вибори, державну політику або розподіл суспільних благ. Це може включати підписання петиції, бойкот споживачів, організація або участь у демонстрації протесту тощо. Розуміння політичної участі також може бути розширено, щоб включити форми більш широкої демократичної участі, такі як голосування на виборах, хоча існують певні дискусії щодо того, чи можна явку виборців та інші показники демократичної участі розглядати як складові громадської участі або як результати дії соціального капіталу [156].

Показником стану реляційного аспекту (тобто того, що характеризує стан та якість відносин) вертикально-інтегруючого капіталу є інституціональна довіра. Узагальнена довіра та вільні асоціації як елементи соціального капіталу не можуть виникати, розвиватися та бути реалізовані у вакуумі, адже взаємодії у суспільстві завжди відбуваються у певному інституційному середовищі. Так, спільноти, які не отримують відповідної уваги з боку держави і державних інститутів, можуть виявляти більш високий рівень самоорганізації, тим самим компенсуючи дисфункцію громадських інститутів, або ж навпаки бути схильні до більшої атомізації індивідів. Інституційна довіра відображає ступінь впевненості громадян у таких формальних інститутах, як органи влади, медіа, громадські організації. Рівень довіри до політичних інститутів є також показником задоволеності населення якістю роботи цих інститутів а також того, наскільки громадяни готові делегувати функції врядування державою та різними сферами суспільного життя цим інститутам. За відсутності такої впевненості,

суспільство перестає функціонувати злагоджено. Низький рівень довіри до уряду як одного з найважливіших інститутів, призводить до того, що політика, закони та постанови не отримують розуміння серед населення і отже не виконуються. З іншого боку, відсутність каналів зв'язку та комунікації, через які вимоги, потреби та побажання громадян можуть бути артикульовані до представників відповідних політичних інститутів призводить до того, що розроблені політики можуть бути неефективні. В якості показників інституціональної довіри ми розглянемо довіру до уряду, політичних партій та інших соціальних і політичних інститутів.

Когнітивний аспект вертикально-інтегруючого капіталу характеризує наявність у суспільстві, як політичній нації, спільних розумінь, наративів та парадигм, що поділяються (або не поділяються) усіма членами суспільства. В межах даного дослідження, в якості такого показника ми використаємо індикатор національної ідентичності – почуття того, наскільки близьким до своєї країни та національної спільноти відчуває себе респондент. Почуття національної ідентичності вказує на добру «вертикальну» інтеграцію – тобто інтеграцію в суспільство як політичну націю.

Іншим важливим напрямком аналізу буде розгляд детермінантів соціального капіталу – їхніх характеристик, які мають вплив на формування більш або менш високого обсягу капіталу. Детермінанти соціального капіталу можна розділити на дві основні групи – мікро- та макрорівня. До першої групи належать демографічні, психологічні та соціально-економічні характеристики індивідів, такі як особистий дохід, рівень освіти, сімейний та соціальний статус, цінності та особистий досвід, які визначають стимул та мотивацію до інвестицій у соціальний капітал. Детермінанти макрорівня (або контекстуальні) – це системні фактори на рівні спільноти або нації, країни, такі як загальний рівень економічного розвитку, нерівність та розподіл ресурсів, тип політичного режиму, історичні фактори та інші.

Фактори соціального капіталу на індивідуальному рівні було емпірично перевірено у багатьох дослідженнях [86, 87, 93, 97, 185]. Хоча результати цих емпіричних досліджень не завжди однакові, можна зробити деякі узагальнення

щодо детермінант різних видів соціального капіталу. Зокрема, рівень матеріальних доходів та рівень освіти є найбільш впливовими соціально-економічними факторами соціального капіталу. Емпіричні дані показують, що вищий рівень доходу та освіти збільшує шанси на членство в групі та розвиток міжособистісної довіри з боку індивіда [157, 141, 184]. Довіра може породжуватися оптимістичним настроєм, який виникає, коли доходи індивіда зростають [93, 231, 232]. На макрорівні, ВВП на душу населення має значний позитивний зв'язок із рівнем довіри [107, 157, 158, 179]. Нерівність доходів також є однією з найбільш надійних детермінант довіри між країнами [157, 158, 224, 231, 232]. У більш широкому розумінні, висновок, досягнутий практично у всіх дослідженнях, полягає в тому, що все, що зменшує соціальну дистанцію між громадянами країни (як скорочення нерівності доходів), призводить до збільшення довіри, і навпаки. Схожим є механізм впливу расової або етнічної різноманітності населення, що також можуть знижувати рівень довіри та соціальної згуртованості.

Окрім доходу та освіти, вік, стать, сімейний стан, кількість дітей мають важливе значення для визначення соціального капіталу. Більшість регресійних моделей показують позитивний вплив віку на довіру та членство у формальних мережах. Що стосується статі, то емпіричні дослідження вказують, що чоловіки, як правило, мають значно вищий рівень участі у формальних мережах. Натомість жінки мають більше сімейного соціального капіталу, вони більш надійні та частіше приймають соціальні норми. Також подружні пари у середньому мають менше соціального капіталу за межами родини, оскільки сімейне життя вимагає часу і зменшує потребу у зовнішніх соціальних відносинах.

3.2. Структура та динаміка соціального капіталу в Україні

Завданням даного підрозділу є дослідження стану та динаміки структурних компонентів соціального капіталу в Україні на основі запропонованих показників, визначених у попередньому підрозділі, зокрема соціальної та інституційної довіри, дотримання суспільних норм, членства у громадських

організаціях і вільних асоціаціях, визначення наявності взаємозв'язку між ними, а також факторів, що впливають на різні елементи соціального капіталу.

Важливість єднального соціального капіталу підкреслюється багатьма дослідниками, що розглядають соціальний капітал як у теоретичній площині, так і на прикладі емпіричних досліджень. Мережі «сильних зв'язків» відіграють вирішальну роль для таких аспектів життя індивіда, як почуття фізичного та психічного здоров'я, відчуття сенсу життя, щастя, матеріального та морального добробуту. Окрім того, близька мережі взаємодії є джерелом соціальної підтримки індивіда та відіграє важливі функції як інформаційну, рекреаційну та інші. Родина, друзі, сусіди часто є першими, хто надає інструментальну підтримку із повсякденними завданнями та викликами, та можуть сприяти вирішенню проблем і отриманню ресурсів, корисних у сфері професійного або приватного життя. Показники єднального капіталу зазвичай є найвищими серед усіх компонентів, в багатьох досліджуваних країнах світу. У дослідженні «Світові дослідженні цінності» важливість родини та друзів вимірюється за 4-бальною шкалою, де відповіді змінюються від «дуже важливо» до «зовсім не важливо». Родина є традиційно найбільшою цінністю та становить найвищу важливість для усіх опитаних; близько 90-99% респондентів в усіх країнах відзначають, що сім'я є дуже або принаймні доволі важливою. Важливість родини в Україні, Польщі та Румунії є доволі схожою та становить – після стандартизації шкали до формату від 0 до 1 – близько 0.94-0.97 пункти. Зміни, які можна спостерегти за часом, знаходяться у межах похибки вибірки.

У якості показника реляційного аспекту єднального капіталу ми розглянемо рівень довіри до близького оточення. Дослідження «Світові цінності» пропонує респондентам оцінити власний рівень довіри до родини, сусідів та знайомих, використовуючи 4-бальну шкалу, де відповіді змінюються від «повністю довіряю» до «взагалі не довіряю». Як і у випадку із показником важливості родини, також є доволі високими показники довіри до членів сім'ї – 0.88-0.90 в Польщі, 0.91-0.02 в Румунії, 0.91-0.97 в Україні. Очікуваним є, що рівень довіри до сусідів та знайомих є трохи нижчим в усіх країнах. Українці є

схильними трохи більше довіряти сусідам (0.62), ніж знайомими (0.60). Поляки та румуни помітно більше довіряють знайомим (0.64, 0.57), ніж сусідам (0.59, 0.48). Зміни, які можна спостерегти за часом, знаходяться у межах похибки вибірки, тобто важливість і довіра до близького кола оточення є свого роду константами у системі соціального капіталу в усіх досліджуваних країнах (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3.

Показники довіри до близького кола оточення

	2005-08	2010-14	2018-20
Довіра до родини			
Україна	0.914	0.968	0.920
Польща	0.897	0.889	0.876
Румунія	0.909	0.923	0.919
Довіра до сусідів			
Україна	0.612	0.651	0.618
Польща	0.596	0.597	0.592
Румунія	0.486	0.457	0.476
Довіра до знайомих			
Україна	0.657	0.670	0.603
Польща	0.645	0.647	0.643
Румунія	0.510	0.518	0.569

Джерело: розрахунки автора на базі масиву даних «Світові цінності». Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 (взагалі не довіряю) до 1 (повністю довіряю).

Горизонтально-інтегруючий (bridging) капітал суттєво відрізняється від єднального (bonding) за каналами свого формування, показниками та проявами. Якщо єднальний капітал можна описати через образ «сильних» зв’язків у малих або гомогенних групах, то горизонтально-інтегруючий капітал найкраще уявити як «слабкі» зв’язки у великих або гетерогенних групах (власне, великі групи рідко бувають однорідними). Значення термінів значно краще розкривається мовою оригіналу, адже «bond» означає «відносини між людьми або групами, засновані на спільних почуттях, інтересах або переживаннях». У той час як «bridge» має значення мосту – у прямому значенні як конструкція, а також у переносному як засоби зв’язку або переходу між двома різними утвореннями.

Отже, найбільш поширеним емпіричним індикатором горизонтально-інтегруючого соціального капіталу, який часто використовується як узагальнений індикатор соціального капіталу взагалі, є так звана «генералізована» довіра, тобто довіра до людей взагалі. Цей показник зазвичай вимірюється у ході опитування, де респондентів просять обрати одне з двох тверджень: «в цілому, більшості людей можна довіряти» або «неможливо бути занадто обережним у стосунках с людьми». Вибір першого твердження передбачає наявність довіри, вибір другого – її відсутність. Серед трьох порівняних країн, рівень генералізованої довіри є найвищим в Україні, де близько 30% респондентів погодилися, що більшості людей можна довіряти. Генералізована довіра була відносно високою в Україні у середині 1990х рр., однак за наступні 20 років її рівень знизився до 23%. З 2012 року цей показник зріс до 30%. Інша тенденція спостерігається в Польщі, де рівень генералізваної довіри у 1995 р. був нижчим (17%), однак у наступні 25 років спостерігалася тенденція повільного, але стабільного зростання довіри, до 24% у 2018 р. Нарешті, найнижчим є значення генералізованої довіри в Румунії, де лише близько 12% зазначили, що готові довіряти іншим членам суспільства (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Генералізована (узагальнена) соціальна довіра

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Україна	0.29	0.26	0.26	0.23	0.30
Польща	0.17	0.18	0.23	0.22	0.24
Румунія	0.18	0.10	0.18	0.08	0.12

Джерело: розрахунки автора на базі масиву даних «Світові цінності». Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 до1.

До недоліків цієї методики можна віднести невизначеність поняття «більшість людей», про яких йдеться мова в питання, а також чи це повинні бути люди, яких респондент знає особисто чи взагалі будь-які індивіди. Звернемося

до аналізу кореляцій, щоб перевірити, чи можна порівнювати показники узагальненої довіри для досліджуваних трьох країн, тобто чи відбувається асоціація із однією тією самою чи різними групами у респондентів, коли вони надають відповіді на питання щодо довіри до «більшості людей». Результати свідчать про те, що зв'язок є найсильнішим між узагальненою довірою та довірою до незнайомців в усіх трьох країнах (коефіцієнт кореляції становить 0,284 в Україні, 0,354 в Польщі та 0,245 у Румунії), отже дані є валідними для порівняння між країнами. Маніфестація загального рівня довіри вказує на готовність та налаштованість індивіда до участі у колективній дії, а також має позитивний вплив на почуття безпеки, морального добробуту, оскільки проявляючи довіру індивід визначає інших членів суспільства як надійних, тобто взаємовідносини та обміни у такому суспільстві мають мінімальні ризики. Багато досліджень визначили позитивну кореляцію між рівнем генералізованої довіри та економічним зростанням на рівні місцевих громад та суспільства взагалі.

Щоб краще зрозуміти зміст та тенденції генералізованої довіри, звернемося до інших показників. В інтерв’ю опитування «Світові цінності» респондентів також просили позначити їхній рівень довіри до незнайомців – осіб, яких респондент може зустріти вперше в житті; до осіб, що належать до інших національних груп; до осіб, що належать до інших релігійних конфесій. Порівнюючи із попередніми даними, можемо зазначити, що рівень довіри до незнайомців є приблизно втричі нижчим, ніж довіра до членів родини та вдвічі нижчим, ніж довіра до друзів або сусідів. Вищими показники довіри до незнайомців є у Польщі (0.36) та в Україні (0.35), значно нижчими – в Румунії (0.25). Рівень довіри до представників інших національностей також є вищим в Польщі (0.46) та в України (0.46). В обох країнах з 2012 року спостерігається тенденція зниження довіри до інших етнічних та національних груп, що може бути пов’язаним з особливостями внутрішньої політики обох держав, а також внутрішньою (Україна) та зовнішньою (Польща) міграцією. Міграційні процеси актуалізують конкуренцію, зокрема на рику праці, на ринку житла, що порушує

почуття екзистенційної безпеки індивідів та негативно впливає на расову та етнічну толерантність, підвищує почуття націоналізму (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Показники довіри до незнайомців

	2005-08	2010-14	2018-20
Довіра до незнайомих			
Україна	0.310	0.357	0.348
Польща	0.348	0.354	0.357
Румунія	0.249	0.206	0.252
Довіра до осіб інших національностей			
Україна	0.441	0.481	0.459
Польща	0.453	0.511	0.464
Румунія	0.357	0.318	0.344
Довіра до осіб інших релігій			
Україна	0.419	0.446	0.455
Польща	0.462	0.507	0.444
Румунія	0.362	0.321	0.367

Джерело: розрахунки автора на базі масиву даних «Світові цінності». Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 (взагалі не довіряю) до 1 (повністю довіряю).

Оскільки горизонтально-інтегруюча форма соціального капіталу є особливо важливою для налагодження соціальних зав’язків та взаємодії, розвитку довіри між гетерогенними групами, показники расової та етнічної толерантності мають в цьому контексті особливу роль. Расова та етнічна толерантність, тобто прийняття або не прийняття представників інших груп до включення у своє оточення, складає установку, яка значною мірою визначає готовність індивіда брати участь у колективній дії в межах багатонаціонального суспільства. Для визначення расової та етнічної толерантності, дослідження «Світові цінності» використовує модифіковану шкалу Богардуса. В ході

опитування респонденти мають обрати зі списку усі групи, представників яких вони б не хотіли бачити серед своїх сусідів – тобто у своєму біль менш вузькому соціальному оточенні. Респондент може обрати необмежену кількість груп (також всі або жодну). Середні показники за стандартизованою шкалою від 0 до 1 розраховані таким чином, що вище значення показника співпадає із вищим рівнем прийняття зазначеної групи, тобто толерантністю (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Показники расової та етнічної толерантності

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Расова толерантність					
Україна	0.908	0.884	0.882	0.831	0.684
Польща	0.814	0.856	0.876	0.945	0.852
Румунія	0.731	0.686	0.822	0.765	0.785
Толерантність до іммігрантів					
Україна	0.868	0.786	0.814	0.807	0.637
Польща	0.778	0.798	0.863	0.928	0.735
Румунія	0.728	0.682	0.837	0.787	0.685
Толерантність до іншомовних осіб					
Україна	-	-	0.852	0.885	0.658
Польща	-	-	0.914	0.968	-
Румунія	-	-	0.851	0.833	0.916
Толерантність до послідовників інших релігій					
Україна	0.831	-	0.872	0.850	0.684
Польща	-	-	0.895	0.953	-
Румунія	-	0.707	0.851	0.814	0.916

Джерело: розрахунки автора на базі масиву даних «Світові цінності». Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 до 1.

Отримані дані вказують на певну негативну динаміку расової толерантності в Україні. Цей показник знизився з 0.91 у 1995 році до 0.68 у 2020.

Таким чином, близько третини суспільства не хотіли б бачити серед своїх сусідів представників інших рас. Показник расової толерантності є вищим в Польщі (0.85) та Румунії (0.78). Цей показник залишається більш менш стабільним в Румунії за увесь період часу, який включено до аналізу. В Польщі ми бачимо позитивний тренд зростання расової толерантності у 1995-2012 рр., але за останні 8 років частка тих, то не бажає бачити представників інших рас серед своїх сусідів, зросла з 5% до 15%. Схожі тенденції можна простежити і у толерантності українців до тих, хто спілкується іншою мовою (рівень прийняття знизився з 0.88 до 0.66) та сповідую іншу релігію (0.87 та 0.68 відповідно). Толерантне ставлення до іммігрантів погіршилося за останні декілька років в усіх досліджуваних країнах: в Україні з 0.81 до 0.64; в Польщі з 0.93 до 0.73; в Румунії з 0.78 до 0.68 та є скоріш за все пов'язаним із активізацією імміграції (або внутрішньої міграції у випадку України). Нова хвиля мігрантів до Румунії у 2018 р. включала вихідців з Молдови, Туреччини, Китаю, В'єтнаму, Ізраїлю. Основну етнічну групу серед трудових мігрантів в Польщі становлять українці (за різними оцінками, близько 2 мільйонів осіб). В Україні ж внаслідок військового конфлікту на Сході країни та окупації Криму близько 1,5 мільйонів осіб стали внутрішніми мігрантами.

Незважаючи на певні відмінності у економічному розвитку трьох країн (стабільнішою є ситуація в Польщі, гіршою в Румунії, найгіршою в Україні), ставлення до мігрантів є однаково обережним. Мігранти утворюють конкуренцію (а отже зниження оплати) на ринку праці та водночас за рахунок збільшення попиту можуть сприяти підвищенню цін на оренду житла, нерухомість, побутові товари тощо. Якщо етнічні (релігійні або мовні, як в Україні) відмінності підкреслюються у щоденній політичній агенді, то це може сприяти подальшому погіршенню ставлення до мігрантів. Наприклад, за даними дослідження «Світові цінності» 2018-2020 рр., лише меншина опитаних – 25% у Польщі, 13% в Румунії та 13% в Україні – зазначили, що мігранти мають «дуже позитивний» або «позитивний» вплив на розвиток їхньої країни. Хоча значна частка опитаних визнають, що мігранти заповнюють важливі вакантні робочі

місця (36% в Румунії та 48% в Україні), водночас вони відзначають, що мігранти сприяють як зростанню рівня злочинності (38% в Румунії та 43% в Україні), так і зростання безробіття в країні (44% в Румунії та 54% в Україні).

Для вимірювання когнітивного аспекту горизонтально-інтегруючого соціального капіталу, ми використовуємо показник наявності спільних суспільних норм поведінки. Ми використовуємо ряд питань з анкети дослідження «Світові цінності», де респондентів просили оцінити, чи певні дії «завжди можуть бути виправдані» або «ніколи не можуть бути виправдані», або один з проміжних варіантів. Для реєстрації відповідей, було використано 10-бальну шкалу, що було нормалізовано до 0-1. Норми взаємності є базовою умовою, драйвером взаємодії, найкраще їх можна зрозуміти на прикладі міжособистісної взаємодії як такі, що зумовлені почуттями дружби, поваги, любові, зобов'язання тощо. Соціальна взаємодія, що є структурною рамкою генерації соціального капіталу на рівні суспільства, зазвичай відбувається між індивідами, що не знайомі один з одним, а отже позбавлена такого особистісного елементу. Отже, норми взаємності на рівні суспільстві є установками на соціально-орієнтовано поведінку, тобто таку, що служить інтересам «іншого» та соціуму у цілому. Наприклад, сплата податків, відсутність хабарства тощо у довготривалій перспективі сприятимуть збільшенню обсягу державного та місцевого бюджетів, а за дотримання інших рівних умов, також і рівня добробуту місцевих громад та населення. Отже, зазначені вище соціальні норми та відповідну їм поведінку можна вважати ресурсами соціального капіталу на рівні суспільства.

Загалом ставлення українців до недоброчесної поведінки є більш поблажливим у порівнянні із опитаними у Польщі та Румунії. Тобто не слідування соціально-орієнтованим нормам на користь власних інтересів вбачається більш припустимим. Наприклад, частка тих, хто вважає, що вимагати державні пільги, на які особа не має права, є ніколи не виправданим, становить 63% у Польщі, 65% у Румунії та 40% в Україні. Частка тих, хто вважає, що шахрайство на податках ніколи не є виправданим, становить 76% у Польщі, 68%

у Румунії та 39% в Україні. Частка тих, хто вважає, що не сплачувати вартість проїзду в громадському транспорті є ніколи не виправданим, становить 69% у Румунії, 56% у Польщі та 34% в Україні. Частка тих, хто вважає, що брати хабарі під час виконання посадових обов'язків ніколи не виправдано, становить 50% (проти 88% у Польщі та 78% у Румунії) (див. табл. 3.7).

Таблиця 3.7.

Поширеність суспільних норм взаємності

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Не вимагати державні пільги, на які особа не має права					
Україна	0.75 (0.305)	0.79 (0.273)	0.81 (0.268)	0.81 (0.251)	0.73 (0.305)
Польща	0.85 (0.221)	0.85 (0.224)	0.82 (0.231)	0.82 (0.249)	0.88 (0.215)
Румунія	0.87 (0.220)	0.91 (0.194)	0.88 (0.227)	0.90 (0.232)	0.86 (0.260)
Сплачувати вартість проїзду в громадському транспорті					
Україна	0.62 (0.339)	0.66 (0.313)	0.72 (0.294)	0.72 (0.277)	0.71 (0.296)
Польща	0.90 (0.210)	0.89 (0.213)	0.80 (0.249)	0.85 (0.227)	0.83 (0.259)
Румунія	0.85 (0.250)	0.87 (0.233)	0.84 (0.254)	0.93 (0.180)	0.88 (0.244)
Не шахраювати на податках					
Україна	0.72 (0.322)	0.72 (0.310)	0.81 (0.260)	0.82 (0.235)	0.76 (0.267)
Польща	0.83 (0.252)	0.86 (0.239)	0.83 (0.235)	0.85 (0.226)	0.94 (0.160)
Румунія	0.86 (0.259)	0.80 (0.307)	0.81 (0.300)	0.88 (0.254)	0.83 (0.295)
Не брати хабарі під час виконання своїх посадових обов'язків					
Україна	0.89 (0.223)	0.88 (0.208)	0.89 (0.209)	0.88 (0.196)	0.83 (0.235)
Польща	0.96 (0.129)	0.94 (0.143)	0.91 (0.180)	0.95 (0.132)	0.97 (0.115)
Румунія	0.91 (0.190)	0.94 (0.157)	0.91 (0.192)	0.96 (0.146)	0.93 (0.188)

Джерело: розрахунки автора на базі масиву даних «Світові цінності» 1995-2020. Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 до 1, стандартне відхилення у дужках.

Пояснити ці розбіжності можна групою причин. Зокрема, знищення приватної власності за часів СРСР змінило практики хазяйнування (найбільше в

тих країнах, де період радянського правління був довшим). Державна власність розглядалася як колективна, а отже така, що не належить нікому конкретно і водночас не потребує індивідуальної відповідальності. Це призвело до розвитку патерналістського комплексу, коли держава має подбати про суспільний добробут. Водночас сформувався образ «багатої» держава як основного власнику усіх виробничих активів, а отже «взяти трохи для себе» здається прийнятним. У більш сучасні часи свій вплив має різниця у рівні корупції з одного боку та прозорості, підзвітності державних інститутів з іншого. Відсутність прозорих механізмів використання сплачених податків на користь розвитку місцевих громад та суспільства в цілому робить необхідність їхньої сплати менш правомірною на думку громадян. Високий рівень корупції в судовій системі водночас стає перешкодою на шляху запровадження легітимних санкцій проти тих, хто порушує зазначені вище норми. Наприклад, відповідаючи на питання, наскільки великий в країні ризик бути притягнутим до відповідальності за дачу або одержання хабара, найвищу оцінку «дуже великий ризик бути притягнутим до відповідальності» обрали 20% опитаних в Румунії та лише 6% в Україні.

Беручи до уваги специфіку шкали (10 балів), порівняння змін з часом є доволі важким. Зазвичай 10-бальні шкали є більш цікавими для дослідників, оскільки пропонують більшу варіацію досліджуваного феномену, але стають «викликом» для респондентів, оскільки певне зусилля є потрібним, що визначити дистанцію між усіма 10 балами шкали та асигнувати свою позицію до певного цифрового коду. Отже середні значення по країнах періодами зменшуються, періодами збільшуються, тобто порівняння середніх значень не дає можливості визначити якісь конкретні тенденції. Якщо ми звернемося до аналізу «крайніх» позицій, зокрема позиції «ніколи не виправдано» як найвищої міри лояльності до соціально-орієнтованої норми поведінки, то можемо зазначити, що, наприклад, частка тих, хто вважає, що брати хабарі під час виконання посадових обов’язків ніколи не виправдано, в Україні у період 1995-2020 рр. знизилася з 68% до 51%, тобто ставлення до хабарства в Україні стало більш толерантним. В Румунії за цей період, навпаки, ставлення до хабарства

стало менш толерантним, а частка тих, хто вважає це ніколи не прийнятним, зросла з 66% до 80%. У Польщі у 1990-2008 рр. спостерігалася тенденція до лібералізації ставлення до хабарства (рівень неприйнятності знизився з 80% до 70%), але тенденція кардинально змінилася у останні десять років, а за даними 2018 року рівень неприйнятності хабарства зріс до 88%. Схоже із цим, в Польщі відбулося суттєве збільшення частки тих, хто вважає, що шахрайство на податках ніколи не є припустимим (з 48% до 76%); в Україні цей показник у 1995-2011 рр. збільшився з 37% до 48%, але до 2020 р. знизився до 39%. Цікавим є той факт, що близько 20% в усі роки дослідження в Україні обирали коди посередині шкали, що співпадають із значенням «іноді виправдано, іноді ні». Отже, система оподаткування в Україні, на думку громадян, є недосконалою, або ж сплата податків вбачається невиправданою з огляду на високий рівень корупції у державних органах. Цю гіпотезу частково можна підтвердити більш високим значенням коефіцієнту кореляції між сприйняттям зазначених вище норм та суб'єктивним сприйняттям рівня корупції, що в Україні становить 0.254 (та лише 0.037 в Румунії, наприклад). Отже, переважна орієнтація на власні інтереси (наприклад, підвищити власний рівень матеріального добробуту шляхом несплати податків) ніж загальні інтереси суспільства в Україні певною мірою зумовлена неефективністю та ненадійністю державних інститутів, непослідовністю правозастосування, що роблять механізми генерації суспільного блага неясними, а отже соціально-орієнтовану поведінку як менш раціональну та менш привабливу.

Якщо соціальні норми є когнітивним підґрунтям спільної дії, то структурними рамками, у межах яких відбувається розвиток та поширення поведінкових практик співробітництва та співпраці, згідно більшості дослідників соціального капіталу, є організації громадянського суспільства. Порівняльна таблиця по трьох країнах із рівнем членства за 1995-2020 рр. є доступною у Додатках, у той час як у розділі з основним матеріалом ми зосередимося переважно на даних по Україні. Методика опитування «Світові цінності» під час вимірювання рівня членства у недержавних організаціях розрізняє між номінальним, реальним членством та відсутністю членства взагалі. В залежності

від особистого внеску у діяльність організації, респондент має змогу визначити себе у категоріях «активний член», «неактивний член» та «не є членом такої організації». Для порівняння даних по трьох країнах ми використовуємо об'єднаний масив досліджень «Світові цінності» та «Європейські цінності». Через наявність певних відмінностей у шкалах, для порівняння використовуємо категорію «активного членства». Цей вибір є правомірним, оскільки саме активне або «реальне» членство в асоціаціях сприяє збільшенню частоти взаємодії, а отже є найбільш значущим для формування соціального капіталу. Найбільшими є показники членства у традиційних організаціях, таких як церковні або релігійні, де 8-9% респондентів в усіх трьох країнах є активними членами. На другому місці за кількістю активних членів знаходяться спортивні та культурні, освітні організації, де близько 4-5% опитаних є активними членами. Активне членство у професійних асоціаціях та об'єднаннях, а також у благодійних та гуманітарних організаціях є вищим у Польщі (4-5%), у порівнянні із Україною (2-3%) та Румунією (2%). При цьому в Україні та Румунії більш поширеним є активне членство у політичних партіях (2-3%, у порівнянні із 1% в Польщі) (див.рис.3.1).

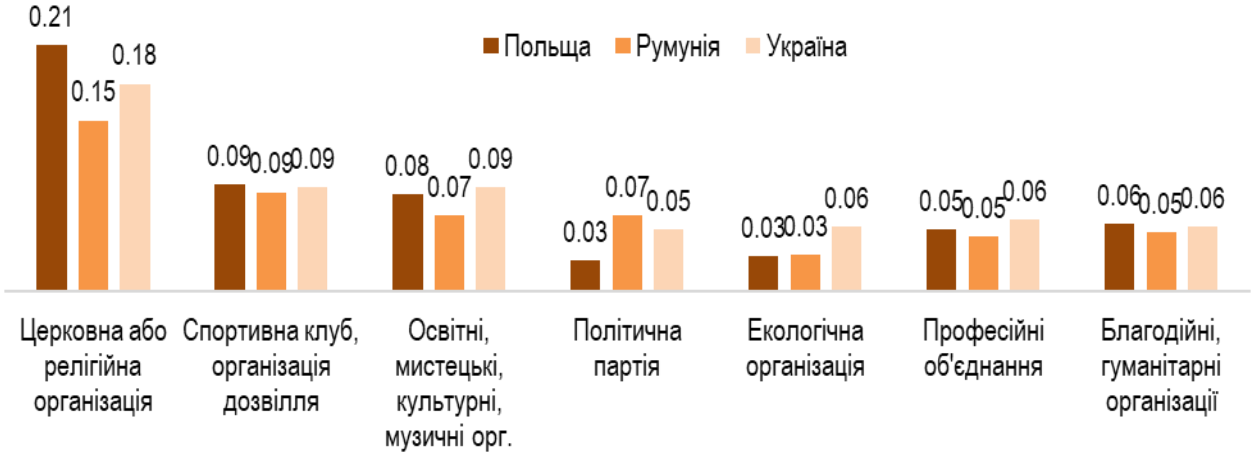

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності» 1995-2020 рр.

Рисунок 3.1. Індекс активного членства в організаціях громадянського суспільства (0-1).

Аналіз результатів опитування по Україні у 1995-2020 рр. свідчить про, по-перше, загальне зростання рівня членства в організаціях громадянського

суспільства, а по-друге, наявність певної циклічності у цій тенденції. Зокрема, приріст частки номінальних та реальних членів спостерігається у 2006-2008 рр. та 2020 р., тобто періодах, що послідкували після демократичних революцій в Україні, які стали потужним джерелом активізації діяльності громадянського суспільства. Порівнюючи профіль організаційного членства в українському суспільстві у 1996 р. та 2020 р., тобто напочатку та наприкінці періоду спостережень «Світові цінності», можемо відзначити певні позитивні зміни. Збільшилася як загальна частка членства, так і частка активних членів за усіма типами організацій, що включено до досліджування. Загальний рівень членства по багатьох типах організацій збільшився приблизно у три рази (див. рис. 3.2).

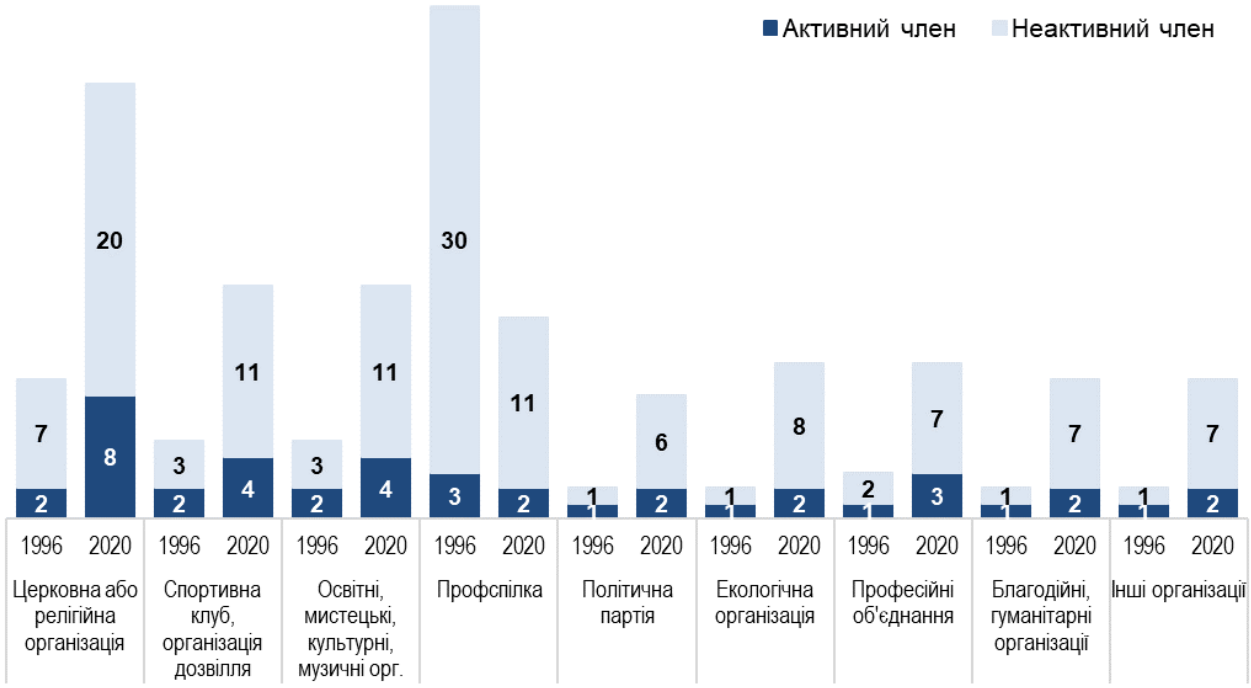

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності» 1995-2020.

Рисунок 3.2. Членство в організаціях громадянського суспільства в Україні (%)

Наприклад, членство у спортивних клубах або освітніх, культурних організаціях збільшилося з 5% до 15%; членство у професійних об’єднаннях (категорія на включає профспілки) та екологічних організаціях збільшилося з 2% до 9-10%. Зросла також частка тих, хто бере участь у діяльності політичних партій, з 2% до 8%. Найбільшим рівень членства у 2020 р. спостерігався у

церковних та релігійних організаціях, де близько 8% опитаних зазначили, що є активними членами, а ще 20% - пасивними. Нарешті, єдиним типом організації, де рівень членства знизився із часом, є профспілки (з 33% до 13%). Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що розвиток громадянського суспільства в Україні пов'язаний із такими позитивними тенденціями, як збільшення членства у недержавних організаціях, а також збільшення активності членства. Варто додати, що усі індекси організаційного членства мають позитивні коефіцієнти кореляції, отже членство в одній організації має позитивний вплив та збільшує шанси того, що респондент приєднається і до іншої організації. Таким чином, сприяння членству та залучення членства до громадянських організацій та вільних асоціацій будь-якого напрямку діяльності (окрім радикальних) матиме загальний позитивний вплив на розвиток громадянського суспільства.

Останньою третьою формою соціального капіталу у нашій моделі є так званий «вертикальний» вимір, що відображає аспект взаємодії соціуму як соціальної системи суспільства та держави як її політичного компоненту. Вертикально-інтегруючий соціальний капітал вирізняється головним чином ієрархічністю позицій та наявністю різних обсягів влади між суб’єктами, що взаємодіють. На суспільному рівні, правова держава та демократична форма правління здатні виступати у якості генераторів структур та очікувань щодо забезпечення суспільного порядку, зниження витрат та ризиків взаємодії, що у свою чергу сприяє зростанню довіри та підтримки норм взаємності. У цьому контексті, інституційна довіра виступає у якості важливого показника щодо оцінок населення надійності державних установ та політичних інститутів та їхньої можливості виступати у якості гарантів суспільного порядку – середовища, у якому обміни та взаємодія засновані на довірі та нормах взаємності є безпечними та доречними. Опитування «Світові цінності» вимірює довіру до низки соціальних та політичних інститутів, з переліку яких за допомогою теоретичного аналізу (фокус у першу чергу на тих інститутах та установах, що є важливими джерелами формальних норм, правил та санкцій, а отже і регуляторами правопорядку) та факторного аналізу було відібрано

наступні: уряд, парламент, армія, судова система, державні служби та установи, політичні партії, поліція, профспілки та великий бізнес. Респонденти мали змогу висловити свою оцінку за 4-бальною шкалою, де відповіді варіюють від «повністю довіряю» до «взагалі не довіряю».

Отримані дані свідчать про переважно негативну динаміки більшості показників інституціональної довіри, а отже українці відчувають, що здатність уряду, парламенту, державних служб та установ тощо належним чином представлять інтереси населення та дбати про задоволення потреб національного розвитку є низькою. Це у свою чергу має негативний вплив на сприйняття ключових політичних інститутів як гарантів правозастосування та дотриманням формальних норм усіма членами суспільства (як індивідуальними, так і груповими), а отже риск обмінів залишається високим, що робить обережність у взаємодії (тобто низький рівень узагальненої довіри) привабливою стратегією з огляду на цілі власного виживання. Низький рівень вертикальної довіри також є показником відчуженості, віддаленості населення від органів влади, що стає перешкодою на шляху їхньої комунікації та взаємодії та підтримує подальший розвиток мереж неформальних знайомств як основних джерел отримання певних послуг, як державних, так і фінансових, адміністративних тощо. Наприклад, низький рівень довіри до банків сприяє тому, що зберігання грошових накопичень відбувається переважно вдома, а друзі та знайомі стають більш привабливим потенційним джерелом матеріальної допомоги, ніж офіційні фінансові установи з їхніми послугами кредитування, що у свою чергу має негативні наслідки для фінансової сфери та економічного розвитку. З іншого боку, низький рівень довіри до поліції або судової системи сприяє тому, що неформальні мережі або альтернативні методи стають залучені до розв’язання конфліктів. Це у свою чергу зменшує відчуття соціальної справедливості та призводить до ерозії узагальненої довіри, тобто зменшення соціального капіталу.

За своїми показниками інституціональної довіри Україна є доволі схожою до інших країн, що ми обрали для порівняння, - Польщі та Румунії. Зокрема, в усіх трьох суспільствам серед обраних інститутів найбільшим є рівень довіри до

армії, а найменшим – до політичних партій. Україна відрізняється значно нижчим рівнем довіри до поліції та судової системи, у той час як уряд та парламент критично сприймаються опитаними громадянами усіх трьох країн. Робота державної служби найменшої довіри викликає в Румунії, а ставлення до великого бізнесу в Україні є більш довірливим, ніж в Польщі та Румунії (див.рис.3.3).

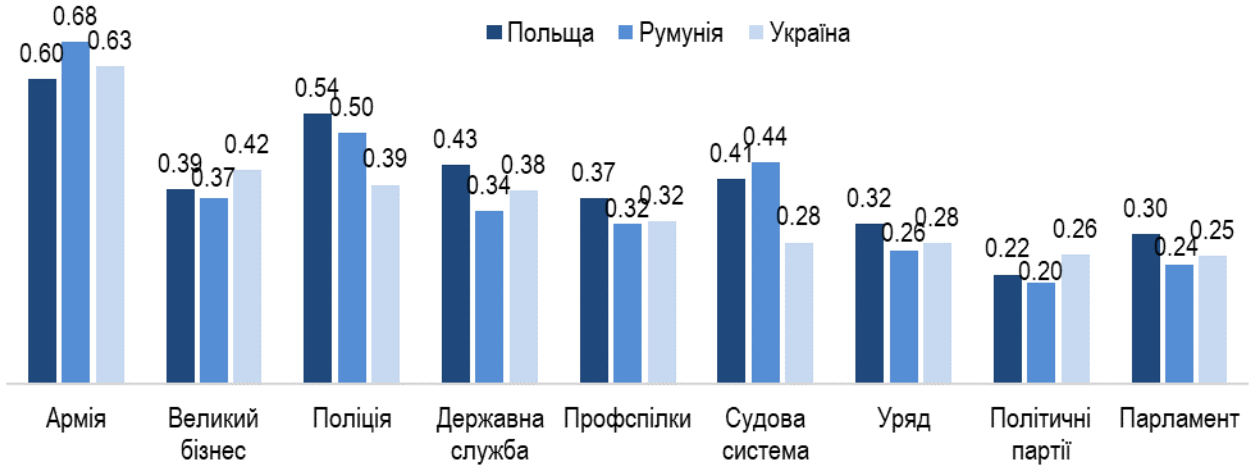

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 та «Європейські цінності» 2000-2018 рр.

Рисунок 3.3. Інституціональна довіра (нормалізована шкала 0-1).

Щоб оцінити динаміку обсягу вертикально-інтегруючого капіталу, розглянемо, як змінився рівень довіри до соціальних та політичних інститутів у 1995-2020 рр. Рівень довіри до уряду в Україні зменшився з 40% до 19% у зазначений період. Схожі зміни відбулися і в Польщі (з 36% до 23%), а в Румунії довіра до уряду залишається у межах 20% протягом всього періоду посткомуністичних трансформацій. Схожі тенденції торкнулися і довіри до парламенту, яка у Польщі зменшилася втричі (з 67% у 1990 р. до 20% у 2020 р.), а в Україні вдвічі (з 34% у 1996 р. до 18% у 2020 р.). Культура недовіри до парламенту, як і до уряду, переважає в Румунії у 1990-2020 рр., а частка тих, хто довіряє парламенту, майже ніколи на перевищує 20%. Традиційно низьким в багатьох країнах світу є рівень довіри до політичних партій; в Україні цей показник у 2020 р. сягає 17%, що майже удвічі вище ніж в Румунії (10%) та в Польщі (9%). Довіра до політичних партій також залишається відносно стабільною (стабільно низькою) у весь досліджуваний період 1995-2020 рр.

Рівень довіри до державних служб та установ в Україні у 1995-2020 рр. майже не змінився та знаходиться у межах 34-37%, що схоже із Польщею (38%), але вище, ніж в Румунії (27%). Найвищим в усіх досліджуваних країнах є рівень довіри до армії: 63-69% в Польщі, 72-80% в Румунії, в Україні – 59-63% у 1995-2011 рр. та зріс подальше до 71% у 2020 р. Це один з небагатьох інститутів, що користується позитивним кредитом довіри у населення, тобто довіра є більшою за недовіру. До інших можна віднести церкву та громадянські організації, які не увійшли до складу запропонованого індексу. Довіра до профспілок в Україні залишалася помірно високою (35-40%) до 2011 р., а у 2020 р. впала до 20% - що схоже із рівнем довіри до цього інституту в Польщі (25%) та в Румунії (19%). Нарешті, відмінною рисою України є помітно нижчий рівень довіри до судової системи (20%, у порівнянні із 35% у Польщі та 40% у Румунії) та поліції (36%, у порівнянні із 59% у Польщі та 50% у Румунії). Розвиток кризи довіри в Україні, що стосується інститутів законодавчої, судової та виконавчої влади, підтверджується і різким падінням довіри до інших соціальних інститутів, які не є компонентами запропонованого індексу вертикальної довіри, але також включені в опитування «Світові цінності». До таких інститутів можна віднести пресу, рівень довіри до якої знизися з 45-52% у 1995-2011 рр. до 29% у 2020 р. та телебачення (56% у попередні роки у порівнянні із 32% у 2020 р.).

Варто додати, що існують різні інтерпретації низького рівня політичної (вертикальної, інституційної) довіри, як у категоріях незадоволеності населення якістю державного управління, так і в категоріях виникнення нового типу політичної культури – «критично налаштованих» демократів [133, 243]. Цей тип політичної культури представлений сукупністю цінностей та орієнтацій, що створюють додаткові виклики для політичної системи та сприяють її подальшому удосконаленню. Прихильники цього підходу зазначають, що вірність системі, що базується на підтримці демократії, довірі до інститутів влади, дотриманні соціальних норм, довірі до своїх співгромадян, певному рівні політичного інтересу та конвенціональній політичній участі, які були запропоновані Алмондом та Вербою як такі характеристики громадян, що підтримують

існування та розвиток демократично системи, більш не є актуальними [81]. Натомість сучасна публіка розвиває більш вимогливе ставлення, що пов’язане із розвитком цінностей самовираження, які контрастують із традиційними цінностями моделі «прихильного» громадянина, тим самим змінюючи характер демократичного громадянства. На зміну «прихильним» та лояльним громадянам (allegiant citizen) приходять «напористі» та «критично налаштовані» демократи (assertive citizen) [243]. Зростаючий рівень вимог до політичної системи, недовіра до політичних інститутів сприяють більшої прозорості та підзвітності, тобто у довготривалій перспективі цей процес стає джерелом оновлення демократії. Важливим, однак, буде зауваження, що роль «антисистемних» настроїв як фактору підвищення якості державного управління пов’язана із переважанням загальної демократичної культури серед населення та вірності базовим принципам ліберальної демократії, зокрема підтримкою демократичних цілей, політичною толерантністю та підтримкою індивідуальних свобод. Якщо цей критерій відсутній, то збільшується ризик того, що недовіра, викликана низькою ефективністю та продуктивністю інститутів, може сприяти формуванню позитивного образу альтернативних форм правління, за умови задоволення ними базових соціально-економічних потреб населення. Отже, наявність певної частки критично налаштованих «демократів» може сприяти розвитку системи за умови наявності базового рівня підтримки системи. Занадто високий рівень довіри сприяє розвитку непідзвітності влади та деградації політичної системи, а занадто низький може призвести до її розпаду [131, 132, 133, 134, 135].

У якості інших двох компонентів вертикально-інтегруючого соціального капіталу, його когнітивної та структурної складових, ми пропонуємо включити почуття національної ідентичності та участь у протестній громадській активності, що представляють його структурну складову. Нагадаємо, що ідея вертикального виміру соціального капіталу належить Майклу Вулкоку; цей вимір покликаний охарактеризувати стан відносин між суспільством та державою [244]. З огляду на різний обсяг політичної влади, на відміну від взаємодії між соціальними групами та індивідами (горизонтальний соціальний капітал), такі відносини найкраще

уявити у вертикальному вимірі. Автор підкреслював важливість поняття «укоріненості» для розуміння сутності соціального капіталу, яка може приймати різні форм: соціальні зв'язки, культурні практики, політичний контекст тощо. Водночас отримання індивідом доступу до ресурсів, пов'язане із такою «укоріненістю» у певну мережу або соціальний контекст, приводить до деяких витрат. Наприклад, високий ступінь щільності та закритості, що характеризують соціальні відносини, що обумовлюють порівняно прості, неформальні обміни на сільських ринках, водночас можуть накладати значні обмеження на членів цих громад, якщо вони намагатимуться зробити перехід до членства у більших мережах обміну, координованих офіційними установами та верховенством права. Для того, щоб встановити, чи переважають у певній ситуації вигоди чи витрати від «укоріненості», Вулкок підкреслює необхідність альтернативного поняття – «автономії». Саме баланс укорінення та автономії дозволяють сформувати оптимальне поєднання форм соціального капіталу [244]. У межах даного дослідження соціального капіталу як суспільного блага ми пропонуємо операціоналізацію поняття «укоріненості» через кумулятивний індекс національної ідентичності та національної гордості. Ці концепції перекликаються із ідеєю наявності спільних наративів як когнітивного базису соціального капіталу. Водночас ми визнаємо певні обмеження цього підходу з огляду на те, що використання більш комплексного індексу для відображення «укоріненості» у національно-політичний контекст є бажаним, що буде зроблено у наступній дослідницькій роботі.

Щодо операціоналізації виміру автономії, доречним буде звернутися до робот Крістіана Велцеля, який довів важливу роль громадської активності та протестної участі як проявів соціального капіталу (розділ 1). Нагадаємо, що Велцель підкреслює принципову схожість функціонування вільних асоціацій та громадських протестних рухів з точки зору таких компонентів, як наявності мережі взаємодії, спільних норм, цілей, цінностей, довіри серед учасників тощо [242]. Найважливішою відмінністю між двома цими формами є те, що протестна громадська участь зазвичай кидає виклик політичній еліті, на відміну від

організаційного членства. З перспективи соціального капіталу на макрорівні, таким чином, масова акція громадського протесту є однією з форм співробітництва, колективної дії, а отже соціальний капітал певної мірою було залучено як ресурс. Таким чином, участь у протестній громадській активності виступає у якості показника структурного компоненту вертикально-інтегруючого соціального капіталу, а також, з огляду на її неконвенціональний характер, операціоналізацією аспекту автономності, у термінології Вулкока. Необхідно підкреслити, що для вимірювання цих двох компонентів соціального капіталу ми звертаємося до методу непрямого вимірювання. Це означає, що національна ідентичність сама по собі не є формою соціального капіталу, але становить ту важливу когнітивно-ціннісну установку, на основі якої колективна дія у межах політичної нації (суспільства) стає можливою. Відповідно до цього, власне демонстрація або страйк не є формою соціального капіталу, але одним з результатів його наявності у суспільстві, а отже його непрямим індикатором.

Дослідження «Світові цінності» включає показники таких форм політичної участі, як підписання петицій, участь у мирних демонстраціях, страйках, бойкотах. Респонденти мають змогу висловити свою думку з огляду на те, чи брали вони участь у кожній з цих форм (фактична участь), чи могли б вони взяти участь у такому заході у майбутньому (потенційна участь), або чи вони ніколи б не погодилися взяти участь у такому заході (не-участь). Така форма громадської участі, як підписання петицій (що також пов’язана із найменшими ризиками та витратами), є найбільш поширеною в усіх трьох країнах, але найбільш вживаною є у Польщі. Зокрема, 34% опитаних у Польщі зазначили, що підписували петиції, і ще 33% готові це зробити. В Україні, як і в Румунії, 12% опитаних підписали петиції, і ще 34% зазначили, що готові це зробити. При цьому можемо зазначити, що активність участі у підписанні петицій залишається стабільною в Україні (за виключенням періоду 2000-2008 рр., коли рівень понизився до 8-9% опитаних). На відміну від цього, показники участі у демонстраціях характеризуються певною негативною динамікою у період 1995-2020 рр. Найвищими показники участі у демонстраціях було у 1996-2008 рр., коли 16% опитаних зазначили, що

брали участь у такому заході. У 2011 р. цей показник зменшився до 14%, а у 2020 р. до 8%. Водночас зросла частка тих, хто виказав потенційну готовність взяти участь у демонстрації (32% - що більше у порівнянні із минулими роками). Схожими є також тенденції участі у демонстраціях в інших двох країнах.

Участь у страйках є менш поширеною формою громадської участі, близько 2-4% опитаних в Україні у різні роки зазначили, що брали участь у страйках. При цьому, як і з демонстраціями, суттєво збільшилася (з 9% до 22%) частка тих, хто вказує на свою готовність приєднатися до страйку. Страйки є трохи більш поширеною формою громадської активності у Польщі (3-6%) та Румунії (4-7%). Іншими формами громадської участі, які було включено лише в останнє опитування «Світові цінності» у 2018-2020 рр., є сплата грошових пожертв до фонду будь-якої організації або суспільно-корисної акції (13% в Україні зробили пожертви, ще 31% готові це зробити – у Румунії, наприклад, 22% та 28% відповідно) та звернення до державних органів та цивільних службовців (11% зверталися в Україні, ще 41% готові це зробити). Отже можемо зазначити, що рівень громадської участі в Україні є помірним або середнім. Найвищими показники підписання петицій, наприклад, є в Австралії та Новій Зеландії (75-77%), країнах Західної Європи та США (60-65%). Участь у демонстраціях у Франції становить 40% опитаних, в Німеччині та Норвегії 30-32%, а звернення до державних службовців є найбільш поширеним у США (38%).

Щодо показників національної гордості та близькості до своєї країни, в Україні спостерігається позитивна динаміка. Зокрема, рівень національної гордості збільшився з 61% у 1996 р. до 82% у 2020 р. Схожою є і частка тих, хто зазначив, що почувається «дуже близько» або «доволі близько» до своєї країни (84%). Отже, можемо зазначити, що все більша частина суспільства відчуває свою приналежність до української нації, а отже національна ідея та відповідна ідентичність можуть стати важливими елементами когнітивних засад співробітництва та колективної дії. Певною мірою посилання національної гордості є пов’язаним із подіями Революції Гідності, а також війною на Сході

України, в умовах якої образ «зовнішнього» ворога сприяв більшій соціальній згуртованості та національному об’єднанню (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8.

Почуття національної гордості (%)

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Україна	61%	58%	70%	67%	82%
Польща	96%	95%	91%	95%	95%
Румунія	86%	82%	85%	83%	88%

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 та «Європейські цінності» 2000-2018.

Можливість подальшого аналізу розглянутих сорока показників та змінних різних форм соціального капіталу, зокрема для аналізу особливостей кореляцій між різними його вимірами та визначення обсягу різних його форм серед соціально-демографічних груп, потребує вилучення основних компонентів або латентних факторів. Міра адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0.825, а тест сферичності Бартлетта значущий p<.000, df 780, а отже масив є придатним для застосування методу факторного аналізу. Використовуючи метод факторного аналізу із обертанням Варімакс з нормалізацією Кайзера, було отримано вісім компонентів, що співвідносяться із вимірами соціального капіталу (див.табл.Б.3). Отримані фактори можна використати для побудови кумулятивних індексів за умови певного рівня критерія альфа Кронбаха, що є мірою надійності шкали та показником внутрішньої узгодженості компонентів індексу, тобто того, наскільки тісно змінні у наборі пов'язані між собою як група. Бажаними є значення альфи Кронбаха від 0.6 до 0.9. Менші значення свідчать про те, що обрані змінні є показниками різних понять, а отже їх не слід об’єднувати в один індекс. Значення вищі ніж 0.9 свідчать про те, що два чи більше показників мають зависоку кореляцію один з одним, а отже принаймні один з компонентів може бути виключений зі складу індексу.

Результати аналізу свідчать про те, що усі вісім факторів є придатними для побудови індексів соціального капіталу. Перший фактор включає в себе ті показники, що в результаті теоретичного аналізу було обрано для операціоналізації когнітивних та реляційних компонентів єднального соціального капіталу. Інтегративний індекс побудований на основі п'яти показників: важливість сім'ї, важливість друзів, довіра до сім'ї, довіра до знайомих, довіра до сусідів; альфа Кронбаха для першого елементу соціального капіталу становить 0,623. Досліджувані показники горизонтально-інтегруючого капіталу було об'єднано у чотири фактори, що підтверджує ідею багатомірності концепції соціального капіталу, зокрема також наявності відмінностей між різними вимірами (структурний, когнітивний, реляційний) однієї форми капіталу. Отже фактор 2 (а також інтегративний індекс 2) відповідає реляційному аспекту горизонтально-інтегруючого капіталу та побудований на таких індикаторах, як довіра до незнайомців, довіра до осіб іншої релігії, довіра до осіб іншої національності, узагальнена довіра (альфа Кронбаха становить 0,652). Когнітивний вимір горизонтально-інтегруючого капіталу представлений двома компонентами, що відповідають поняттям толерантності (індекс побудований на показниках ставлення до іммігрантів, ставлення до осіб іншої раси, ставлення до осіб іншої релігії, ставлення до іншомовних осіб, альфа Кронбаха становить 0,743) та прийняття соціальних норм (індекс побудований на показниках ставлення до отримання державних пільг, несплати проїзду в транспорті, шахрайства з податками, отримання хабара, альфа Кронбаха становить 0,771). Структурний вимір горизонтально-інтегруючого капіталу складають показники членства в організаціях громадянського суспільства (членство у релігійних організаціях, спортивних клубах, музичних, культурних, освітніх організаціях, політичних партіях, екологічних організаціях, професійних спілках, благодійних організаціях, інших організаціях, альфа Кронбаха становить 0,678). Нарешті, вертикально-інтегруючий капітал також представлений трьома факторами. Зокрема, перший фактор включає показники, що відповідають реляційному аспекту і представлені індикаторами інституційної довіри (довіра армії, професійним спілкам, поліції, парламенту, державній службі, уряду, політичним партіям, великому бізнесу,

судовій системі; альфа Кронбаха становить 0,880). Другий індекс відповідає структурному аспекту вертикальної форми соціального капіталу та побудований на основі агрегації форм громадянської активності (підписання петицій, участь у бойкотах, участь у мирних демонстраціях, участь у страйках; альфа Кронбаха становить 0,773). Нарешті, останній фактор представлений показниками національної ідентичності та національної гордості, що було обрані як наближені (proxy) до національної ідеї як спільного когнітивного базису функціонування суспільства як політичної нації (0,620).

Побудовані індекси надають змогу відстежити відмінності між досліджуваними країнами за формами соціального капіталу. Зокрема вищими в Україні за інші країни є обсяг єднального капіталу, узагальненої довіри, а також організаційного членства. Водночас нижчими є значення індексів вертикального капіталу – інституційної довіри, громадської участі та національної ідентичності, а також такі компоненти горизонтально-інтегруючого капіталу, як толерантність та дотримання соціальних норм. Отримані дані свідчать про наявність певної атомізації в українському суспільстві: висока згуртованість первинних груп поєднується із нижчою загальною солідарністю у суспільстві (див. рис. 3.4).

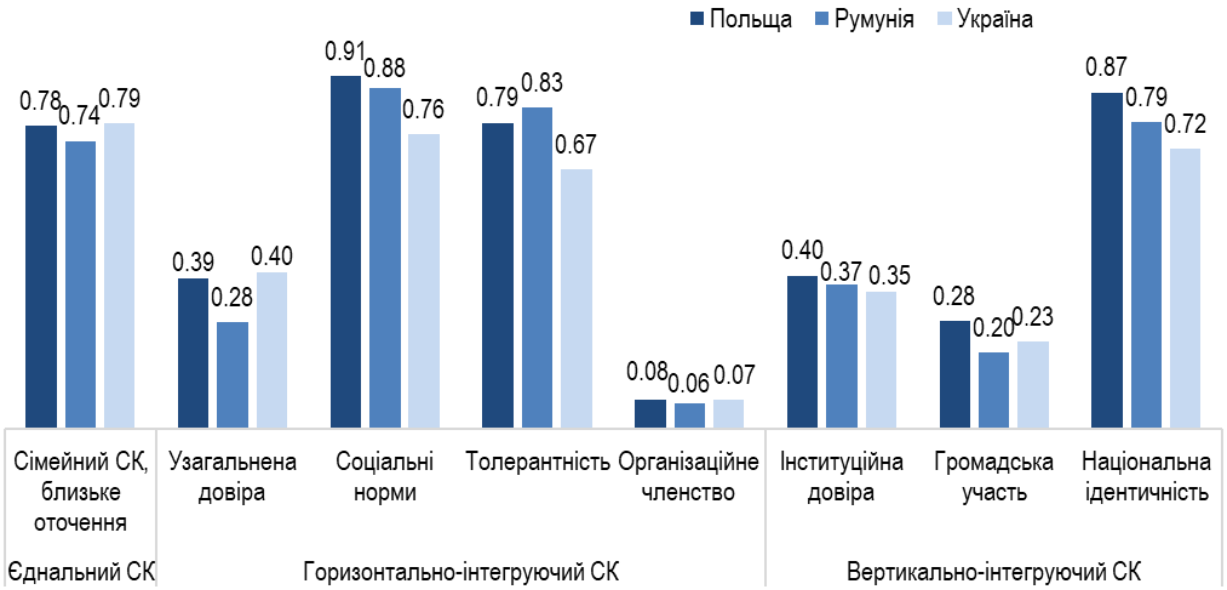

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 2018-2020 та «Європейські цінності» 2017-2018. Значення індексів змінюється від 0 до1.

Рисунок 3.4. Значення індексів вимірів соціального капіталу 2018-2020 рр.

Побудовані індекси надають змогу відстежити також певні відмінності у рівні соціального капіталу по регіонах України. Зокрема, узагальнена довіра є вищою у західних областях, а нижчою – на сході та у Києві. Можемо припустити, що відмінності у паттернах довіри пов'язані із розподілом сільського та міського населення, зокрема мешканців великих міст. Рівень толерантності до іншого, зокрема до мігрантів, членів інших етнічних груп та тих, хто спілкується іншою мовою, є вищим у східних, південних та північних регіонах, та нижчим на заході та у столиці. Показники активності організаційного членства є вищими у центральних областях та у Києві. Ці результати суперечать деяким іншим опитуванням, згідно з якими членство в організаціях громадянського суспільства є вищим на заході країни. Слід відзначити, що оскільки опитування «Світові цінності» використовує іншу методологію, а саме реєструє суб'єктивну оцінку активності членства респондента, на думку самого респондента, відмінності від інших досліджень, що використовують бінарну шкалу (є членом або не є членом) можливі. Показники громадської участі також є вищими у столиці, у центральних та західних областях, а найнижчими – на півдні країни.

Проведення кластерного аналізу із застосуванням методу Варда виявило два основні кластери. До першого увійшли респонденти, де вищими за середні по країні є значення показників переважно когнітивних форм соціального капіталу, як дотримання соціальних норм (0.79) та толерантність (0.86). До другого кластеру увійшли ті респонденти, де вищими за середні по країні є значення показників реляційних та структурних форм соціального капіталу, як узагальненої довіри (0.47), організаційного членства (0.23), громадської участі (0.32). Перший кластер можна умовно охарактеризувати як носіїв «пасивного» соціального капіталу, який виражається у готовності приймати існуючі суспільні норми, наявності засад культури толерантності. Другий кластер можна охарактеризувати як носіїв «активного» соціального капіталу, який відрізняється більш високий рівнем актуалізації нормативно-ціннісних та мотиваційних ресурсів, що взаємодії та співпраці. Шкали усіх побудованих індексів було нормалізовано до діапазону від 0 до 1. Незважаючи на це, кількісне порівняння обсягу різних компонентів або форм

соціального капіталу становить виклик через різнорідність понять, що утворюють ці виміри. Якщо для деяких компонентів, як, наприклад, толерантне ставлення до іншого, значення індексу близькі до 1 є теоретично та емпірично можливими, аналогічно високі показники організаційного членства потребували б кожного члена суспільства бути активним членом принаймні однієї організації, що виглядає менш реалістичним з практичної точки зору. Отже, нижчі значення деяких з визначених компонентів соціального капіталу пов'язані із певними обмеженнями щодо можливого максимального обсягу присутності даного феномену у соціальній реальності. Щоб оцінити, чи високими (або низькими) є значення індексі різних компонентів соціального капіталу, звернемося до більш широкого міжнаціонального порівняння за допомогою масиву 7ї хвилі дослідження «Світові цінності» [71] (див.рис.3.5).

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності» 2017-2020.

Рисунок 3.5. Максимальні та мінімальні значення індексів вимірів соціального капіталу (0-1).

Показник єднального капіталу, що в Україні становить 0.79, найвищим є в Данії (0.92), Нідерландах (0.91) та Норвегії (0.90), а найнижчим в Перу та Болівії (0.66). Показник рівня горизонтальної або узагальненої довіри становить 0.40 в Україні, водночас вищими є значення в Данії (0.67), Швеції (0.67) та Норвегії (0.65), а найнижчими в Перу та Еквадорі (0.18). Показники толерантності найвищими є в

Андоррі, Бразилії та Аргентині (0.97), а найнижчими у М'янмі (0.29) та В'єтнамі (0.46) (в Україні 0.67). Щодо показників організаційного членства, то найвищі значення індексу спостерігаємо в Колумбії та Тайланді (0.27), а найнижчі – в Єгипті (0.02), Росії (0.03) та Китаї (0.03). Індекс організаційного членства в США становить 0.25, в Новій Зеландії 0.21, в Австралії 0.19, в Німеччині та Канаді – 0.15. Отже, бачимо, що в Україні організаційне членство є приблизно вдвічі-втричі нижчим, ніж у країнах зі сталою демократією, але водночас удвічі-утричі вище за авторитарні держави.

Незважаючи на те, що абсолютна більшість дослідників соціального капіталу підкреслюють багатомірність цього феномену, що стає перешкодою на шляху побудови одного агрегованого індексу, така перспектива є, безумовно, дуже спокусливою. Як було зазначено у розділі 1, дослідники виділяють різні типологічні варіанти суспільного розвитку в залежності від співвідношення обсягів єднального та горизонтально-інтегруючого, горизонтально-інтегруючого та вертикально-інтегруючого форм капіталів [214]. Оскільки індекс єднального капіталу вже було побудовано на попередніх етапах дослідження в результаті факторного аналізу, розрахуємо значення агрегованого індексу горизонтально-інтегруючого капіталу з таких компонентів, як узагальнена довіра, сприйняття соціальних норм, норми толерантності, організаційне членство. Необхідно підкреслити, що ці елементи мають низький показник альфа Кронбаха, а отже такий агрегований індекс є аналітичною абстракцією, його побудовано на засадах теоретичного аналізу як агрегацію тих компонентів, що в теорії соціального капіталу традиційно відносяться до проявів горизонтально-інтегруючого капіталу. Використовуючи результати 7й хвилі дослідження «Світові цінності» (2017-2020), зіставлення індексів єднального та горизонтально-інтегруючого капіталів дає можливість провести компаративний аналіз поширення форм соціального капіталу у глобальній перспективі (див.рис. 3.6). Нагадаємо, що в залежності від обсягів цих двох форм капіталів, Майкл Вулкок розрізняє такі риси суспільного розвитку як «аномальний індивідуалізм», «аномальний фамілізм», «аномія» та «соціальна можливість» (або власне розвиток) [214]. Усі зазначені характеристики є ідеальними типами, зокрема форми «аномального індивідуалізму» та «аномії» не можуть існувати на рівні суспільства –

тільки на рівні окремих соціальних груп у тій або іншій країні. Але можна говорити про деякі відмінності між країнами щодо переваги того чи іншого типу модусу взаємодії горизонтальних форм соціального капіталу (див.рис.3.6).

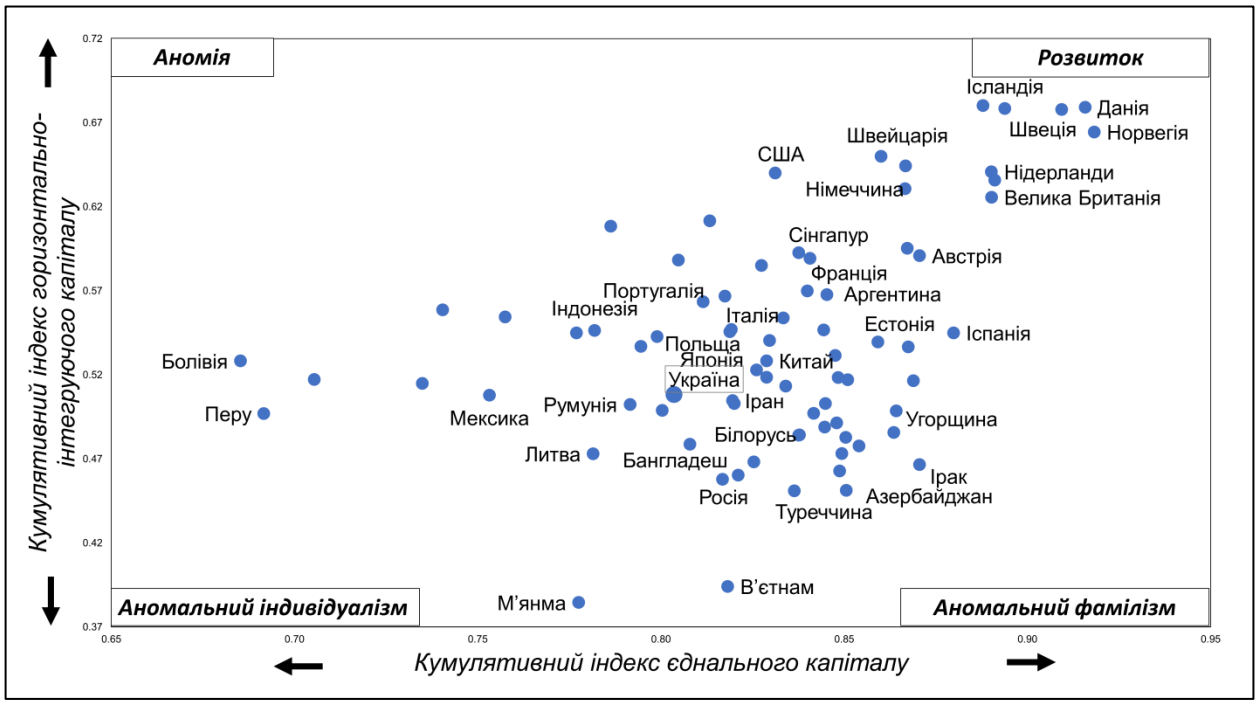

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності» та «Європейські цінності» 2017-2020 на базі теоретичної рамки, адаптованої з [214].

Рисунок 3.6. Співвідношення форм єднального та горизонтально-інтегруючого капіталів

Наприклад, риси типу «аномальний фамілізм» (тобто обсяг єднального капіталу є значно більшим за обсяг горизонтально-інтегруючого) простежуються у східних країнах, як В'єтнам, Туреччина, Азербайджан, Ірак, а також і у більшості колишніх радянських держав, підтверджуючи результати інших досліджень щодо руйнівної сили радянського режиму у відношенні до горизонтально-інтегруючого соціального капіталу. Група країн, де високі обсяги обох форм капіталу сприяють гармонійному розвитку, представлена переважно країнами ОЕСР (Данія, Ісландія, Швеція, Норвегія). Україні знаходиться посередині графіка, у сусідстві таких країн як Польща, Румунія, а також Японія. Порівняльні дані свідчать про помірно низький рівень обох форм соціального капіталу в Україні, однак у порівнянні із іншими колишніми членами СРСР Україні має вищий рівень горизонтально-інтегруючого капіталу та краще виражений баланс між обома формами капіталу, а отже добрі

шанси на перетворення соціального капіталу на фактор національного розвитку [214].

В залежності від співвідношення обсягів горизонтально-інтегруючого та вертикально-інтегруючого капіталів, виділяють такі риси суспільного розвитку як «анархія», «диктатура», «слабка держава» та «держава, що розвивається» (тобто власне розвиток) [214]. Як і у попередньому випадку, такий тип як «анархія» не можна виявити у чистому вигляді на прикладі країни, оскільки він відповідає ситуації «зруйнованої держави» (такі елементи скоріше за все можна було б побачити на прикладі Сирії, але дослідження «Світові цінності» у цей час в Сирії не проводиться). Елементи диктатури, коли обсяг вертикального капіталу перевищує обсяг горизонтального, присутні в Туреччині, Азербайджані, Таджикистані, В'єтнамі, М'янмі, Росії тощо. Риси «слабкої держави», коли обсяг горизонтального капіталу є вищим за обсяг вертикального, спостерігаємо у країнах Латинської Америки, але також Східної Європи: Румунія, Албанія, Україна. Нарешті, найкращими умови для співробітництва та розвитку є у країнах ОЕСР, де обсяги горизонтального та вертикального капіталів є приблизно однаковими (Норвегія, Швеція, Австралія та інші) (див.рис.3.7).

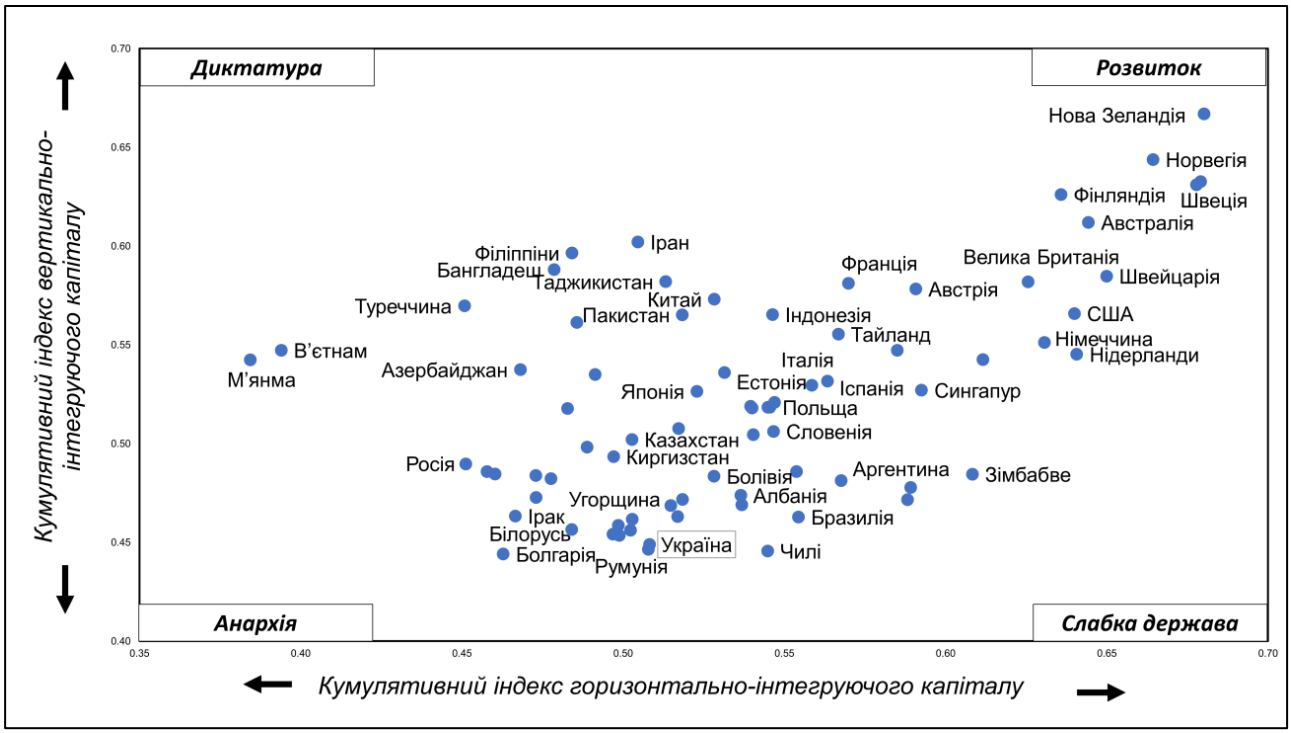

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності» та «Європейські цінності» 2017-2020 на базі теоретичної рамки, адаптованої з [214].

Рисунок 3.7. Співвідношення форм горизонтально-вертикально-інтегруючого капіталів.

3.3. Особливості факторної зумовленості різних форм соціального капіталу в Україні

Завданням даного підрозділу є визначення особливостей факторної зумовленості різних форм соціального капіталу в Україні. Нагадаємо, що у попередніх підрозділах у результаті проведення факторного аналізу було побудовано вісім індексів різних форм соціального капіталу. У даному підрозділі ми розглянемо особливості взаємодії цих форм між собою, а також зумовленість факторами мікро (індивідуального) та макро (національного) рівня.

На основі отриманих індексів соціального капіталу розглянемо особливості кореляції між різними вимірами соціального капіталу, використовуючи коефіцієнти Спірмена. Аналіз кореляцій між різними формами капіталу є важливим з огляду на можливість конвертації одних форм в інші. Наприклад, збільшення довіри до близького оточення може «перекидатися» на більш віддалені соціальні групи, сприяючи збільшенню узагальненої довіри. У підтвердженні цієї гіпотези спостерігаємо помірну значущу кореляцію між єднальним капіталом, а також горизонтально-інтегруючою довірою (0.396***) та невисоку, але значущу позитивну кореляцію із вертикально-інтегруючою довірою (0.195***). Останні дві форми довіри також мають можливість підсилювати одна одну (0.292***). Отже, згідно із теорією «конвертації довіри», «надлишок» одного виду довіри може переходити на інші види соціальної взаємодії. У більш практичному розумінні, це відбувається через поширення сфери використання обмінів, що засновані на довірі. Якщо таких обмінів дуже багато між індивідом та членами близького кола оточення, то за умови наявності інших сприятливих умов (наприклад, етнічна толерантність), такі практики можуть бути поширені на інших членів суспільства (людей взагалі) та соціальні інститути. Підтвердження цієї гіпотези ми знаходимо також при аналізі кореляцій у даних з Польщі та Румунії, що дозволяє зробити висновки про характерні риси взаємодії елементів соціального капіталу, що є загальними або унікальними для України.

Індекс єднального соціального капіталу також має позитивну кореляцію із індексами толерантності (0.051**) та дотримання соціальних норм (0.131***), що може пояснюватися визначальною роллю родини та близького оточення як факторів формування та передачі соціальних норм, зокрема прийняття «іншого». Горизонтально-інтегруюча довіра (або довіра до людей взагалі, до тих, які належать до інших соціальних груп) має позитивні показники кореляції із індексом толерантності (0.084***) та членством в організаціях громадянського суспільства (0.079***). Таким чином, толерантне ставлення до «іншого» є важливою передумовою розвитку довіри, а практики взаємодії у межах діяльності недержавних організацій стають у нагоді як структурні утворення, де відбувається реалізація практик співробітництва та подальша регенерація довіри. Варто відзначити, що аналогічні тенденції простежуються із у Румунії, але в Польщі зв'язок між організаційним членством та узагальненою довірою не є значним, що також підтверджує результати інших досліджень стосовно того, що у країнах сталого економічного розвитку головним джерелом узагальненої довіри стає держава. В усіх трьох країнах організаційне членство також підсилює вертикальні форми соціального капіталу – інституційну довіру (коефіцієнт кореляції для України 0.146***) та громадську протестну участь (0.206***), що підтверджує тезу Патнема щодо ролі вільних асоціацій як «шкіл демократії», де відбувається вивчення принципів демократичного правління та практика таких видів колективної дії, як мирні форми протесту.

Єднальний соціальний капітал з іншого боку має негативну кореляцію із організаційним членством (-0.121***). Тобто індивіди, що мають свою сім'ю та близьке оточення, друзів, сусідів (неформальні мережі) як потужне джерело підтримки, матеріальної та моральної, мають водночас меншу потребу та меншу схильність до приєднання до мереж формальних організацій. На цьому прикладі можемо спостерігати явище, коли відбувається заміна формального капіталу його неформальними формами в Україні (див.рис.3.8).

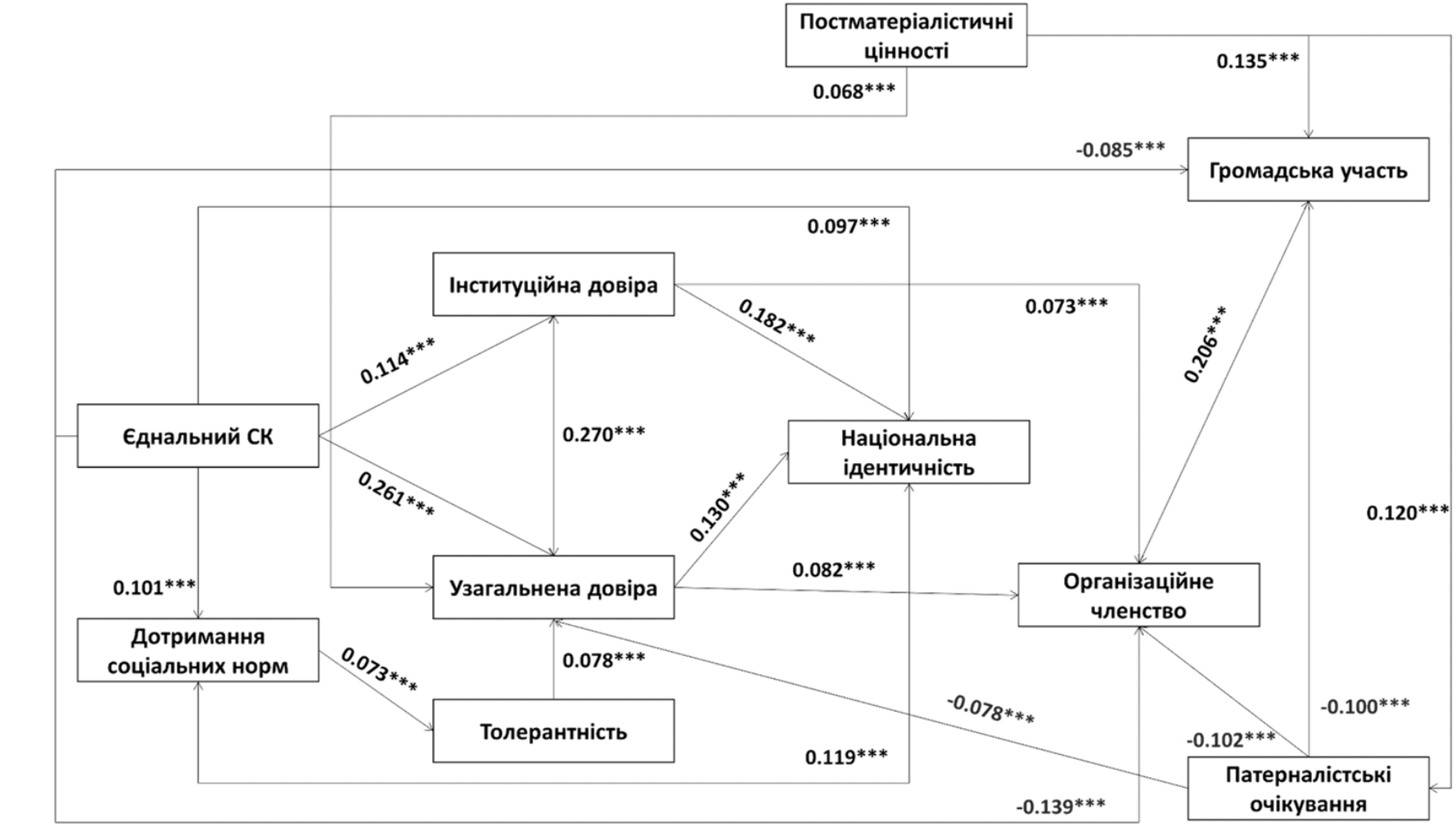

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності в Україні» 2020.

Рисунок 3.8. Особливості факторної зумовленості та конвертації форм соціального капіталу.

Наступним кроком для порівняння результатів впливу різних факторів на форми соціального капіталу є розгляд результатів регресійного аналізу. Лінійні регресійні моделі було побудовано для усіх розроблених восьми індексів соціального капіталу, що виступили у якості залежних змінних. Для оцінки факторів використовуємо стандартизовані коефіцієнти регресії β, які мають певні інтерпретативні переваги, обумовлені тим, що вони не мають одиниці виміру, тобто є безмірними. Завдяки цьому стає можливим порівняння стандартизованих регресійних коефіцієнтів між собою, що є необхідними при порівнянні інтенсивності впливу предикторів на залежну змінну. Окрім власного значення коефіцієнтів β, важливо звернути увагу його статистичну значущість, яка демонструє чи дійсно аналізований фактор впливає на залежну змінну або цей фактор не є значущим.

У першій моделі у якості залежної змінної виступає індекс «єднального» капіталу, що побудований на основі даних факторного аналізу із застосуванням показників важливості та довіри до сім'ї , друзів, близького кола спілкування. Ця форма капіталу є поширеною серед усіх соціальних груп опитаних, а також формується під час особистого досвіду спілкування із близькими, тобто залежить переважно от психологічних особливостей індивіда, сімейних обставин та інших партикулярних характеристик, а отже виявлення узагальнюючих факторів є важким завданням. В Україні факторами, що зумовлюють вищий обсяг «єднального» капіталу, є належність до жіночої статі ($\beta = 0.034$; $p \leq 0.05$), а також наявність власної сім'ї та характеристики сім'ї - наявність чоловіка або жінки ($\beta = 0.014$; $p \leq 0.05$), проживання із батьками ($\beta = 0.025$; $p \leq 0.05$), а також більший розмір сім'ї ($\beta = 0.013$; $p \leq 0.05$). Збільшенню єднального капіталу сприяє також рівень доходів ($\beta = 0.049$; $p \leq 0.05$). Але найбільший вплив зумовлює змінна «розмір населеного пункту» ($\beta = -0.117$; $p \leq 0.05$). Фактор має негативний коефіцієнт, що відповідає негативній кореляції, тобто більший обсяг залежної змінної (єднального капіталу) спостерігаємо у селах та невеликих містах. Це може бути зумовлено підвищеною частотою контактів із близьким оточенням, беручи до уваги помірний географічних розмір маленьких населених пунктів та

відносно невелике, переважно гомогенне населення, що зумовлює більший обсяг єднального капіталу та більше значення ресурсів, що походять з відносин саме із близьким оточенням, у цій соціальній групі. Аналогічний зв'язок між обсягом сімейного та єднального капіталу та невеликими за розміром населення селищами простежується також і в Польщі (β =-0.081; $p \leq 0.05$) та Румунії (β =-0.074; $p \leq 0.05$). Приналежність до жіночої статі (β =0.031; $p \leq 0.05$) та більший розмір домогосподарства (β =0.042; $p \leq 0.05$) також позитивно впливає на обсяг єднального капіталу в Польщі, але не в Румунії, де більшого значення набуває рівень доходів (β =0.070; $p \leq 0.05$). Зв'язок між рівнем матеріального добробуту та обсягом єднального соціального капіталу може бути двостороннім: з одного боку, теза Коулмана про спадковість капіталу вказує на можливість успадкування низького обсягу соціального капіталу та, як наслідок, нерівний доступ до освіти та обмежені можливості працевлаштування, а з іншого боку, як зазначає Усланер, більш високий рівень доходів зменшує «дистанцію» між індивідами та може сприяти більшому оптимізму, що робить людей більш схильними довіряти іншим. Зазначені вище фактори пояснюють близько 5-6% варіації рівня єднального капіталу. Отже, пояснювальна здатність моделі є відносно низькою, оскільки це зумовлено партикулярним характером єднального капіталу, що виникає у конкретній взаємодії між членами родини, друзями тощо, де значення індивідуальної історії та особистостей стосунків виступають першочерговими факторами, а узагальнення є обмеженими. В усіх трьох країнах індекс єднального капіталу має позитивну кореляцію із іншими важливими показниками індивідуального добробуту, зокрема почуттям фізичного здоров’я (коефіцієнт Спірмена 0.145***), почуттям щастя (коефіцієнт Спірмена 0.250***) та задоволеності життям (коефіцієнт Спірмена 0.189***).

У другій моделі у якості залежної змінної виступає індекс узагальненої довіри (одного з компонентів «горизонтально-інтегруючого» капіталу), що побудований на основі даних факторного аналізу із застосуванням показників узагальненої довіри, довіри до незнайомців, довіри до гетерогенних соціальних груп. Узагальнена довіра є комплексним феноменом, оскільки формується під

впливом факторів як мікро-, так і макрорівня. Отже, до складу моделі увійшли фактори обох рівнів. Отримані результати свідчать про те, що в українському контексті важливими предикторами генералізованої довіри виступають інституціональна довіра (β =0.264; p≤0.05) та єднальний соціальний капітал (β =0.186; p≤0.05). Ці дані підтверджують дві теоретичні тези: про конвертацію різних форм соціального капіталу та про важливу роль держави та державних інститутів як гарантів побудови та функціонування середовища, у якому обміни, засновані на довірі, є безпечними. Згідно із першою, великий обсяг однієї форми капіталу (наприклад, єднального капіталу – сімейного капіталу, довіри до близького оточення), має змогу конвертуватися у інші форми як узагальнену довіру. Здатність довіряти формується під час первинної соціалізації під впливом сім'ї та засвоюється як елемент світоглядної позиції, що має змогу проявлятися і у взаємодії із іншими членами суспільства. Щодо визначальної ролі інституційного середовища, то тут маємо групу факторів, що доводять цей зв'язок. По-перше, рівень інституційної довіри респондента, що вказує на суб'єктивну оцінку ефективності та надійності соціальних та політичних інститутів. Чим вище рівень довіри, тим вище сприймається надійність та ефективність інститутів (зокрема судів, поліції, державних служб), а тим меншими стають ризики взаємодії із незнайомцями в оцінці індивіда, а отже результат аналізу витрат та вигод є позитивним, на користь установки на довіру. Окрім власне довіри до інститутів, позитивний вплив на узагальнену довіру мають також оцінка респондентом відсутності (або наявності) корупції в країні (β =0.088; p≤0.05), а також сприйняття ситуації з повагою до прав та свобод особистості (β=0.081; p≤0.05). Важливість верховенства права та правозастосування для розвитку узагальненої довіри також простежуємо у моделі, побудованій для трьох країн, що включає фактори макро (національного) рівня. Зокрема, позитивним та значущим є зв'язок із такими показниками, як індекс верховенства права (β=0.445; p≤0.05), рівний доступ до правосуддя (β=0.387; p≤0.05), індекс політичної корупції (β=0.561; p≤0.05). Отже, ефективність, прозорість, підзвітність політичних інститутів та органів влади

сприяє зменшенню ризиків взаємодії із деперсоніфікованим «іншим», а отже збільшує узагальнену довіру.

Іншим фактором, що сприяє підвищенню узагальненої довіри в усіх трьох країнах, є почуття толерантності, прийняття іншого (способу життя, мислення, належності до інших соціальних груп тощо). У Польщі цей фактор має найбільший позитивний вплив (β=0.139; p≤0.05), в Україні (β=0.090; p≤0.05) та Румунії (β=0.078; p≤0.05) менший. Хоча каузальний зв'язок між етнічним складом суспільства та рівнем узагальненої довіри підкреслюється у численних інших дослідження, необхідно додати, що в Україні цей зв'язок добре простежувався у попередні роки (2011 р., наприклад, β=0.137; p≤0.05), але його було порушено внаслідок військового конфлікту, а також змін у церковній сфері. Зазначені перетворення призвели до того, що показники прийняття або толерантного ставлення до іншомовних осіб, а також тих, хто належить до інших релігій, в сьогоденних українських реаліях з абстрактних категорій («іншомовні особи взагалі» або «усі іншомовні індивіди в країні») перетворюються на конкретні групи, а отже почуття толерантності стає залежним від соціально-політичної позиції індивіда як громадянина. За цих умов, зниження індексу толерантності в Україні у масиві 2020 р. (у порівнянні із 2011 р.) слід інтерпретувати обережно і скоріше як тимчасову реакцію на проблеми політизації мовної та етнічної приналежності в умовах військового конфлікту, аніж як показник ерозії соціального капіталу у суспільстві взагалі. Це підтверджується і емпіричними даними, що свідчать про те, що незважаючи на зменшення значення індексу толерантності з 0.84-0.85 у 2008-2011 р. до 0.67 у 2020 р., індекс узагальненої довіри зріс з 0.36-0.38 у 2008-2011 р. до 0.42 у 2020 р.

На фоні зниження значення ролі установок толерантності, в Україні відбулося зростання важливості інших факторів, що сприяють формуванню узагальненої довіри. Зокрема, у півтори рази збільшився коефіцієнт впливу інституційної довіри (що було розглянуто вище), а також збільшилася роль релігійності, зокрема відвідування релігійних служб та молитви (β=0.221; p≤0.05). Зростання ефекту цього фактору також можна віднести до наслідків

війни, політичної та соціально-економічної кризи в Україні, оскільки в Польщі та Румунії жодна зі змінних, пов’язаних із релігійністю, не проявила себе як статистично значущий предиктор узагальненої довіри. Інші відмінності у факторній зумовленості узагальненої довіри в Україні, Польщі та Румунії стосуються освіти. Зокрема, система освіти має значний вплив на формування узагальненої довіри в Польщі ($\beta=0.236$; $p\leq0.05$), що на практиці означає, що рівень довіри серед тих, хто має найвищий рівень освіти (вища освіта, науковий ступінь тощо) є на 18% вищим за рівень узагальненої довіри серед опитаних із початковою або неповною середньою освітою. В Україні відмінності між обсягом узагальненої довіри в залежності від рівня освіти опитаних становлять лише 6% ($\beta=0.059$; $p\leq0.05$). Схоже до цього, вплив освіти на рівень генералізованої довіри є також помірним і в Румунії ($\beta=0.076$; $p\leq0.05$). Усі зазначені вище фактори сукупно пояснюють близько 30-32% варіації у рівні узагальненої довіри в усіх досліджуваних країнах. Узагальнена довіра має позитивний зв'язок із такими феноменами, як космополітизм ($\beta=0.221$; $p\leq0.05$) та європейська ідентичність ($\beta=0.211$; $p\leq0.05$), підтримка демократичної форми правління тощо ($\beta=0.065$; $p\leq0.05$).

Звернемося до наступної моделі, де у якості залежної змінної виступає індекс членства в організаціях громадянського суспільства, що також є одним з компонентів «горизонтально-інтегруючого» соціального капіталу. Членство та участь у діяльності недержавних організацій та вільних асоціацій є важливими джерелами норм співпраці, демократичного управління, практик співробітництва. Вплив на індекс членства мають як соціально-демографічні характеристики опитаних, зокрема приналежність до чоловічої статі ($\beta=0.053$; $p\leq0.05$), молодший вік ($\beta=-0.060$; $p\leq0.05$), вищий рівень доходів ($\beta=0.065$; $p\leq0.05$), вищий рівень освіти ($\beta=0.113$; $p\leq0.05$), проживання у більших за розміром населення населених пунктах ($\beta=0.022$; $p\leq0.05$), так і їхні ціннісні орієнтації. Наприклад, членство в асоціаціях має позитивну кореляцію із індексом гендерної рівності ($\beta=0.116$; $p\leq0.05$), індексом цінностей емансипації ($\beta=0.022$; $p\leq0.05$), індексом постматеріальних цінностей ($\beta=0.089$; $p\leq0.05$) та

індексом індивідуальної автономії (β=0.043; p≤0.05). Індекс членства має позитивний зв'язок із індексом узагальненої довіри (β=0.89; p≤0.05). Теоретичні підходи пояснюють цей зв'язок у обох напрямках: вищий рівень узагальненої довіри сприяє розвитку громадянського суспільства, а членство в таких організаціях сприяє розбудові довіри. З іншого боку, членство в організаціях негативно корелює із єднальним та сімейним соціальним капіталом (β=-.156; p≤0.05), що є емпіричним підтвердженням тези про можливість заміни форм соціального капіталу, зокрема мотивація до розбудови горизонтально-інтегруючого капіталу знижується за умови великого обсягу єднального капіталу, що виступає не тільки джерелом підтримки індивіда у повсякденному житті, але й стає джерелом інструментальної підтримки у питаннях працевлаштування, фінансових та інших послуг.

Висновки до розділу 3.

У даному підрозділі проведено компаративний аналіз структури та динаміки соціального капіталу пост-комуністичних та пострадянських країн шляхом порівняння показників соціального капіталу в Україні, Польщі та Румунії у період 1995-2020 рр. на основі низки показників, що становлять комплексну матрицю всебічного оцінювання обсягів соціального капіталу у суспільстві. Доведено, що тенденції розвитку різних форм соціального капіталу у трьох країнах мають багато спільних рис, значною мірою зумовлених комуністичним історичним контекстом, що сприяв ерозії суспільно-орієнтованих форм соціального капіталу та їхній заміні надмірно розвиненими індивідуально-орієнтованими формами. Зокрема, найбільшим в усіх трьох країнах є обсяг єднального капіталу. Доведено, що у більш сучасний період пост-комуністичних трансформацій визначальну роль у відмінності рівнів суспільно-орієнтованих форм капіталу, зокрема узагальненої та інституційної довіри, толерантності, дотримання соціальних норм, громадської активності та організаційного членства, відіграє успішність та завершеність демократичних

перетворень політичної системи та становлення ринкової економіки, що розкриваються через показники рівню економічних свобод, якості функціонування та ефективності формальних інститутів, таких як верховенство права, ефективно діючі уряд, парламент, судова система, низький рівень політичної корупції тощо. Ці інститути обмежують невизначеність, сприяють розвитку узагальненої довіри, а отже роблять можливим співробітництво на суспільному рівні. Прикладом цього процесу служить поступовий, але впевнений тренд зростання узагальненої довіри в Польщі (з 17% до 24% у 1995-2018 рр.), що було зумовлено успішністю запроваджених демократичних перетворень та становленням ліберальної демократії. Водночас непослідовність та незавершеність процесів формування демократичної політичної системи та становлення правової держави сприяли зниженню узагальненої довіри в Україні (з 29% до 23% у 1995-2011 рр.) та в Румунії (з 19% до 12% у 1995-2018 рр.).

Расова та етнічна толерантність складає установку, яка значною мірою визначає готовність індивіда брати участь у колективній дії в межах багатонаціонального суспільства. Водночас в суспільствах, які функціонують на засадах екзистенційної незахищеності, як правило, економічна та фізична безпека є важливими перш за все, а іноземці та мігранти можуть сприйматися як загроза власного виживання. Схоже явище виникає і у суспільствах, що проходять через періоди політичної невизначеності, економічної кризи або військові конфлікти, що пояснює певну негативну динаміку расової толерантності в Україні, де цей показник знизився з 0.84 у 2011 р. до 0.67 у 2020 р.

Норми взаємності на рівні суспільстві є установками на соціально-орієнтовано поведінку, тобто таку, що служить інтересам «іншого» та соціуму у цілому. Слід відзначити, що ставлення українців до недоброчесної поведінки, як, наприклад, шахрайство на податках або безпідставне вимагання державних пільг, є більш поблажливим у порівнянні із опитаними у Польщі та Румунії, тобто не слідування соціально-орієнтованим нормам на користь власних інтересів вбачається більш припустимим. Доведено, що ліберальна інтерпретація

суспільно-орієнтованих норм в Україні пов’язана із рівнем політичної корупції та корупції у державних органах. Отже, переважна орієнтація на власні інтереси ніж загальні інтереси суспільства в Україні певною мірою зумовлена неефективністю та ненадійністю державних інститутів, непослідовністю правозастосування, що роблять механізми генерації суспільного блага неясними, а отже соціально-орієнтовану поведінку як менш раціональну та менш привабливу.

Структурними рамками, у межах яких відбувається розвиток та поширення поведінкових практик співробітництва та співпраці, є організації громадянського суспільства. В усіх трьох досліджуваних країнах найвищими є показники членства у традиційних організаціях, таких як церковні або релігійні, де 8-9% респондентів в усіх трьох країнах є активними членами. На другому місці за кількістю активних членів знаходяться спортивні та культурні, освітні організації, де близько 4-5% опитаних є активними членами. Розвиток громадянського суспільства в Україні в 1995-2020 рр. пов'язаний із такими тенденціями, як зростання рівня членства в організаціях громадянського суспільства, а також наявність певної циклічності у цьому процесі. Зокрема, приріст частки номінальних та реальних членів спостерігається у 2006-2008 рр. та 2020 р., тобто періодах, що послідкували після демократичних революцій в Україні, які стали потужним джерелом активізації діяльності громадянського суспільства. Доведено, що усі індекси організаційного членства мають позитивні коефіцієнти кореляції, а отже сприяння членству та залучення до членства в громадянських організацій та вільних асоціаціях будь-якого напрямку діяльності (окрім радикальних) матиме загальний позитивний вплив на розвиток громадянського суспільства.

За своїми показниками інституціональної довіри Україна є доволі схожою до Польщі та Румунії. Зокрема, в усіх трьох суспільствам серед обраних інститутів найбільшим є рівень довіри до армії, а найменшим – до політичних партій. Україна відрізняється значно нижчим рівнем довіри до поліції та судової системи, у той час як уряд та парламент критично сприймаються опитаними громадянами усіх трьох країн. Розвиток кризи довіри в Україні стосується

інститутів законодавчої, судової та виконавчої влади. Отримані дані свідчать про переважно негативну динаміку більшості показників інституціональної довіри, а отже українці відчувають, що здатність уряду, парламенту, державних служб та установ тощо належним чином представлять інтереси населення та дбати про задоволення потреб національного розвитку є низькою, що має негативний вплив на сприйняття ключових політичних інститутів як гарантів правозастосування та дотриманням формальних норм усіма членами суспільства, що робить обережність (на відміну від довіри) у взаємодії більш привабливою стратегією з огляду на цілі власного виживання. Низький рівень вертикальної довіри також є показником відчуженості, віддаленості населення від органів влади. Важливість верховенства права та правозастосування для розвитку узагальненої довіри також простежуємо у моделі, побудованій для трьох країн, що включає фактори макро (національного) рівня. Зокрема, позитивним та значущим є зв'язок із такими показниками, як індекс верховенства права, рівний доступ до правосуддя, індекс політичної корупції. Отже, ефективність, прозорість, підзвітність політичних інститутів та органів влади сприяє зменшенню ризиків взаємодії із деперсоніфікованим «іншим», а отже збільшує узагальнену довіру. Разом з тим військовий конфлікт на Сході України є фактором, що порушує розбудову соціального капіталу, а також змінює факторну зумовленість різних його форм. Зокрема, у 2020 р. у порівнянні із 2011 р. суттєво зросла роль сім’ї, держави та релігії як джерел соціального капіталу та факторів формування узагальненої довіри.

Серед основних індивідуальних факторів, що впливають на обсяг різних форм соціального капіталу, виділено вік, сімейний стан, рівень освіти та доходів, тип населеного пункту тощо.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [30], [34], [133], [134], [135], [156].

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне соціологічне дослідження феномену соціального капіталу як суспільного блага. Виконано ідентифікацію та концептуалізацію структури, динаміки та джерел соціального капіталу в українському суспільстві, а також механізмів формування та конвертації різних його форм. В роботі визначено теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу феномену соціального капіталу як суспільного блага та проаналізовано евристичні можливості головних підходів до типологізації форм та видів соціального капіталу. Проведено концептуалізацію проблеми виміру різних форм соціального капіталу, зокрема узагальненої та інституційної довіри, членства в громадських організаціях, політичної участі, дотримання соціальних норм тощо, на рівні суспільства. Виконано аналіз основних джерел та механізмів розвитку соціального капіталу, а також на основі вторинних даних експертних опитувань (Freedom House, Varieties of Democracy та інших), масових опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» та статистичних даних експліковано місце та роль держави та громадянського суспільства серед інших джерел соціального капіталу в Українському суспільстві. Із використанням емпіричних даних дослідження «Світові цінності» охарактеризовано стан та структуру, визначено основні тренди динаміки соціального капіталу в українському суспільстві, а також виявлено головні принципи механізмів формування та конвертації різних форм соціального капіталу. Проведено порівняльний аналіз тенденцій розвитку соціального капіталу у пострадянських та посткомуністичних суспільствах на прикладі Україні, Польщі та Румунії.

В роботі розвинуто теоретичну та емпіричну інтерпретацію концепту «соціальний капітал» завдяки аналізу цього феномену на макро-рівні, з позиції інтересів колективних акторів, де соціальний капітал являє собою ресурс соціальних відносин всередині групи, що дозволяє індивідам взаємодіяти з більшою результативністю та ефективністю у порівнянні з результативністю індивідуальних зусиль поза системою таких внутрішньогрупових відносин.

Разом з тим підкреслюється, що соціальний капітал суспільства є аналітичним конструктом, багатомірною, багаторівневою, комплексною моделлю ресурсів безкінечної кількості соціальних взаємодій та ресурсів ефектів взаємодій цих взаємодій. На основі цього аналізу запропоновано авторське визначення поняття соціального капіталу як сукупності соціальних ресурсів, що визначаються кількісними та якісними характеристиками системи взаємодії, що є укорінені у певній історично-культурній, ціннісній та соціально-політичній системі, відтворюються у системі міжіндивідуальної, міжгрупової або міжінституціональної взаємодії та ефектом свого застосування мають підвищення ефективності взаємодії.

У межах дисертаційного дослідження розроблено концептуальну схему системи реалізації та відтворення соціального капіталу суспільства, що підкреслює взаємодію та взаємозалежність чотирьох його структурних доменів: соціальної структури; когнітивно-реляційних характеристик взаємодії; індивідуальних характеристик, що впливають на взаємодію; факторів культурно-історичного та політико-економічного середовища. Розроблена схема поєднує джерела та фактори соціального капіталу, його основні елементи, а також підкреслює взаємозв'язок між характеристиками, що визначають формування соціального капіталу на індивідуальному та груповому рівнях.

У межах дисертаційного дослідження розроблено та випробувано теоретично-обґрунтовану матрицю показників соціального капіталу для емпіричного вимірювання єднального, горизонтально-інтегруючого та вертикального-інтегруючого форм капіталів на основі розрізнення структурного, когнітивного та реляційного аспектів шляхом операціоналізації через низку емпіричних індикаторів. Доведено, що комплексний підхід до вимірювання соціального капіталу із урахуванням показників усіх його форм та видів є найбільш правомірним та продуктивним для всебічної оцінки впливу цього феномену на національний розвиток.

В роботі уточнено трирівневу модель соціального капіталу (мікро, мезо та макро) з огляду на контекстуальну обумовленості позитивної функції

соціального капіталу. Підкреслюється, що ефект реалізації соціального капіталу завжди позитивний – у межах певної системи взаємодії. Доведено, що негативні наслідки використання соціального капіталу виникають за рахунок існування у суспільстві різних інтересів акторів, груп та інститутів, коли позитивний ефект соціального капіталу на індивідуальному рівні (партикулярні інструментальні неформальні мережі) має негативні наслідки в інших системах взаємодії – для певної соціальної групи або для суспільства взагалі..

Згідно з результатами дослідження, організації громадянського суспільства, держава, сім'я та система освіти як головні джерела соціального капіталу на рівні суспільства мають як стимулюючий, так і стримуючий вплив на розвиток соціального капіталу в Україні. Громадянські організації та вільні асоціації виступають у якості агентів соціалізації громадян, сприяють вивченню практик кооперації та співробітництва заради загальної мети, а також виникненню довіри, що згодом виходять за межі діяльності асоціації та поширюються у суспільстві. Водночас переважання цінностей матеріалізму (цінностей виживання) стає значною перешкодою на шляху зростання показників організаційного членства, а отже обмежує стимулюючу роль громадянського суспільства як джерела соціального капіталу. Демократична політична система та правова державу виступають у якості «гарантів» надійності «іншого», що уможливлює узагальнену довіру. Разом з тим, низька ефективність політичних інститутів та відсутність прозорості правозастосування, непослідовність запровадження демократичних прав та свобод, політична корупція тощо створюють середовище підвищеної невизначеності, небезпеки та ризиків, а отже стають перешкодами на шляху розбудови соціального капіталу, зокрема узагальненої та інституціональної довіри.

У межах дисертаційного дослідження розроблено та випробувано теоретично-обґрунтовану матрицю показників соціального капіталу для емпіричного вимірювання єднального, горизонтально-інтегруючого та вертикального-інтегруючого форм капіталів на основі розрізнення структурного, когнітивного та реляційного аспектів шляхом операціоналізації через низку

емпіричних індикаторів. Для аналізу було відібрано 40 індикаторів, які в результаті факторного аналізу методом головних компонент, було об'єднано у 8 агрегованих показників. Доведено, що комплексний підхід до вимірювання соціального капіталу із урахуванням показників усіх його форм та видів є найбільш правомірним та продуктивним для всебічної оцінки впливу цього феномену на національний розвиток.

Структура соціального капіталу українського суспільства представлена різними формами, при цьому можливим є виявлення двох кластерів серед опитаних. Серед першої, більшої за обсягом групи, вищими є значення показників переважно когнітивних форм соціального капіталу, як дотримання соціальних норм та толерантність. Перший кластер можна умовно охарактеризувати як носіїв «пасивного» соціального капіталу, який виражається у готовності приймати існуючі суспільні норми, наявності засад культури толерантності. Серед другої вищими за середні по країні є значення показників реляційних та структурних форм соціального капіталу, як узагальненої довіри, організаційного членства, громадської участі. Другий кластер можна охарактеризувати як носіїв «активного» соціального капіталу, який відрізняється більш високий рівнем актуалізації нормативно-ціннісних та мотиваційних ресурсів, що сприяють взаємодії та співпраці.

Емпірично доведено наявність певної позитивної динаміки, що свідчить про зростання в Україні обсягів та рівнів узагальненої довіри, організаційного членства як показників горизонтально-інтегруючого капіталу; громадської участі та національної ідентичності як показників вертикально-інтегруючого капіталу. Негативну динаміку упродовж досліджуваного періоду було виявлено у відношенні до показників інституціональної довіри та толерантності.

Аналіз кореляцій між різними формами капіталу показав важливі результати з огляду на можливість їхньої конвертації. Наприклад, «надлишок» одного виду довіри може бути поширений на інші види соціальної взаємодії. У більш практичному розумінні, це відбувається через поширення сфери використання обмінів, що засновані на довірі. Якщо таких обмінів дуже багато

між індивідом та членами близького кола оточення, то за умови наявності інших сприятливих умов (наприклад, культури толерантність), практики співпраці, що засновані на довірі, можуть бути поширені і на інших членів суспільства, а також на людей взагалі, на соціальні групи та інститути.

Показник єднального соціального капіталу має позитивну кореляцію із індексами толерантності та дотримання соціальних норм, що пояснює визначальну роль родини та близького оточення як факторів формування та передачі соціальних норм, зокрема культури толерантності як прийняття «іншого». Узагальнена довіра має позитивні показники кореляції із індексом толерантності та членством в організаціях громадянського суспільства. Таким чином, толерантне ставлення до «іншого» є важливою передумовою розвитку узагальненої довіри, а практики взаємодії у межах діяльності організацій громадянського суспільства стають у нагоді як структурні утворення, де відбувається реалізація практик співробітництва та подальша генерація довіри.

З іншого боку, єднальний соціальний капітал має негативну кореляцію із організаційним членством та громадською участю. Тобто індивіди, що мають свою сім'ю та близьке оточення як потужне джерело підтримки, мають водночас меншу потребу та меншу схильність до приєднання до мереж формальних організацій. В контексті взаємодії різних форм соціального капіталу можна відзначити велику роль, яку відіграють цінності та очікування. Зокрема, ми спостерігаємо негативний вплив патерналістських очікувань на довіру, на організаційне членство та громадську активність, і відповідно позитивний вплив цінностей постматеріалізму або самовираження на ці форми соціального капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алейнікова У. С. Соціальний капітал як економічна категорія: сутність, концепції виникнення. *Экономика и управление*. 2012. № 3. С. 138-144.

2. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів: тлумачення і функції. *Мультиверсум. Філософський альманах:* Зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 71. С. 14-40. URL: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Bahnuk.pdf

3. Бакіров В. С., Ручка А. О. Соціологія цінностей сьогодні. *Проблеми розвитку соціологічної теорії :* матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії і концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012 р., (м. Київ) / Київ. нац.., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг ред. Судакова В.І., Куценко О.Д.]. Київ : Логос, 2013. С. 5-17.

4. Балакірєва О. М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996 – 1999 – 2006 С.135-164. URL: http://uisr.org.ua/img/upload/ files/3_evs_wvs_US_2_2008.pdf

5. Барматова С. Громадянське суспільство: його роль та можливості в модернізації сучасної держави. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 39-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/svs_2013_5_4

6. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). *США: экономика, политика, идеология.* 1993. № 11. С.17-23.

7. Бойко М. М. Довіра як фундаментальна засада формування соціального капіталу організацій . *Україна: аспекти праці*. 2013. № 2. С. 48-51.

8. Болотова В.О. Соціальний капітал організації: теоретичні засади дослідження й операціональні параметри вимірювання. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPIPress/5842/1/2012_Bolotova_Social_ capital.pdf

9. Буркинський Б. В., Горячук В. Ф. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. *Економіка України*. 2013. № 1. С. 67-81.

10. Бусова Н. Культурні корні соціального капіталу. *Соціологічні дослідження.* 1999. № 8. С.21-35.

11. Волчкова Г. К. Домінанти розвитку соціального капіталу в сучасних умовах. *Економіка і організація управління* : зб. наук. пр. Вінниця, 2014. № 3-4. С. 58-63.

12. Герман М. Г. Теорії соціального капіталу в аналітичній перспективі вивчення євроінтеграційних процесів. *Вісн. НТУУ «КПІ» : Політологія. Соціологія. Право.* 2011. Вип. 4 (11). С. 105-109.

13. Гєєц В. М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України. *Економічна теорія*. 2010. № 3. С. 7-19.

14. Грішнова О. А., Полив'яна Н. А. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 5. С. 19-24.

15. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія. Київ : Т-во «Знання», 2001. 254 с.

16. Гугнін Е., Чепак В. Феномен соціального капіталу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2001. № 1. С. 49-56.

17. Демків О. Б. Мережева структура соціального капіталу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата соц. наук : 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини. Київ, 2006. 16 с.

18. Демків О. Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2012. № 4. С. 3-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2012_4_3

19. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 99-111.

20. Діти, жінки та сім'я в Україні. Статистичний збірник. Державна Служба Статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/DJS_2019_pdf.pdf

21. Дмитренко Г. Стратегічна траєкторія та основні технологічні засоби збільшення соціального капіталу в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (26). С. 93-105.

22. Дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін». 1994-2018.

23. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» *імені Ілька Кучеріва* «Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян» (2019). URL: https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan

24. Дослідження Центру Разумкова. «Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України» (2019). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-2

25. Дюркгейм Е. Соціологія. Її предмет, метод, призначення / Пер. з фр., складання, післямова та примітки А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с. (Історія соціології в пам'ятках).

26. Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави. *Актуальні проблеми державного управління.* 2011. № 1. С. 46-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_1_7

27. Єрмакова О. А. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України та її регіонів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Проблеми економіки та управління»*: збірник наукових праць. 2016. № 847. С. 88-96.

28. Зайцев Ю. К. Соціалізація економіки України як стратегічна потреба її розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : 08.01.01 – економічна теорія. Київ, 2002. 36 с.

29. Заяць Т. А., Дяконенко О. І. Трансформаційні зміни соціально-трудових відносин у контексті формування соціального капіталу. *Економіка регіону*. 2012. № 1. С. 15-24.

30. Кізілов О., Кізілова К., Кузіна І. Довіра до соціально-політичних інститутів: основні чинники формування та тенденції змін. *Методологія, теорія*

та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 18. С. 218-226.

31. Кізілова К. Соціальний капітал: методологічні основи вимірювання та типи емпіричних досліджень. *Соціологічні методи в сучасній дослідницькій практиці*: Збірник праць, присвячених пам'яті першого декана факультету соціології ВШЕ А. Криштановського / За ред. О. Оберемко. НДУ ВШЕ; ДІ РАН. Вища школа економіки, 2011. С. 101-105.

32. Кізілова К. Теоретичні підходи до вивчення феномену соціального капіталу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 221-227.

33. Бакіров В., Кізілов О., Кізілова К., Кузіна І. Якість життя в сучасній Україні: основні зміни в пострадянські часи. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: збірник наукових праць. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. Вип. 17. С. 91-105.

34. Херпфер К., Кізілова К. Соціальний капітал як фактор соціально-економічного та політичного розвитку пострадянських країн Євразії. *Sociologia* : науково-теоретичний журнал. Мінськ : Білоруський державний університет, 2016. ISSN 2071-0968. № 1. С. 17-38. (рос.).

35. Кірєєва О. Б. Тенденції розвитку теорії «соціального капіталу». 2009. URL: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-01/KireevaStat.pdf

36. Кожем'якіна О. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка.* 2016. № 1 (26). С. 119-131.

37. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: етап відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. Київ : КНЕУ. 251 с.

38. Корж К. М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях

кінця XIX - початку XX століття. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2011. № 13. С. 32-41.

39. Кочума І. Ю. Соціальний капітал як чинник підвищення ефективності використання економічного потенціалу. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України.* 2014. Вип. 40. С. 146-154.

40. Лазаренко І. Концепція соціального капіталу як методологічна основа дослідження соціальної допомоги. *Грані* : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2015. № 11/1 (127). С. 102-105. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/Grani_2015_11(1)__21.pdf

41. Лесечко М. Д., Сидорчук О. Соціальний капітал: теорія і практика : монографія. Львів : *Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України*, 2010. 220 с.

42. Лесечко М., Чемерис А., Сидорчук О. Методичні підходи до оцінки соціального капіталу. *Актуальні проблеми державного управління* : збірник наукових праць. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. 1(25). С. 34-43.

43. Небава М. І. Еволюція поглядів на систематизацію соціального капіталу. *Проблеми системного підходу в економіці підприємств*. 2008. Т. 4, № 8. С.34-43. URL:http://jrnl.nau.edu.ua /index.php/EPSAE/article/view/4333

44. Петроє О. Соціальний діалог як інструмент підвищення довіри громадян до органів державної влади. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. № 3. С. 233-240.

45. Привалов Ю., Рогожин О., Саєнко Ю. Соціальна експертиза: підходи й методи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 12. С. 69-80.

46. Прокопенко А. Державна політика боротьби з нерівністю та бідністю: міжнародний досвід та висновки для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 3(26). С. 170-178.

47. Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / Головні редактори: д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. Вип. 2(16). С. 175-184.

48. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2018. С. 210-215.

49. Ручка А. Ціннісні тренди в контексті сучасних модернізаційних процесів. Історичні та стратегічні модернізації провідних і транзитивних країн світу: зб. наук. праць / За заг. ред. О. В. Зернецької. Київ : ДУ Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2017. С. 25-34.

50. Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 285-297.

51. Селещук Х. Соціальний капітал спільнот українських мігрантів: теоретизації та досвід емпіричного дослідження. *Український соціологічний журнал.* 2020. № 22. С. 52-60.

52. Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2009. 21 с.

53. Сердюк О. О. Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів: За результатами досліджень 2013–2017 років, проведених в Харківській області : монографія / Сердюк О. О., Бугайчук К. Л. ; за заг. ред. Сокуренка В. В.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Голов. упр. Нац. поліції в Харків. обл. Харків : ХНУВС, 2017. 360 с.

54. Сердюк О. О. Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів 2019: За результатами досліджень 2013–2019 років, проведених у Харківській області: наук. звіт / Сердюк О. О., Базима Б. О. ; вступ. слово: Д. Швець ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Голов. упр. Нац. поліції в Харків. обл. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 228 с.

55. Сердюк О. О. Корупція в повсякденному житті харків'ян: результати соціологічного моніторингу 2013–2015 років. *Право та безпека*. 2016. № 3 (62). С. 80-85.

56. Сердюк О. О., Баранник О. Б., Щербакова І .В. Публічна безпека та довіра до поліції: результати соціолого-кримінологічного дослідження громадської думки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»* : Збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 37. С. 129-135.

57. Середа Ю. В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум.* 2013. № 4. С. 81-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2013_4_10

58. Сибиряков С. О. Проблеми формування та розвитку соціального капіталу державних службовців у трансформаційних державах. *Статистика України.* 2008. № 4. С. 94-99.

59. Сибиряков С. О. Соціальний капітал державних службовців України як чинник становлення громадянського суспільства. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2013. №4. С.1-4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_4_8

60. Сидорчук О. Г. Механізми формування соціального капіталу (державно-управлінський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з держ. упр.: 25.00.02 – механізми державного управління / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. Львів, 2007. 21 с.

61. Сміт А. Дослідження про природу та чинники багатства народів. Москва : Соцекгіз. 1962. 684 с.

62. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році. *Статистичний збірник за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України*. Державна Служба Статистики України – 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_cdhd_20.pdf

63. Степаненко В. Соціальний капітал в соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2004. № 2. С. 24-41.

64. Степаненко В. Громадські організації у патерналістському суспільстві. *Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2013. С. 120-127.

65. Стеценко Т. Функції довіри та недовіри у складі соціального капіталу. *Соціальні виміри суспільства :* Збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 5(16). С. 567-578.

66. Стрельникова Л. Соціальний капітал: типологія закордонних підходів. *Суспільств. науки й сучасність*. 2004. № 2. С. 33-41.

67. Сукачов В. Соціальний капітал як концепція сучасної політології. *Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія. Філософія. Політологія.* 2003. Вип. 9. С. 227-233.

68. Таран Т. С. Соціальний капітал:розвиток вітчизняної наукової думки. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 509-514. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_61_83

69. Тарасенко В., Сакада М. Про стан громадянськості українського суспільства. *Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 67-76.

70. Убейволк О. О. Соціальний капітал: сутність, ґенеза, сучасні форми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філософ. наук / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2008. 16 с.

71. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями. *День.* 2006. № 177. URL: http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/chto-takoe-socialnyy-kapital.

72. Чепуренко Г. Соціальний капітал: вплив на розв’язання життєвих ситуацій. *Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін.*

Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 312-320.

73. Шаповалова Т. Особливості впливу негативного соціального капіталу на економіку України. *Економічний аналіз* : зб. наук. пр. Тернопіль, 2015 Т. 21, №. 1. С. 129-138. ISSN 2219-4649. URL: https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/893.

74. Шаповалова Т. Соціальний капітал як механізм соціального розвитку в Україні. *Релігія та соціум*. 2016. № 1-2. С. 113-123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2016_1-2_17

75. Яблонський В. М., Андріученко Т. В., Бекешкіна І. Е. та ін. *Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку* : аналіт. доповідь / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. 128 с.

76. Adam F., Roncevic B. Social Capital: Recent Debates and Research Trends. *Social Science Information*. 2003. Vol. 42. Pp. 155-183.

77. Adler P., Kwon S. Social Capital: Prospects for a New Concept. *The Academy of Management Review*. 2002. Vol. 27(1). Pp. 17-40. doi:10.2307/4134367.

78. Agnitsch K., Flora J., Ryan V. Bonding and Bridging Social Capital: The Interactive Effects on Community Action. *Community Development*. 2006. Vol. 37(1). Pp. 36-51.

79. Akram T., Lei S., Hussain S., Haider M., Akram M. Does relational leadership generate organizational social capital? A case of exploring the effect of relational leadership on organizational social capital in China. *Future Business Journal*. 2016. Vol. 2(2). Pp.116-126.

80. Aldridge S., Halpern D., Fitzpatrick S. Social Capital: A Discussion Paper. London, England: Performance and Innovation Unit. 2002. Pp.1-81.

81. Almond G. A., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1963. 574 p.

82. Andrews R. Organizational Social Capital, Structure and Performance. Human Relations. 2010. Vol. 63(5). Pp. 583-608.

83. Arrow K. Observations on Social Capital // Dasgupta P., Serageldin I. (Eds). Social Capital. A Multifaceted Perspective. Washington: The World Bank, 1999. Pp.3-6.

84. Bartkowski J., Jasin´ska-Kania A. Voluntary organizations and the development of civil society // Arts W. A., Halman L. (Eds.) European Values at the Turn of the Millennium. Brill, 2004. Pp. 109-138.

85. Bennich-Björkman L. Strong Individuals, Weak Society? Child Rearing and the Decline of Social Capital after World War II. Paper presented at the ECPR Joint Sessions. Warwick, 1998. March 23–38.

86. Alesina A., La Ferrara E. Participation in heterogeneous communities. *The Quarterly Journal of Economics*, 2000. Vol. 115(3). Pp. 847-904.

87. Alesina A., La Ferrara E. The determinants of trust. NBER working paper 7621. 2000. Pp.1-32.

88. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture. Boston: Little, Brown. 1963. 576 p.

89. Aristotle, Jowett B., Davis H. Aristotle's Politics. Oxford: At the Clarendon Press. 1920. 355 p.

90. Asquith L. Bourdieu and Social Capital. In: Rebuilding Lives After Genocide. Palgrave Studies in Compromise after Conflict. Palgrave Macmillan, Cham. 2019. Pp. 27-45.

91. Banfield E. The Moral Basis of a Backward Society. Glencoe, IL.: The Free Press, 1958. 204 p.

92. Bourdieu P. The forms of capital //Richardson J. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Westport, CT: Greenwood, 1986. Pp. 241-258.

93. Bjørnskov C. Determinants of generalized trust: A cross-country comparison. *Public Choice*. 2007. Vol. 130, Issue 1-2. Pp. 1-21.

94. Bjørnskov C. The multiple facets of social capital. *European Journal of Political Economy*. 2006. Vol. 22. Pp. 22-40.

95. Bowles S., Gintis H. Social Capital and Community Governance. *The Economic Journal*. 2002. Vol. 112, Issue 483. Pp. 419-436.

96. Brewer G. Building Social Capital: Civic Attitudes and Behavior of Public Servants. *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2003. Vol. 13, Issue 1. Pp. 5-26.

97. Brehm J., Rahn W. Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science*. 1997. Vol. 41, Issue 3. Pp. 999-1023.

98. Burt R. The Network Structure of Social Capital. *Research in Organizational Behavior*, 2000. Vol. 22. Pp. 345-423.

99. Chou Y. Three Simple Models of Social Capital and Economic Growth. *The Journal of Socio-Economics*. 2006. Vol. 35(5). Pp.889–912.

100. CIA Factbook: https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/gini-index-coefficient-distribution-of-family-income/country-comparison

101. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. S. 95-120.

102. Coleman J. Foundations of Social Theory. Cambridge : Harvard University Press, 1990. 1014 p.

103. Coulthard M., Walker A., Morgan A. Assessing people's perceptions of their neighbourhood and community involvement. London : Health Development Agency, 2001. 133 p.

104. Dasgupta P., Serageldin I. (eds.). Social Capital: A Multifaceted Perspective. Washington D.C. : World Bank, 2000. 424 p.

105. Dasgupta P. Economics of Social Capital. *The Economic Record*. 2005. Vol. 81, Issue 1. Pp. 2-21.

106. Davenport S., Daellenbach U. Belonging' to a Virtual Research Centre: Exploring the Influence of Social Capital Formation Processes on Member Identification in a Virtual Organization. *British Journal of Management*. 2011. Vol. 22(1). Pp. 54-76.

107. Delhey J., Newton K., Welzel C. How general is trust in ‘most people’? Solving the radius of trust problem. *The American Sociological Review*. 2011. Vol. 76(5). Pp. 786-807.

108. Durkheim E. The Division of Labour in Society. Translation by W. D. Halls, introduction Lewis A. Coser. New York : Free Press, 1997 [1893]. 352 p.

109. Eurobarometer survey research program. Description of the thematic scope and geographical coverage. Available at: https://europa.eu/eurobarometer/.

110. Fafchamps M., Minten B. Social Capital and the Firm: Evidence from Agricultural Traders in Madagascar. Working Paper No. 21. Washington, DC: The World Bank, Social Capital Initiative, 1999. Pp.1-24.

111. Farr J. Social Capital: A Conceptual History. *Political Theory*. 2004. Vol. 32(1). Pp. 6-33. URL: https://doi.org/10.1177/0090591703254978

112. Fernández-Kelly P. The Back Pocket Map: Social Class and Cultural Capital as Transferable Assets in the Advancement of Second-Generation Immigrants. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. Vol. 620(1). Pp. 116-137.

113. Ferragina E. Social Capital and Equality: Tocqueville’s Legacy: Rethinking social capital in relation with income inequalities. *The Tocqueville Review / La revue Tocqueville*. University of Toronto Press, 2010. Vol. XXXI (1). Pp.73-98.

114. Foley M. W., Edwards B. Social Capital, Civil Society, and Contemporary Democracy. *American Behavioral Scientist.* 1997. Vol. 40(5). Pp. 547-678.

115. Foley M. W., Edwards B. Is It Time to Disinvest in Social Capital? *Journal of Public Policy*. Cambridge University Press, 1999. Vol. 19(2). Pp. 141-173.

116. Fountain J. E. Social Capital: A Key Enabler of Innovation // L. M. Branscomb and J. H. Keller, eds. Investing in Innovation: Creating a Technology Policy that Works. Chapter 4. Cambridge, Mass: MIT Press, 1998. Pp.85-111.

117. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/

118. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York : Free Press, 1995. 464 p.

119. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. International Monetary Fund Working Paper 00/74. 2000. Pp.1-18.

120. Fulkerson G., Thompson G. The Evolution of a Contested Concept: A Meta-Analysis of Social Capital Definitions and Trends (1988-2006). *Sociological Inquiry*. 2008. Vol. 78. Pp. 536-557.

121. Gannon B., Roberts J. Social capital: exploring the theory and empirical divide. *Empirical Economics*, 2020. Vol. 58(3). Pp. 899-919.

122. Gatskova K., Gatskov M. Weakness of civil society in Ukraine: A mechanism-based. *IOS Working Papers*. No. 323. Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS). Regensburg, 2012. Pp.1-36.

123. Gerbasi A., Cook K. The Effect of Perceived Trustworthiness on Affect in Negotiated and Reciprocal Exchange. Social Structure and Emotion, edited by Jody Clay-Warner and Dawn T. Robinson. San Diego, CA: Elsevier. 2008. Pp.141-166.

124. Glaeser E., Laibson D., Sacerdote B. An Economic Approach to Social Capital. *The Economic Journal*. London, 2002. Vol.112(483). Pp. 437-458.

125. Gooderham P. Enhancing Knowledge Transfer in Multinational Corporations: A Dynamic Capabilities Driven Model. *Knowledge Management Research & Practice*. 2007. Vol. 5(1). Pp. 34-43.

126. Granovetter M. The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*. 1973. Vol. 78(6). Pp. 1360-1380.

127. Granovetter M. Economic action and social structure – the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*. 1985. Vol. 78(6). Pp.1360-1380.

128. Grootaert C., Van Bastelar Th. (eds.) Understanding and measuring social capital - a multidisciplinary tool for practitioners (English). Directions in Development Washington, D.C. : World Bank Group, 2002. 304 p.

129. Grootaert Ch., Narayan D., Nyhan Jones V., Woolcock M. Measuring Social Capital: An Integrated Questionnaire. *World Bank Working Paper*. No. 18. Washington, DC: World Bank, 2003. Pp. 1-53.

130. Greene J., Giammo J., Mellow N. The Effect of Private Education on Political Participation, Social Capital, and Tolerance: An Examination of the Latino

National Political Survey. *The Georgetown Public Policy Review*. 1999. Issue 5(1). Pp. 52-67.

131. Haerpfer C., Kizilova K. Support for political system in New Independent States. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 2014. Вип. 32. С. 118-125.

132. Haerpfer C., Kizilova K. Political Involvement of Citizens in Belarus and Ukraine: A Comparison with Russia, Moldova and Caucasus. *International Relations and Diplomacy*, ISSN 2328-2134. June 2014. Vol. 2, No. 6. Pp.361-369.

133. Haerpfer C., Kizilova K. Support for Political System in Post-communist Europe and Post-Soviet Eurasia // Chapter 7 in The Civic Culture Transformed / Editorial Board: Russell J. Dalton, Christian Welzel - Cambridge University Press, 2014. Pp. 158-190 (Scopus).

134. Haerpfer C., Kizilova K. Democratization in Post-Communist Central and Eastern Europe // Chapter 21 in Democratization / Editorial Board: Christian Haerpfer, Ronald Inglehart, Christian Welzl, Patrick Bernhagen - Oxford University Press: Second Edition, 2018. Pp. 322-340.

135. Haerpfer C., Kizilova K. Democratization in Post-Soviet Eurasia // Chapter 22 in Democratization / Editorial Board: Christian Haerpfer, Ronald Inglehart, Christian Welzl, Patrick Bernhagen - Oxford University Press: Second Edition, 2018. Pp. 341-365.

136. Haerpfer C., Inglehart R., Moreno A., Welzel C., Kizilova K., Diez-Medrano J., Lagos M., Norris P., Ponarin E. & Puranen B. et al. (eds.). World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile. Madrid : JD Systems Institute, 2020.

137. Heritage Foundation. URL: https://www.heritage.org/index/ranking

138. Häuberer J. The Resource Perspective – Nan Lin's Concept of Social Capital // Chapter 5 in Social Capital Theory. *VS Verlag für Sozialwissenschaften*. 2011. Pp.110-138.

139. Halpern D. Social Capital. Cambridge: Polity Press, 2005. 400 p.

140. Hanifan L. The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1916. Vol. 67. Pp.130-38.

141. Helliwell J., Putnam R. Education and social capital. *The Eastern Economics Journal*. 2007. Vol. 33(1). Pp. 1-19.

142. Hooghe M. Voluntary Associations and Democratic Attitudes: Value Congruence as a Causal Mechanism // Hooghe M., Stolle D. (eds) Generating Social Capital. Palgrave Macmillan, New York, 2003. Pp. 89-111.

143. Howard M. The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 206 p.

144. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997. 464 p. doi:10.2307/j.ctv10vm2ns

145. Inglehart R. Trust, Well-Being, and Democracy // M. Warren, ed. Democracy and Trust. New York : Cambridge University Press, 1999. Pp. 88-120.

146. International Social Survey Programme ISSP. URL: http://w.issp.org/menu-top/home/

147. Jacobs J. The Life and Death of Great American Cities. New York : Random House, 1961. 474 p.

148. Karhina K., Ng N., Ghazinour M. Gender differences in the association between cognitive social capital, self-rated health, and depressive symptoms: a comparative analysis of Sweden and Ukraine. *International Journal of Mental Health Systems*. 2016. Vol. 10(37). Pp.1-14.

149. Karhina K., Ghazinour M., Ng N., Eriksson M. Social Capital Transformation, Voluntarily Services and Mental Health During Times of Military Conflict in Ukraine. *Global Journal of Health Science*. Canadian Center of Science and Education, 2017. Vol. 9(5). Pp.141-141.

150. Karhina K., Eriksson M., Ghazinour M., Ng N. ‘What determines gender inequalities in social capital in Ukraine?’, SSM – Population Health. 2019. Vol. 8 (100383). Pp. 1-7.

151. Kawachi I., Kennedy B., Lochner K., Prothrow-Stith D. Social capital, income inequality, and mortality. *American Journal of Public Health*. 1997. Sep. 87(9). Pp. 1491-1498.

152. Kawachi I., Kennedy B., Wilkinson R. Cri me: social disorganization and relative deprivation. *Social Science & Medicine.* 1999. March 48(6). Pp. 719-731.

153. Kilby P. Social capital and civil society. Canberra : National Centre for Development Studies at ANU, 2002. Pp. 1-15.

154. Kizilova K., Haerpfer C., Kizilov A. Population happiness, life satisfaction and well-being in transitional societies. *Ukrainian Sociological Journal*. 2015. Issue 13-14 (N 1-2). Pp.16-27.

155. Kizilova K., Haerpfer C. Social capital as the factor of societal transformations in post-communist societies. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2016. Vol. 7-8 (4). Pp. 22-26.

156. Kizilova K., Haerpfer C. Patterns of conventional and unconventional political participation in global comparison. *European Journal of Law and Political Sciences*, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2016. № 3. Pp.22-26.

157. Knack S., Keefer P. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross- Country Investigation. *Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112 (4). Pp.1251-1289.

158. Knack S. Social capital and the quality of government: Evidence from the states. *American Journal of Political Science.* 2002. Vol. 46. Pp. 772-785.

159. Krishna A., Shrader E. Social Capital Assessment Tool. *Conference on Social Capital and Poverty Reduction*. Washington, D.C., 1999. Pp.1-56.

160. Kwon S., Adler P. Social capital: Maturation of a field of research. *The Academy of Management Review*. 2014. Vol. 39(4). Pp.412–422.

161. Latusek D., Cook K. Trust in Transitions. Kyklos, 2012. Vol. 65, Issue 4. Pp. 512-525.

162. Lazarova M., Taylor S. Boundaryless Careers, Social Capital, and Knowledge Management: Implications for Organizational Performance. *Journal of Organizational Behavior*. 2009. Vol. 30(1). Pp.119-139.

163. Levi M. A State of Trust // Braithwaite, V., Levi, M. (eds.) Trust and Governance. New York : Russell Sage Foundation, 1998. Pp.77-101.

164. Li Y., Verhaeghe P. The position generator approach to social capital research: measurements and results // Y. Li (Ed.) The Handbook of Research Methods and Applications on Social Capital. Edward Elgar Publishing Ltd, 2015. Pp. 166-186.

165. Lin N. Inequality in Social Capital. *Contemporary Sociology*. Washington, 2000. Vol. 29(6). Pp.785-795.

166. Lin N. Social Capital: A Theory of Social Structure and Action. New York : Cambridge University Press, 2001. 278 p.

167. Lin N., Cook K., Burt R. Social Capital: Theory and Research. New Jersey: Transaction Publishers, 2001. 333 p.

168. Lin N. A Network Theory of Social Capital // D. Castiglione, J. W. Van Deth, and G. Wolleb (eds.). The Handbook of Social Capital. New York : Oxford University Press, 2008. Pp. 50-69.

169. Loury G. A Dynamic Theory of Racial Income Differences // Wallace, P., LaMond, A. eds. Women, Minorities and Employment Discrimination. 1977. Pp.153-188.

170. Loury G. Intergenerational Transfers and the Distribution of Earnings. *Econometrica*. 1981. Vol. 49(4). Pp. 843-867.

171. Marx K., Engels F. The communist manifesto. New York : Penguin Books, 2011 [1848]. 432 p.

172. Membiela-Pollán M., Pena-López H.-A. Clarifying the concept of social capital through its three perspectives: individualistic, communitarian and macro-social. *European Journal of Government and Economics*. 2017. Vol. 6(2). Pp. 146-170.

173. Mihaylova D. Social Capital in Central and Eastern Europe: A Critical Assessment and Literature Review. Policy Studies Series, Center for Policy Studies, Central European University, 2004. 168 p.

174. Mishler W., Rose R. Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *The Journal of Politics*. 1997. Vol. 59, No. 2. Pp. 41-451.

175. Nahapiet J., Ghoshal S. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. *Academy of Management Review*. 1998. Vol. 23(2). Pp. 242-266.

176. Narayan D., Patel R., Schafft K., Rademacher A., Koch-Schulte S. Voices of the Poor. Can Anyone Hear Us? Voices from 46 Countries. Washington, D.C: World, 2000. 344 p.

177. Narayan D., Cassidy M. F. A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory. *Current Sociology*. 2001. Vol. 49(2). Pp.59-102.

178. Narayan D., Pritchett L. Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania. *Economic Development and Cultural Change*. 1999. Vol. 47(4). Pp. 871-879.

179. Newton K. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*. 2001. Vol. 22, No. 2. Pp.201-2014.

180. Onyx J., Bullen P. The different faces of social capital in NSW Australia // Social Capital and Participation in Everyday Life, edited by Eric M. Uslaner. London : Routledge, 2001. Pp. 45-58.

181. OECD Guidelines on Measuring Trust. Paris : OECD Publishing, 2017. 215 p.

182. OECD. The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital, OECD. Paris, 2001. 121 p.

183. Offe C., Fuchs S. A decline of social capital? The German case // R. D. Putnam (Ed.) Democracies in flux: The evolution of social capital in contemporary society. Oxford : Oxford University Press, 2002. Chapter 5. Pp.189-244.

184. Paldam Martin. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. *Journal of Economic Surveys*. 2000. Vol. 14(5). Pp. 629-653.

185. Parts E. The dynamics and determinants of social capital in the European Union and Neighbouring Countries // IAREG – Intan-gible Assets and Regional Economic Growth, Working Paper WP5/01. 2013. Pp.117-135.

186. Pickering W., Walford G. Durkheim's Suicide: a century of research and debate. British Centre for Durkheimian Studies. Psychology Press, 2000. 224 p.

187. Pichler F., Wallace C. Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe. *European Sociological Review*. 2007. Vol. 23, Issue 4. Pp. 423-435.

188. Polity IV. URL: https://www.systemicpeace.org/polityproject.html

189. Portes A., ed. The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship. New York : Russell Sage Foundation, 1995. 326 p.

190. Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *American Journal of Sociology*. 1993. Vol. 98(6). Pp.1320-1350.

191. Portes A., Landolt P. The downside of social capital. *The American Prospect*. 1996. Vol. 26. Pp.18-23.

192. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology.* 1998. Vol. 24. Pp. 1-24.

193. Prandini R. Family Relations as Social Capital. *Journal of Comparative Family Studies*. 2014. Vol. 45(2). Pp. 221-234.

194. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton, N.J.: *Princeton University Press*, 1993. 280 p.

195. Putnam R. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *American Prospect.* 1993. Vol. 13. Pp. 35-42.

196. Putnam R. What Makes Democracy Work? *National Civic Review* 1993. Vol. 82 (2). Pp. 101-108.

197. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy.*1995. Vol. 6 (1). Pp. 65-78.

198. Putnam R. Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. *Political Science and Politics.* 1995. Vol. 28 (4). Revival of American Community. New York : Simon & Schuster. Pp.664-683.

199. Putnam, R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: *Simon & Schuster*. 2000. 550 p.

200. Raiser M., Haerpfer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence // European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper № 61. 2001. Pp.693-720.

201. Raiser M. Informal institutions, social capital and economic transition: reflections on a neglected dimension // European Bank for Reconstruction and Development Working paper 25. 1997. Pp.1-33.

202. Raiser M. Trust in transition // European Bank for Reconstruction and Development Working paper 39. 1999. Pp.1-19.

203. Rose R. Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia. *Social Capital Initiative Working Paper 6.* World Bank, Social Development Department, Washington, D.C., 1998. Pp.1-23.

204. Rose R., Mishler W., Haerpfer C. Social capital in civic and stressful societies. *Studies in Comparative International Development*. 1997. Vol. 32. Pp. 85-111.

205. Rose R. Modern, pre-modern and anti-modern social capital in Russia. *Studies in Public Policy* Working Paper No. 324, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde. Glasgow, 1999. Pp.1-43.

206. Rothstein B., Stolle D. The state and social capital: An institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*. 2008. Vol. 40. Pp. 441-467.

207. Rothstein B., Stolle D. Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach. // Hooghe M., Stolle D. (eds) Generating Social Capital. New York: Palgrave Macmillan, 2003. Pp.191-209.

208. Rothstein B. Social Capital and the Social Democratic State: The Swedish Model and Civil Society // Putnam, R. (ed.), Democracies in Flux. Oxford: Oxford University Press, 2002. Pp.289-332.

209. Rothstein B., Uslaner E. All for one: Equality, corruption, and social trust. *World Politics*. 2005. Vol. 58(1). Pp. 41-72.

210. Rothstein B., Eek D. Political corruption and social trust – An experimental approach. *Rationality and Society*. 2009. Vol. 21(1). Pp. 81-112.

211. Sapienza P., Guiso L., Zingales L. Civic Capital as the Missing Link. National Bureau of Economic Research Working Paper 15845. 2010. Pp.1-82.

212. Sarracino F., Mikucka M. Social Capital in Europe from 1990 to 2012: Trends and Convergence. *Social Indicators Research*. 2017. Vol. 131. Pp. 407-432.

213. Scrivens K., Smith C. Four interpretations of social capital: An agenda for measurement. OECD Statistics Working Papers. No. 2013/06. Paris: OECD Publishing, 2013. Pp.1-71.

214. Sides J. It Takes Two: The Reciprocal Relationship between Social Capital and Democracy. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 1999. September 2–5. Pp.1-38.

215. Sik E., Wellman B. Network Capital in Capitalist, Communist and Postcommunist Countries // Networks in the Global Village. Life in Contemporary Communities, ed. Barry Wellman, Oxford: Westview Press, 1999. Pp. 225-253.

216. Simmel G. The Philosophy of Money. Edited by Frisby David. Abingdon, Oxon : Routledge, 2011. 616 p.

217. Simmel Georg. The metropolis and mental life. En K. H. Wolff (comp./trad.), The Sociology of Georg Simmel., Nueva York: Free Press, 1964 (1903). Pp. 409-424.

218. Smith A. Lectures on jurisprudence. Oxford: Oxford University Press, 1763/1978. 336 p.

219. Smith K. Émile Durkheim and the Collective Consciousness of Society. Anthem Press, 2014. 276 p.

220. Schultz Th. Investment in Human Capital. *American Economic Review*. March 1961. Vol. 51. Pp.1-17.

221. Szreter S., Woolcock M. Health by Association? Social Capital, Social Theory, and the Political Economy of Public Health. *International Journal of Epidemiology*. 2004. Vol. 33(4). Pp.650-667.

222. Stolle D., Rochon T. Are All Associations Alike? Member Diversity, Associational Type and the Creation of Social Capital. *American Behavioral Scientist*. 1998. Vol. 42(1). Pp.47-65.

223. Stolle D. Bowling Together, Bowling Alone: The Development of Generalized Trust in Voluntary Associations. *Political Psychology*. 1998. Vol. 19(3). Pp. 497-525.

224. Stolle D. Getting to Trust: An Analysis of the Importance of Institutions, Families, Personal Experiences and Group Membership // Dekker, P., Uslaner, E. (eds.), Politics in Everyday Life. London : Routledge, 2001. Pp.118-133.

225. Stolle D. The Sources of Social Capital. // Hooghe M., Stolle D. (eds) Generating Social Capital. Palgrave Macmillan. New York, 2003. Pp.19-42.

226. Sztompka P. Vertrauen: Die fehlende Ressource in der Postkommunistischen Gesellschaft // B. Nedelmann (ed.), Politische Institutionen im Wandel. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1995. Pp.254-278.

227. Subramanian S., Lochner K., Kawachi I. Neighborhood differences in social capital: a compositional artifact or a contextual construct? *Health & Place*. 2003. Vol. 9. Pp. 33-44.

228. Tocqueville A. Democracy in America. Chicago: University of Chicago Press, 2000. ISBN 0-226-80532-8. 722 p.

229. Tönnies F. (ed. Jose Harris), Community and Civil Society. Cambridge University Press, 2001. 320 p.

230. Tsai W., Ghoshal S. Social Capital and Value Creation: The Role of Intrafirm Networks. *Academy of Management Journal*. 1998. Vol. 41(4). Pp. 464-476.

231. Uslaner E. Where You Stand Depends on Where Your Grandparents Sat: The Inheritability of Generalized Trust. *Public Opinion Quarterly*, 2008. Vol. 72, No. 4. P. 725–740.

232. Uslaner E. Trust, Democracy and Governance: Can Government Policies Influence Generalized Trust? // Hooghe M., Stolle D. (eds) Generating Social Capital. Palgrave Macmillan. New York, 2003. Pp.171-190.

233. Varieties of Democracy. URL: https://www.v-dem.net/en/

234. Van der Gaag M., Snijders T. Proposals for the measurement of individiual social capital // Flap, H., Volker, B., eds. Creation and returns of social capital. A new research program. London: Routledge, 2004. Pp.154-169.

235. Van Der Gaag M., Snijders T. The Resource Generator: Social capital quantification with concrete items. Social Networks, 2005. Vol. 27(1). Pp.1–29.

236. Van Deth J. W. Measuring Social Capital // Castiglione D., Van Deth J. W. and Wolleb G. (Eds.) The Handbook of Social Capital. New York: Oxford University Press, 2008. Pp.150-176.

237. Voicu B., Basina T.. Social capital and civic participation in Ukraine and Romania // H. Rusu, B.Voicu, eds. 2005. Pp. 75-96.

238. Voicu B. Social capital: bonding or bridging Europe? // H.Rusu, B.Voicu, eds. EU Integration Process from EAST to EAST: Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World, Sibiu: Psihomedia, 2005. Pp.111-134.

239. Warren M. The nature and logic of bad social capital // Castiglione D., Van Deth J. W. and Wolleb G. (Eds.) The Handbook of Social Capital. New York: Oxford University Press, 2008. Pp. 122-149.

240. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. New York: Free Press,. 1922 [1947]. Pp.120-180. URL: https://archive.org/details/MaxWeberEconomyAndSociety/mode/2up

241. Weber M. The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism. Translation by Peter Baehr and Gordon C. Wells. Penguin Books. 2002. 392 p.

242. Welzel C., Inglehart R., Deutsch F. Social Capital, Voluntary Associations and Collective Action: Which Aspects of Social Capital Have the Greatest 'civic' Payoff? *Journal of Civil Society*. 2005. Vol. 1.2. Pp.121-46.

243. Welzel Christian, Dalton Russell. Cultural change in Asia and beyond. *Asian Journal of Comparative Politics*. 2017. Vol. 2(2). Pp.112-132.

244. Woolcock M. Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*. 1998. Vol. 27(2). Pp.151-208.

245. Woolcock M. Managing Risk, Shocks, and Opportunities in Developing Economies: The Role of Social Capital // Ranis, G., ed., Dimensions of Development. New Haven, Conn.: Yale Center for International and Area Studies, 2000. Pp.197-212.

246. Woolcock M. The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. Paper Presented at the Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-Being, Ottawa, 2001. Pp.1-36.

247. World Justice Project. URL: https://worldjusticeproject.org/

248. Wu W. Dimensions of Social Capital and Firm Competitiveness Improvement: The Mediating Role of Information Sharing. *Journal of Management Studies*. 2008. Vol. 45(1). Pp. 122-146.

249. Yasunobu K., Bhandari H. What is Social Capital? A Comprehensive Review of the Concept. *Asian Journal of Social Science*. 2009. Vol. 37(3). Pp. 480-510.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кізілова К. Теоретичні підходи до вивчення феномену соціального капіталу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць.* Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 221-227.
2. Бакіров В.С., Кізілов О.І., Кізілова К.О., Кузіна І.І. Якість життя в сучасній Україні: основні зміни в пострадянські часи. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. Вип. 17. С. 91-105 (*здобувачем Кізіловою К.О. розглянуто роль довіри та соціального капіталу як факторів якості життя та добробуту населення*).
3. Кізілов О.І., Кізілова К. О., Кузіна І.І. Довіра до соціально-політичних інститутів: основні чинники формування та тенденції змін. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : *збірник наукових праць*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 18. С. 218-226 (*здобувачем Кізіловою К.О. проведено аналіз предикторів політичної довіри як форми вертикального соціального капіталу).*
4. Haerpfer C., Kizilova K. Support for political system in New Independent States. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2014. № 1101. С. 118-125 (*здобувачем Кізіловою К.О.* запропоновано концептуалізацію ролі вертикального соціального капіталу як фактору сталого політичного розвитку).
5. Kizilova K., Haerpfer C., Kizilov A. Population happiness, life satisfaction and well-being in transitional societies. *Український соціологічний журнал.* 2015. № 1-2. С. 16-27 *(здобувачем Кізіловою К.О. розглянуто вплив елементів соціального*

капіталу, зокрема толерантності та довіри, на формування почуття щастя та задоволеності життям).

6. Haerpfer C., Kizilova K. Support for Political System in Post-communist Europe and Post-Soviet Eurasia // Chapter 7 in The Civic Culture Transformed / Editorial Board: Russell J. Dalton, Christian Welzel - Cambridge University Press, 2014. ISBN978-1-107 03926-1. Pp. 158-190 (Scopus) *(здобувачем Кізіловою К.О. проаналізовано значення компонентів вертикального соціального капіталу, зокрема почуття національної гордості та інституційної довіри, для становлення та сталого розвитку демократичної політичної системи).*
7. Херпфер К., Кізілова К. Соціальний капітал як фактор соціально-економічного та політичного розвитку пострадянських країн Євразії. *Науково-теоретичний журнал Sociologia.* Мінськ : Білоруський державний університет, 2016. № 1. С. 17-38. (рос.) ISSN 2071-0968. (*здобувачем Кізіловою К.О. визначено теоретико-методологічну рамку дослідження, охарактеризовано стан та динаміку обсягів різних форм соціального капіталу у пострадянських суспільствах, у порівнянні із іншими регіонами світу, а також визначено ролі елементів соціального капіталу як факторів національного розвитку).*
8. Kizilova K., Haerpfer C. Social capital as the factor of societal transformations in post-communist societies. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. ISSN 2310-5593. Vienna. 2016. № 7-8 (4). Pp. 22-26 (*здобувачем Кізіловою К.О. проведено аналіз впливу соціального капіталу на демократичний перехід у країнах пострадянської Євразії).*

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Кизилова К. Социальный капитал: методологические основания измерения и виды эмпирических исследований. *Социологические методы в современной исследовательской практике: Сборник статей, посвященный памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А.О. Крыштановского* / отв. ред. и вступит. ст. О.А. Оберемко; НИУ ВШЭ; РОС; ИС РАН. Москва: НИУ ВШЭ, 2011. VIII, 557 с. 1 электрон. диск (CD-ROM). С. 101-105.

10. Haerpfer C., Kizilova K. Political Involvement of Citizens in Belarus and Ukraine: A Comparison with Russia, Moldova and Caucasus. *International Relations and Diplomacy*. ISSN 2328-2134. June 2014. Vol. 2, No. 6. P. 361-369 *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено компаративний аналіз вертикального соціального капіталу у пострадянських країнах).*
11. Kizilova K., Haerpfer C. Patterns of conventional and unconventional political participation in global comparison // *European Journal of Law and Political Sciences*, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2016. ISSN 2310-5712. № 3. Pp.22-26 *(здобувачем Кізіловою К.О. ідентифіковано крос-національні та регіональні характерні риси та відмінностей у показниках громадської участі як однієї з форм соціального капіталу).*
12. Haerpfer C., Kizilova K. Democratization in Post-Communist Central and Eastern Europe // Chapter 21 in Democratization / Editorial Board: Christian Haerpfer, Ronald Inglehart, Christian Welzl, Patrick Bernhagen - Oxford University Press: Second Edition, 2018. ISBN 978-0-19-873228-0. Pp. 322-340 *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено історичний аналізі впливу комуністичної системи на соціально-політичні перетворення у країнах Східної Європи, а також вплив цих перетворень на формування соціального капіталу).*
13. Haerpfer C., Kizilova K. Democratization in Post-Soviet Eurasia // Chapter 22 in Democratization / Editorial Board: Christian Haerpfer, Ronald Inglehart, Christian Welzl, Patrick Bernhagen - Oxford University Press: Second Edition, 2018. ISBN 978-0-19-873228-0. Pp. 341-365 *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено історичний аналізі подій пострадянського демократичного переходу та його впливу на динаміку різних компонентів соціального капіталу).*
14. Haerpfer C., Kizilova K. Values and Transformation in Central Asia // In A.Mihr (Ed.), Transformation and Development in the OSCE Region. ISBN 978-3-030-42774-0. Springer Publisher, 2020. Vol 1. Pp.7-28. DOI: 10.1007/978-3-030-42775-7. *(здобувачем Кізіловою К.О. проведено аналіз патерналістських цінностей як перешкоди на шляху формування елементів соціального капіталу).*

ДОДАТОК Б.

Таблиця Б.1.

Показники важливості близького оточення

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Важливість родини					
Україна	0.939	0.939	0.953	0.967	0.949
Польща	0.967	0.954	0.976	0.972	0.975
Румунія	0.947	0.945	0.949	0.972	0.963
Важливість друзів					
Україна	0.740	0.737	0.728	0.756	0.736
Польща	0.698	0.763	0.753	0.765	0.778
Румунія	0.632	0.680	0.640	0.642	0.714

Джерело: розрахунки автора на базі масиву даних «Світові цінності» 1995-2020 рр. Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 (зовсім не важливо) до 1 (дуже важливо).

Таблиця Б.2

Членство в організаціях громадянського суспільства в Україні

	Церковна або релігійна організація	Спортивний клуб, товариство дозвілля	Музична, освітня, культурна організація	Політична партія	Екологічна організація	Професійне об’єднання	Благодійна організація	Інша організація
Індекс активного членства (0-1)								
1995	0.055	0.031	0.034	0.011	0.010	0.017	0.009	0.004
2006	0.112	0.073	0.059	0.043	0.026	0.040	0.034	0.012
2011	0.081	0.056	0.029	0.029	0.008	0.019	0.018	0.019
2020	0.179	0.090	0.090	0.053	0.056	0.062	0.056	0.054
Індекс формального членства (0-1)								
1995	0.090	0.045	0.051	0.016	0.015	0.026	0.015	0.007
1999	0.043	0.019	0.032	0.023	0.006	0.020	-	0.020
2008	0.169	0.104	0.078	0.065	0.041	0.059	0.049	0.021
2011	0.119	0.074	0.044	0.046	0.013	0.032	0.028	0.030
2020	0.281	0.143	0.140	0.084	0.095	0.097	0.089	0.088

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 рр. та «Європейські цінності» 2000-2018 рр. Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 до 1.

Таблиця Б.3

Активне членство в організаціях громадянського суспільства (%)

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
1	2	3	4	5	6
Церква або релігійна організація					
Польща	6%	4%	13%	15%	8%
Румунія	15%	5%	5%	11%	9%
Україна	2%	4%	6%	4%	8%
Спортивний клуб, товариство					
Польща	4%	3%	4%	6%	5%
Румунія	4%	3%	1%	5%	5%
Україна	2%	2%	4%	4%	4%
Музична, освітня, культурна організація					
Польща	2%	2%	5%	6%	5%
Румунія	4%	3%	1%	4%	4%
Україна	2%	3%	4%	2%	4%
Політична партія					
Польща	1%	1%	1%	1%	1%
Румунія	5%	3%	3%	3%	3%
Україна	1%	2%	4%	3%	2%
Екологічна організація					
Польща	1%	1%	2%	2%	1%
Румунія	2%	1%	1%	1%	1%
Україна	1%	1%	1%	1%	2%

(продовження табл. Б.3)

1	2	3	4	5	6
Професійна асоціація					
Польща	4%	4%	3%	3%	4%
Румунія	4%	2%	1%	2%	2%
Україна	1%	2%	2%	1%	3%
Благодійна, гуманітарна організація					
Польща	-	-	3%	4%	5%
Румунія	2%	-	1%	2%	2%
Україна	1%	-	2%	1%	2%
Інша організація					
Польща	3%	3%	3%	4%	4%
Румунія	1%	1%	1%	1%	1%
Україна	1%	1%	1%	1%	2%

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 рр. та «Європейські цінності» 2000-2018 рр.

Таблиця Б.4

Індекс інституціональної довіри (0-1)

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
1	2	3	4	5	6
Уряд					
Польща	0.43	-	0.31	0.30	0.32
Румунія	0.32	-	0.32	0.27	0.26
Україна	0.43	-	0.30	0.31	0.28
Парламент					
Польща	0.32	0.39	0.28	0.28	0.30
Румунія	0.26	0.28	0.30	0.24	0.24
Україна	0.28	0.32	0.24	0.29	0.25
Армія					
Польща	0.66	0.60	0.58	0.59	0.60
Румунія	0.71	0.72	0.68	0.62	0.68
Україна	0.59	0.60	0.53	0.53	0.63
Державні служби та установи					
Польща	0.41	0.40	0.36	0.34	0.43
Румунія	0.37	0.35	0.37	0.33	0.34
Україна	0.43	0.41	0.40	0.43	0.38
Політичні партії					
Польща	0.26	-	0.22	0.23	0.22
Румунія	0.25	-	0.25	0.22	0.20
Україна	0.28	-	0.25	0.29	0.26

(продовження табл. Б.4)

1	2	3	4	5	6
Судова система					
Польща	0.51	0.45	0.43	0.44	0.41
Румунія	0.48	0.43	0.39	0.38	0.44
Україна	0.44	0.36	0.32	0.31	0.28
Поліція					
Польща	0.51	0.53	0.51	0.50	0.54
Румунія	0.42	0.46	0.47	0.45	0.50
Україна	0.39	0.35	0.34	0.35	0.39
Профспілки					
Польща	0.35	0.40	0.38	0.34	0.37
Румунія	0.38	0.37	0.38	0.29	0.32
Україна	0.40	0.40	0.39	0.41	0.32
Великий бізнес					
Польща	0.50	-	0.37	0.47	0.39
Румунія	0.40	-	0.40	0.46	0.37
Україна	0.51	0.38	0.37	0.42	0.42

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 рр. та «Європейські цінності» 2000-2018 рр. Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 (взагалі не довіряю) до 1 (повністю довіряю).

Таблиця Б.5

Участь у формах громадської активності (%)

	1994-98	2000-04	2005-08	2010-14	2018-20
Підписання петицій					
Польща	19%	22%	21%	30%	34%
Румунія	14%	9%	8%	10%	13%
Україна	12%	13%	9%	9%	12%
Участь у мирних демонстраціях					
Польща	9%	10%	8%	8%	12%
Румунія	18%	13%	6%	9%	9%
Україна	16%	17%	16%	14%	8%
Участь у страйках					
Польща	4%	5%	3%	6%	3%
Румунія	6%	1%	1%	7%	4%
Україна	2%	2%	2%	4%	4%
Участь у бойкотах					
Польща	5%	4%	4%	4%	5%
Румунія	3%	1%	1%	2%	2%
Україна	3%	5%	4%	2%	4%

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 рр. та «Європейські цінності» 2000-2018 рр.

Таблиця Б.6

Виміри соціального капіталу: факторні навантаження (1)

	1.1	2.1	2.2	2.3	2.4
Важливість близького оточення					
Важливість сім'ї	0.558				
Важливість друзів	0.502				
Довіра до близького оточення					
Довіра до сім'ї	0.619				
Довіра до сусідів	0.440				
Довіра до друзів, знайомих	0.399				
Довіра до інших					
Довіра до незнайомців		0.747			
Довіра до осіб іншої релігії		0.833			
Довіра до осіб іншої національності		0.822			
Узагальнена довіра		0.261			
Расова та етнічна толерантність					
Ставлення до іммігрантів			0.702		
Ставлення до осіб іншої раси			0.752		
Ставлення до осіб іншої релігії			0.714		
Ставлення до іншомовних осіб			0.653		
Соціальні норми					
Отримання державних пільг				0.767	
Несплата проїзду в транспорті				0.738	
Шахрайство з податками				0.802	
Отримання хабаря				0.713	
Членство в організаціях					
Релігійні організації					0.298
Спортивні клуби					0.551
Музичні, культурні, освітні					0.646
Політичні партії					0.545
Екологічні організації					0.687
Професійні спілки					0.646
Благодійні організації					0.684
Інші організації					0.523

Джерело: розрахунки автора. Метод вилучення: аналіз основних компонентів; метод обертання: Varimax з нормалізацією Кайзера; міра адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0.825; тест сферичності Бартлетта значущий p<.000, df 780.

Фактори:

- Єднальний соціальний капітал (1.1)
- Горизонтально-інтегруючий соціальний капітал: довіра (2.1), толерантність (2.2), соціальні норми (2.3), членство в організаціях громадянського суспільства (2.4)

(продовження табл. Б.6)

Виміри соціального капіталу: факторні навантаження (2)

	3.1	3.2	3.3
Інституційна довіра			
Довіра армії	0.488		
Довіра проф.спілкам	0.602		
Довіра поліції	0.732		
Довіра парламенту	0.777		
Довіра державній службі	0.713		
Довіра уряду	0.745		
Довіра політичним партіям	0.675		
Довіра великому бізнесу	0.571		
Довіра судовій системі	0.741		
Громадянська активність			
Підписання петицій		0.764	
Участь у бойкотах		0.798	
Участь у мирних демонстраціях		0.764	
Участь у страйках		0.705	
Національна ідентичність			
Почуття близькості до України			0.700
Національна гордість			0.741

Джерело: розрахунки автора. Метод вилучення: аналіз основних компонентів; метод обертання: Varimax з нормалізацією Кайзера; міра адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0.825; тест сферичності Бартлетта значущий p<.000, df 780.

Фактори:

- Вертикально-інтегруючий соціальний капітал: інституційна довіра (3.1); громадянська активність (3.2); національна ідентичність (3.3).

Таблиця Б.7

Структурні компоненти соціального капіталу

	Виміри соціального капіталу (СК)	Альфа Кронбаха
1	Єднальний СК (важливість сім'ї, важливість друзів, довіра до сім'ї, довіра до знайомих, довіра до сусідів)	0.623
2	Горизонтально-інтегруючий СК: довіра (довіра до незнайомців, довіра до осіб іншої релігії, довіра до осіб іншої національності, узагальнена довіра)	0.652
3	Горизонтально-інтегруючий СК: толерантність (ставлення до іммігрантів, ставлення до осіб іншої раси, ставлення до осіб іншої релігії, ставлення до іншомовних осіб)	0.743
4	Горизонтально-інтегруючий СК: соціальні норми (отримання державних пільг, несплата проїзду в транспорті, шахрайство з податками, отримання хабаря)	0.771
5	Горизонтально-інтегруючий СК: членство в організаціях громадянського суспільства (членство у релігійних організаціях, спортивних клубах, музичних, культурних, освітніх організаціях, політичних партіях, екологічних організаціях, професійних спілках, благодійних організаціях, інших організаціях)	0.678
6	Вертикально-інтегруючий СК: інституційна довіра (довіра армії, професійним спілкам, поліції, парламенту, державній службі, уряду, політичним партіям, великому бізнесу, судовій системі)	0.880
7	Вертикально-інтегруючий СК: громадянська активність (підписання петицій, участь у бойкотах, участь у мирних демонстраціях, участь у страйках)	0.773
8	Вертикально-інтегруючий СК: національна ідентичність (почуття близькості до України, національна гордість).	0.620

Джерело: розрахунки автора на базі масивів «Світові цінності» 1995-2020 рр. та «Європейські цінності» 2000-2018 рр.

Таблиця Б.8

Значення індексів різних форм соціального капіталу по регіонах України (нормалізована шкала 0-1)

	Київ	Захід	Південь	Північ	Центр	Схід
Сімейний капітал, близьке оточення	0.76	0.80	0.79	0.80	0.78	0.79
Узагальнена довіра	0.36	0.47	0.42	0.43	0.38	0.34
Соціальні норми	0.74	0.74	0.79	0.79	0.77	0.76
Толерантність	0.70	0.72	0.81	0.77	0.67	0.79
Організаційне членство	0.11	0.05	0.05	0.09	0.15	0.05
Інституційна довіра	0.31	0.34	0.36	0.43	0.41	0.33
Національна ідентичність	0.70	0.78	0.70	0.79	0.72	0.67
Громадська участь	0.33	0.26	0.11	0.18	0.29	0.20

Джерело: розрахунки автора на базі масиву «Світові цінності» в Україні 2020 р. Надано середні показники за стандартизованою шкалою від 0 до 1. Групування областей за регіонами запропоновано командою зі збору даних.